This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

STANFORD UNIVERSITY
LIBRARIES

ОТО ДУБИСЛАВ ПЛЕМ. ПИРХ.

ПУТОВАЊЕ ПО СРБИЈИ

У

ГОДИНИ 1829.

СРПСКИ ПРЕВОД

ОД

ДР. ДРАГИШЕ Ј. МИЈУШКОВИЋА

ИЗДАЊЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА

У БЕОГРАДУ

ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

1899.

ЦЕНА 1·50 ДИН.

Otto v. Pirch, Premier - Lieutenant im Königlich Preussichen Ersten Garde - Regiment. Zwei Theile. Erster Theil. Berlin. Ferdinand Dümmler 1830. Zweiter Theil. Ibid. 1830. И дело и писац његов мало су познати*) и онима, који се баве овом врстом књижевности. Шафарик - Јиречек, Нил Попов, Ранке спомињу га узгред. Међутим оно то не заслужује ни по предмету, ни по начину излагања, ни по оним топлим симпатијама према младој српској држави, српском народу, творцу нове Србије, Милошу Великом, које нас тако топло загревају, у доба, које се одликује савршеним осуством сваке симпатије и правичности према свему оном, што је српско.

Ото Фердинанд Дубислав плем. Пирх, капетан у пруској војсци, родио се 1 маја 1799, као јединац од четвртог сина Франца Отона плем. Пирха, који је имао девет синова, у Бајрајту, где му је отац, који је умро 1845 год., као пуковник у пензији, био у гарнизону. Пирх је био леп, жив дечак, који је са своје бистрине био љубимац најславнијег немачког хумористе *Жан Пола Рихтера* или *Жан Пола*, писца сатиричног романа „Flegeljahre," савременика највећих књижевних величина Немачке: Гетеа, Шилера, Хердера. У доба ратовања за ослобођење, можда баш под утицајем патриотских списа Жан Пола, оне исте године кад је у Србији отпочео други рат за ослобођење Србије, у Такову под Милошем Великим, Пирх као гимназиста ступа у добровољце и бори се уз свог стрица Карла Лоренца Пирха; онда му је било тек 16 година. Тада је постао и официром, а по повратку из рата премештен је у први пешадиски гардиски пук, који је гарнизонирао у Берлину. Ту, за време свог службовања, довршио је војничко образовање у тамошњој Војној Академији, бавећи се уз то веома живо студијама разне врсте, нарочито изучавањем језика. После свршеног образовања дошао је у топограф-

*) Одломци овог дела излазили су у Малим Новинама и у немачком листу Belgrader Zeitung.

ски одсек, а затим је прешао у ђенералштаб. Када му не дадоше дозволу, да суделује у руско-турском рату год. 1828-29 потражио је и добио је осмомесечно осуство, које је употребио на путовања. Резултат тих путовања били су: Путовање по Србији у год. 1829 и Белешке са пута по Угарској и Италији, од којих је прво издао сам Пирх, а друго после његове смрти, његов друг и пријатељ, доцнији генерал Брандт, под насловом: „*Caragoli*, Reise-Mittheilungen aus Ungarn und Italien. Berlin. Haude und Spener. 1832. Наслов овом другом путопису дао је сам Пирх, по малим морским шкољкама, које се налазе на млетачким обалама, а које кад се нанижу имају онакву боју, каква светлост на њих падне. Тај је путопис изазвао тако живо интересовање, да је друго његово издање изашло већ год. 1835, са сликом пишчевом.*) По довршеном путовању Пирх је био са службом у оној војсци, која је била постављена на пољској граници, а којој је био задатак, да пази на догађаје, који су се тада дешавали у Пољској. То је било доба битке на Грохову, Остроленци, јуриша на Варшаву и утиске из тог времена, пошто је лично обишао важнија места, саопштио је Пирх у напису „Beiträge zu dem russisch-polnischen Feldzuge des Jahres 1831.“ Пирх је у то доба био у пуној снази, пун живости и претензија, те отуда га његов пријатељ Брандт овако описује: „Пирх је био личан, образован, млад човек, који је по некад прецењивао себе и своје способности“. Особина која се налази у свију људи његова доба и која би се, као и код других, временом изгубила, да није зао удес хтео, да Пирх још врло млад, 20 јуна 1832, у својој 33 години, изгуби на трагичан начин живот, у Бреслави, као ђенералштабни капетан. Пирх је изјахао једног дана, пред вече, у околину Бреславе у намери, да са картом у руци проучи предео, који му је био још непознат. При

*) По тој слици израђена је слика уз ово дело.

ширењу карте или са неког другог узрока коњ му се поплаши, збаци га, али му у узенгији остане нога, те га је тако коњ вукао све до вароши. Свршио је као Хиполит, говорио је један од његових пријатеља, под копитама свог коња. Али не беше Ескулапа, да га задахне животним дахом. Три дана трајао је његов мученички растанак са животом. Па и у тим тренутцима, као што вели његов друг и пријатељ Брандт, дао је доказ своје племените природе. Коњ је у трку кроз улице повредио једно дете. Неколико пријатеља, који су се налазили око његове самртничке постеље, говорили су полако о том несретном случају. У тај мах се издиже самртник и баци један поглед питања на пријатеља, који је о томе говорио и спусти се умирен, када му рекоше, да је детету добро. То је био његов последњи поглед на овај свет, као што вели Брандт.*)

Пирх се јавља у свом путовању по Србији као човек ведра погледа, примчив за све оно, што је лепо и занимљиво, пун је значајних опажања у свима правцима живота једног народа, који тек постаје, на сваком се кораку види, да је војник са темељним стручним образовањем. Све што је опазио исказао је живим, лаким стилом, који одаје у њему живљу, словенску крв — између осталих имена Пирх носи и чисто словенско име *Дубислав* —, а завршује посматрањима, која показују човека философски и историски образована, а која имају по некад карактер предвиђања, која изненађују својом тачношћу и показују у њему трезвена политичара.

Ваља ми, на послетку, истаћи да се Пирх савесно служи изворима, који су му стајали на расположењу и да показује за једног странца необично знање топографије, историје и књижевности српске. Од топографских назива неки имају друкче облике, но што су нама данас познати, а неки су сасвим друкчи, нпр. облик

*) Caragoli, Vorrede, Aus dem Leben des Generals v. Brandt II. 104. Berlin. 1869, Allgemeine Deutsche Biographie Band XXVI. Leipzig 1888.

Јагодин, који облик Пирх стално употребљава место нашег облика Јагодина. У преводу су ти називи задржани, осим онде, где би био назив искварен до нераспознавања. То исто важи и за особена имена, Пирх нпр. пише Цвјетко место Цветко. Списак књижевности српске саставио је Пирх, као што и сам каже, по туђим изворима, како је могао, и за то је неправедан прекор, који му чини у овом погледу Јиречек, у предговору уз Шафарикову Историју српске књижевности. Погрешке су сразмерно мале, а непотпуности су већином у погледу године и места издања. Те су погрешке у преводу исправљене, по Новаковићевој Библиографији, у заградницама [ ] или ( ).

Једном речи Пирхово је дело једно од најважнијих путовања новијег доба и извор за познавање Србије из 30-тих година, готово првог реда, које ће Пирху у сваког Србина осигурати трајан спомен и признање.

Штампарских погрешака у преводу има, и ако не много. Од тих преводиоц је запазио две, које кваре смисао: у месту, које описује цркву манастира Горњака стоји „налоња", а треба „наслона", у опису пута у Ужице стоји у заградници „Вир", а треба „Вирово".

Миољ-дан 1899.

Др. Драг. Ј. Милушковић

ПРЕДГОВОР ПИШЧЕВ

Данашње стање Европске Турске привлачи општу пажњу. Ма како разни били политички назори, као људи, као хришћани морамо само са радошћу гледати, како се хришћански народи те царевине отимају, да дођу до слободе, до образованости.

Неки међу њима већ су и успели, да се већим делом ослободе насилничке владе. Међу њима су Срби.

О унутрашњем животу тога народа знамо још врло мало. Изузимајући оне путнике, који су по позиву свом прошли великим друмом, који води кроз ову земљу у Цариград, мало их је у новије доба, који су били у њој.

Та околност отежава путнику претходно проучавање Србије, с тога белешке које следују носе на себи само утисак, који су предмети непосредно чинили на путника. — Схватити их јасно, изнети у овој књизи верно утисак, који су они учинили, била је жеља, намера пишчева.

Ове белешке неће бити без недостатака и заблуда; у колико се оне јасније истакну, у толико ће се пре испунити жеља свију нас, да о једном удаљеном, али симпатичном и напредном народу и његовој земљи добијемо праву слику.

1. ПРЕГЛЕД

На путу за Италију, преко Угарске, дознадох у Пешти, да је закључен мир у Једрену. Жеља, коју сам одавно имао, да познам Србију, постаде сад остварљивом.

Неколико расправа, њене народне песме, изазваше у мени интересовање за том земљом. Што сам више о томе читао, то ми је тим значајнији изгледао, положај Србије, и у политичком погледу; тим вероватнији њен будући велики утицај на послове Турске; тим ми се више чинило, да вреди потрудити се око тачнијег упознавања те земље и становника њених. Радо признајем, да је помисао на то, колико је мало позната та земља, био један подстицај више за то, да савладам могуће препреке и тешкоће. Без икаквих препорука, не познавајући никога тамо, предузеће је, свакојако, било смело.

Највећа је тешкоћа била језик. Познавао сам га, из раније, само толико, колико сам га могао научити из читања Вукове граматике, а зна се, колико је то мало за опћење живом речи.

У Пешти добих дело Ранкеово. Ту такође дознадох, да се Вук Стефановић Караџић, скупљач српских народних песама писац српске граматике и речника, налази у Земуну. Узедох неколико речи препоруке на њега, у уверењу, да ће ми баш он бити најкорисniји у погледу давања података за пут у унутрашњост земље.

Још нешто ме је крепило: помисао, да сам Прус.— Ко од нас, који смо путовали по туђим земљама, није учинио то пријатно искуство, да име Прус има добар глас и да је то права препорука за оног, који га носи.

— Осим тога, однос Пруске према Турској и Русији био је доиста такав, да је један од синова њених могао рачунати на добар пријем у тим крајевима.

Од Пеште возио сам се равницама, које се пружају између Дунава и Тисе, преко Суботице и Новог Сада. Већ између те две вароши почињу Срби, не где где међу Мађарима, већ сами у целом том крају, одавде на јужно до Саве. То су потомци оних Срба, који се у XVII веку иселише из Србије. Они су очували језик, веру и обичаје готово не промењене. Већ у Новом Саду чује се, о црквеним свечаностима, песма слепог гуслара о Краљевићу Марку, а старе породичне везе још везују потомке исељеника за некадању дедовину.

Чим се иза Карловаца стигне на висине Фрушке Горе види се, како је турска област пукла — на југозападу високе, стрме планине босанске, на југу и југоистоку планине српске, које се ту, мале висине, благо спуштају ка Сави и Дунаву; а над њима стрчи високо врх од *Авале*, 2 сата јужно од Београда, са развалинама њеног старог градића.

Београд се не види, док се не прођу већ предграђа Земуна и док се не уђе у праву варош. — На североисточном крају Земуна, иза рушевина градића Хуњади Јануша, наднео се, дубоко у Дунав, један кратак, стрм гребен. Одавде је најлепши изглед на наспрамну земљу и Београд.

Чудан је то утисак, кад се по први пут виде те турске зидине, вита минарета, мрка стеновита падина, на чијем је крају страшна тамница: Nę bois — se (Не бој се); — тамо горе издигнути конаци пашини, — водена капија, — даље доња варош, која се пружа дуж Саве. — Београд је од Земуна, због Ратног Острва, које је између њих, толико удаљен, да се само са добрим оком може разликовати, да ли се коњаник или пешак спушта отвореном воденом капијом, стрмим путем ка Дунаву.

Какав трепутак за Турску! Руска војска у Једрену, мир већ три недеље потписан, у престоници мир,али у Западној Бугарској, у Албанији све је још у комешању, у покрету.

А како стоји са Србијом? — Шта је то у опште, што тој земљи и њеном народу даје тако засебан, други положај, међу осталим турским провинцијама, јужно од Саве и Дунава?

Бацимо један поглед на карту.

Ми видимо *Бугарску*, дугу и протегнуту, где се пружа између Балкана и Дунава, до Црног Мора. Њени су становници словенски хришћани, навикнути, да се, без икаква отпора, покоравају самовољи власника, најпотлаченији међу свом рајом. Готово се може рећи, да је тек услед руског рата њихово име поново оживило. Они су вредни земљорадници, али тако плашљиви и тако пропали под турским притиском, да се страше кад виде оружје, нити су икада учинили покушај, да се тог притиска отресу, ма да представљају целину, као народ, ма да је број њихових угњетача мален. Њихов језик сличан је руском, њихова вера као и руска, грчка неунијатска.

Са друге је стране *Босна*, између Саве, аустријске провинције Далмације, а на југу готово додирује Јадранско Море. Босна је много насељенија од Бугарске и у њој станују словенски хришћани, који говоре српски; али бавећи се трговином богати су и снажни, те се не може за њих рећи, да су потпуно потчињени Порти. Њихово племство, прваци, прешло је у ислам, кад Турци освојише земљу, али се још и данас сећају своје старе вере, мисле, да су бољи од румелиских Турака и доиста и јесу бољи у погледу образовања, у тој мери, да су богатој престоници Серајеву или Босна - Серају дали значај готово потпуно слободне трговачке републике, под засебним председником. Међу тим је положај Босне према Порти увек био потпуно зависан. Порта је увек бирала за паше тако веште људе, да никад није дошло до ки-

дања. Паше су се увек више слагале са првацима но са самом Портом. Ти прваци су истина од њихових предака наследили ислам, али уз то и стари, српски језик. Нико међу њима не говори турски. Они одржавају народ у миру: тако се очувао српски народ и језик у Босни.

Албанија, која се широм пружа дуж Јадранског Мора, а чија деца имају веру и ратоборну дивљачност старог ислама, има засебан прастари језик, који је готово са свим нестао у романском дијалекту, којим говоре данашњи Албанци. Турцима и Султану су више верни по вери, но из неке политичке оданости, а мржња према Хришћанима и жеља за пљачком гоне их, да његове ратове са таквом вољом воде, да се сматрају за најбоље и најенергичније трупе у данашњој турској војсци.

Македонија, граничи се северно Балканом и као са три прста пружа се у Егејско Море, насељена је смесом хришћанских и мухамеданских, словенских, влашких, грчких и турских становника, који се баве трговином и земљорадњом, а које држе у заједници корист и сила.

Румелија, у којој је престоница, и друга варош царевине, настањена је већином самим Турцима, који мисле, да су бољи од Турака осталих провинција; по њеном положају то је турска провинција у најпотпунијем смислу.

И на послетку, између Бугарске и Босне, дошла је мала *Србија*, без мора, без каквог особитог географског положаја, са унутарњим помоћним средствима, која, као што изгледа, нису много утекла од осталих, али са организацијом, која се интелектуално већ наслања на образовану Европу. У њој је народ, који се чврсто држи, који је доспео, да ступи у извесан праван однос са Турцима, и који, признавајући врховно господарство Султана, бира себи из своје средине књаза и поставља себи устав.

Како је Србија дошла до тога изложено је до сад више пута, а у најновије доба у изврсном делу проф. Ранке-а „Српска Револуција“

Због оног што долази биће нужно да потсетимо на ове главне моменте из српске историје:

1. *VII. до X. в.* Словенска племена потискују Римљане из провинције Мезије, између Дунава и Балкана и држе земље јужно од Балкана до Грчке. У старој Мезији настањују се српска и бугарска племена.

2. *XI. до XIV. в.* У току од четири века Србија постаје знатна држава, која обухвата саму Србију, Босну, Македонију и Албанију.

После низа краљева долази на престо цар и краљ Стефан Душан. Он се спрема да освоји и Грчку, но умире за време тог спремања и у истој години Турци се утврђују у Европи (1356).

3. *1356 до 1389.* Син Стефана Душана, Урош, не наслеђује са његовим царством и Душанову снагу. Он пристаје на то, да се царевина подели у Намесништва, под неколико кнежева и на тај начин уништава ону силу, која би се могла одупрети Османима. Долази се до битке на Косову, 15 јуна 1389. И само тридесет година после своје највеће славе српско царство пропаде у том боју, за један дан. Новија историја не зна за још један пример тако брзог пропадања. Царевина није изгубила само своју снагу већ је нестаје с лица земље и само још по имену владају, под турском врховном влашћу, неколико српских владалаца, са титулом деспота.

4. *XIV до XVIII в.* Међу тим, то није био последњи ударац противнику, који је постепено бивао слабији и слабији. Царевина није пропала, што је народ пропао, већ што се онако поделила њена државна и војна снага. С тога је уништење било истина политичко, али не морално, нити физично. Пропало је *царство* српско, али не српски *народ*.

Па како се могао држати вековима народ, без политичке егзистенције? — Томе су помогле извесне особито повољне прилике.

Физично одржање народа било је могуће, услед начина на који су Турци држали земљу, онако као што и

сад још држе Бугарску и Босну. Владавина турског народа никад није била владавина турских становника, настањених масама, већ је владала и држала само турска војска.

За *морално* одржање своје има српски народ сам својој душевној снази да благодари; ту није дејствовала никаква спољна околност. Славно, јуначко доба народа живило је и даље у његову сећању, од уста до уста, од колена на колено, у *народним песмама*, за које је, тако дуго незнано, готово скривено благо народа, остала Европа тек у најновије доба сазнала. Још данас, после готово 500 година, зна и пева сваки сељак, свако дете у Србији и Босни о цару Душану и кнез Лазару, о јунацима онога доба и о пропасти старе Србије. Тако је успомена на прошлост утољавала бол и срам садашњости, али уједно одржавала и уверење, да је народ био некад велики и *да може опет постати великим*.

Начин како су Турци држали земљу био је и у Србији онакав какав је био и у Бугарској и Босни; још живу успомену на некадању величину Србија је очувала као и Босна; али је само она била тако јака у трећем једном погледу, у отвореном одржавању и вршењу хришћанске вере. У Србији није било отпадништва. Докле је босанско племство постепено прешло у ислам, српско је племство у битци на Косову или у скоро по њој већином уништено, а остаци се изгубише у народу, који се увек чврсто и сложно држао. То ненапуштање хришћанске вере поглавито је заслуга манастира. Последњи владаоци, баш су у том језгру великог царства оснивали манастире у великом броју и то обично (сигурно да би тиме потпомогли побожно размишљање) у најдивљијим деловима планинских долина, где се Турци у први мах и неусуђиваху да долазе. Око тих склоништа народ се после скупљао. На тај начин избегла се мешавина са туђом вером и туђим власницима.

Тај је однос трајао пуна три века и за то време притисак турске силе био је толики, да је отуда по-

текао један од најважнијих догађаја српске народне историје.

Више од једне четвртине народа, постепено до 300.000 људи, пређе Дунав, под митрополитима, који проповедаху сеобу, ради спасења живота и вере. Тај се део народа населио у Банату, Срему, Бачком Комитату. Њихови потомци одржали су непромењен језик и веру. Митрополит, патријарх настанио се у Карловцима (1690) и ту се и данас налази.

5) *1690 до 1804*. И у Србији свештенство је задржало по нешто од знања и науке, али после оне сеобе то све потпуно нестаде у народу. Народ остаде сам самцит. За Србију постаде најтеже доба. Патријарх цариградски — поглавар православне цркве у тим земљама — слао је, истина, и даље друге владике, али то су били по рођењу Грци, који су, већ по језику свом, били са свим страни становништву и који се никад нису могли са њиховом паством сложити, већ су остајали у земљи, док им је воља била, држали се увек више са Турцима но са Србима, а са својим расипањем и дуговима земљи су увек били више терет а никад добро.

Тако су ствари стојале, пуних 400 година, од Косовске Битке.

Било је, истина, одавно појединаца, који су отворено устајали против Турака. Они су живили као одметници — српски хајдуци — у планинама и убијали су сваког Турчина, ког би њихово оружје могло стићи; али — они нису штедили ни хришћанског трговца. Хајдуци нису никад били омиљени у Србији. Осећање законског поретка, које је у Срба јако развијено и уређено, а које потиче из његове наклоности ка патријархалном животу, чинило је, да се никад није потпуно одобравао тај начин самопомоћи. Дела хајдука износе се истина у облагорођеном облику у песмама, али њихове личности не спадају више у породични круг народа. И — освета Турака падала је обично на оне који остадоше мирни.

То време, дакле, није било почетак новог живота у народу. Двадесет и једну годину (1718—1739) био је већи део садање Србије у аустриским рукама, али кад њена војска напусти земљу, наступи стари притисак Турака. Тек у последњој десетини прошлог столећа појави се прилика за васкрснуће српског народа.

1792 побуни се Пазван Оглу, паша видински, против Порте. Гомиле јаничара (дахија) полетеше му у помоћ. У тој прилици Порта се лати једне мере, коју је, потпуно одступајући од система ислама, нужда изазвала. Она наоружава један део српске раје против Пазван Огла. Стара ратничка природа буди се у Србима, али невешти у боју, дахије их туку. Нема тог крвничког дела ни те срамоте, коју дахије не извршише над Србима. Порта је обећавала помоћ и заштиту, али је не даваше, те се сад диже цео народ, у први мах против дахија.

То је почетак препорођаја српског од 1804 године.

6. *1804 до 1809.* Кара Ђорђе (или Црни Ђорђе) изабран је за вођу на дахије.

На то Порта захте од Срба полагање оружја, повратак у положај притешњене, измучене раје. Али у Србији не беше више раје.

Безвлашће, поцепаност Турака, немоћ Порте, да Србе од насиља заштити, баш и кад би имала вољу за то, нису били такве природе, да се народ могао вратити свом мирном занимању, а мисао, да дође до права сваког човека беше обузела цео народ.

Но осећало се и то, да сопствене силе нису дорасле целокупној турској сили. По језику и вери Русија им је била најближа, те је за то замолише за њену заштиту (1804).

Порта је слала војску за војском, да Србе поврате силом у стари однос. Срби, све снажнији и јуначнији, остадоше увек победницима и после готово трогодишње борбе, г. 1807, земља је била ослобођена од насилничке владавине.

Но борба је трајала и даље. 1809 Турци се опет осилише. У тој години Русија поведе рат против Турске,

и Срби су опет добијали. Годину доцније Русија саопшти јавно Србији, да је узима под заштиту и отпоче радити према томе. 3000 Руса под графом Орурком уђоше у Србију и заједно са Србима потукоше једно одељење турске војске, а у 1811 налазимо Србе јаче и слободније но икад пре тога. Кара-Ђорђе беше од војсковође постао готово владалац.

Наполенов поход 1812 принуди Русију на брз закључак мира са Портом. Руски кор напушта земљу, Србија се препоручује призрењу Порте, али остаде сама према њој и борба се отпоче изнова.

Још у истој години Срби долазе до тога, да изјављују, да су готови, да приме турске посаде у градове и да крупно оружје положе. Али Порта захтева безусловну предају са оружјем и повратак раје у стари положај. Тешка борба свршава се крајем год. 1813 несретно по Србе, а непријатељ је на свима тачкама победио. Још је могло бити спаса у брзом концентровању. Али дотле јуначни војсковођа беше на један пут клонуо и душевно обамро. Са најзнатнијим вођама побеже преко Дунава.

Један од главнијих вођа беше остао: *Милош Обреновић*, садањи књаз. Слаб зрачак наде, да се земља још може спасти и љубав према жени, детету, мајци, задржаше га. Он се напреже још последњи пут. Кад и тај покушај пропаде, пристаде на турске услове, који му тиме дадоше прилику, да буде народу од користи. Паше га поставише за обор-кнеза рудничког.

У скоро грозоте победилаца превршише сваку меру, почеше погубљавања најгрозније врсте у Београду, убиства без броја низаху се у унутрашњости, све што је човеку најсветије било победиоци газише, да би мучење паћеника било још јаче.

На послетку, у почетку 1815 преврши се очајање и пуче устанак. Милош Обреновић поведе га. Општи

избор, као и сопствена снага, дадоше му то место, а три ствари победу: јединство у вођству, чврста воља и човечност према побеђеним.

На крају исте године обе паше, које послаше против њега, понудише му мир. Он га прими а Порта га одобри.

Оружје, изузимајући топове и сабље, остављало се привремено Србима, и доцнији покушаји, да им се одузме, као и поједини нереди, које су Турци покушавали да изазову, пропадоше услед обазривости и окретности обор-кнеза и поверења, које је везивало народ за њега.

Тако се створише данашње прилике, постепено, све чвршће и јасније. Турци се ограничише на градове и добијали су данак. У унутарњу управу земље нису се више никако мешали, поверење народа према обор-кнезу Милошу Обреновићу расло је сваком годином. Године 1817 изабра га народ за врховног поглавара, а 10 година доцније за наследног књаза. Не подлежи никаквој сумњи, да је снажан положај народа већим делом последица тога избора, како услед јединства у руковању са унутарњим и спољним пословима, тако и услед саме личности књажеве.

Русија се постарала за добро Србије тиме, што је њена права обухватила у уговору акерманском, у једном од главних његових чланова.

Порта није испунила уговор акермански и 1828 отпоче рат Русије против Порте.

За Србију је био то трепутак великог искушења да се потпуно ослободи од турске власти. Народ је горео од жудње, да се лати оружја: кнезови навађиваху на књаза, да да знак. Књаз, може се казати само он, остаде непоколебљив.

У то доба, јави се један нов доказ, како Русија води рат против Турске. У Србију стиже одлучна царска

наредба, да се мирује. И то је било у тренутку, који не спада баш у најсјајније тренутка похода!

Закључак мира у Једрену, са главним условом, да се трактат акерманскн испуни, дао је Србији изглед, да дође до оних права и слобода, које јој је обећавао тај трактат.

У том тренутку, кад је радосно очекивање цео народ оживљавало, кад су сви задахнути само мишљу на ново, лепше срећивање ствари, ступио сам у Србију. Не треба ни напомињати, у колико је тиме пут по њој био још интересантнији.

Однос Србије према Порти и положај Турака у Србији, био је у то доба овај:

Султан, као врховни господар земље, поставља пашу у Београду, као највишу власт у Србији. Но књаз и Србија споразумевају се с Портом непосредно, преко једне сталне депутације у Цариграду, не сматрајући пашу као посредничку власт.

Порта добија главне порезе непосредно од депутације. Паша купи порез, који му је Порта признала, а којим он одржава градове и посаду у њима. Како то бива, о томе не постоји никаква контрола.

Његова је друга функција постављање муселима. У свакој вароши постоји по један муселим, који је већег ранга од кадије и његово је првобитно опредељење било, да буде виша инстанција у грађанским и кривичним стварима. Међу тим, његов се положај постепено претворио у чисто почасно звање. Ако је варош уједно и град, онда је муселим судија над Турцима, који су ту настањени.

У унутрашњости земље и у варошимм Турци не смеју становати; али они држе градове и станују још у варошима у којима има градова. Турско становништво у утврђеним варошима састоји се, осим гарнизона, из трговаца

и спахија. Спахије су мали васали Порте или Пашалика према томе, од кога су, они или њихови претци, добили спахилуке. У Србији, као и у другим провинцијама, они образују ниже турско племство. Они су баштиници, ако се тако могу назвати они, који од извесног броја села добијају десетак од крупних плодова у натури и лично, али иначе не стоје у никаквој вези ни са земљиштем ни са оним који га обрађују. За то што су добили тај десетак они служе њиховом сизерену у време рата као коњаници.

Турака је било у то доба, у градовима, посаде и становника, округло:

У Београду 4000, у Ужицу 2000, Ћуприји 1.500, Смедереву 800, Шапцу 500, Хасан Пашиној Паланци 200 свега 9000.

Само још неколико речи у географском погледу.

Морава, главна река, пресеца целу земљу од југа на север. Десно од ње су мале реке: *Млава*, *Пек*, *Поречка Река*; лево од ње *Колубара*, (и близу, с оне стране западне границе, *Дрина*), све у истом правцу, ка Дунаву. На југу *Моравица* (или *Сриска Морава*) тече у почетку северно после источно, док се не споји са Бугарском Моравом обе заједио образују за тим главну реку Мораву.

Земља је покривена планинама, које се тек код Дунава до утока Пека и на Морави благо спуштају.

У земљи постоје само ове вароши:

На северу градови *Шабац*, *Београд*, *Смедерево* и варош *Пожаревац* (Пожаревачки мир од год. 1718). У јужној половини: *Крагујевац* (престоница кнежева), *Јагодина*, *Ћуприја* (не Чуприја; град) *Ужице* (град), *Чачак* и *Карановац*. Остала места, која су на карти означена као вароши, спала су у ред паланака и села.

Велики друм Беч—Цариград пресеца Србију. Он иде од Београда на Гроцку, Хасан Пашину Паланку, Јагодину и Ћуприју.

Не треба нарочите напомене о томе, колико је тиме Србија више долазила у додир са цивилизованим светом, од осталих провинција.

Границе Србије (без 6 пограничних округа), врло стешњене, кад се сравне са старим њеним границама, које су ишле до главног гребена Балкана, ово су:

На *северу*: Сава, од утока Дрине до Београда; даље Дунав до Старе Оршаве;

На *истоку:* гребен планине која према Старој Оршави силази ка Дунаву, а која је даље јужно водомеђа која раздваја Тимок и Поречку Реку, водомеђа између Параћинпаланке и Ћуприје, Морава. За тим уз Мораву до оне тачке где се сливају Српска и Бугарска Морава.

Јужна граница. Три сата од Српске (западне) Мораве на више, даље отпада на југ, како где, 1—2 сахата од десне обале, до Чачка, — даље опет отпада југозападно и на 9 сахати од Пожеге додирује горњу Српску Мораву.

Западна граница, од назначене тачке горње Мораве полази северо-западно, оставља Ужице $2^1/_2$ сахата јужно, па за тим у доста правој линији иде на север, тако, да Ваљево остаје на 3 сах. јужно; за тим просеца између Шапца и Лешнице и избија на српску Дрину.

Те границе обухватају простор до 460 квадр. миља највише; данашња Србија је, дакле мања, од Херцогства Поморског и отприлике велика је као Херцогство Штајерска.

О становништву се не може ништа сигурно рећи. У Србији ми рекоше, да се рачуна око 700.000 становника, а то би било 1.500 људи на квадратну миљу, што би, према ономе што ће доћи, било и сувише. Не верујем, да у Србији долази више од 1000 људи на квадратну миљу.

Чим сам стигао у Земун потражио сам г. Вука Стефановића. Но нађох само његову жену и децу, а Вук је

био у Крагујевцу код кнеза. У тој неприлици замолих госпођу Стефановић, да ми каже, да ли њен муж има у Земуну каквог поузданог, образованог пријатеља, који би ми могао дати потребне податке. Она ми помену одмах г. Василија Васиљевића, аустријског Србина, трговца земунског, као човека по назорима и образовању њему равна, а уз то по свом опште признатом поштењу за препоруку, у сваком погледу.

Одведоше ме до њега и нађох отресног, окретног човека, који ме срдачно дочека, кад му рекох да тражим пријатеља Вука Караџића. Но опет за то, кад му саопштих моје жеље, да сазнам како се путује по Србији и на кога ми се ваља обратити у првом реду, опазих извесну уздржљивост у његову понашању. Положај аустријских Срба на граници није баш тако невин. Са аустријске стране још се јавно не признаје стање у коме су оностранн Срби и не потпомаже се саобраћај међу њима, ма да су они заједничком вером, сродничким и пастарим националним везама везани узајамном љубављу. Но та љубав само је моралног значаја, тако рећи ствар срца, а никако неког политичког карактера.

Чим се г. Васиљевић уверио, да је моја намера чисто научне природе, нестаде оне уздржљивости и он говораше отворено о ономе, што сам желео сазнати. Он ми рече отприлике ово:

„То је пре свега несумњиво, да ће те се морати спремити на низ неугодности; наћи ћете их више, но што их очекујете. Тамо се са свим, са свим друкче живи но код нас. Међу тим, ванредно гостопримство замењује, бар у неколико, оно што не можете наћи. Свет још није удесио свој живот и не зна у многоме још како се живи, али оно што има даје радо и пријатељски — Ја бих вам саветовао, да прво идете кнезу, који ће, нема сумње, све учинити, да вам олакша пут и да вам буде пријатнији. У Београду наћи ћете кнезове, канцеларију; тамо ће вам рећи, како ћете најбрже стићи до кнеза. Сам кнез не

говори немачки, али око њега су људи, који говоре готово све европске језике. Нарочито вам напомињем г. Давидовића, првог секретара књажевог".

„Путоваћете на коњу. Што се тиче сигурности личности и имања то није никакво претеривање, ако за Србију речем, да у том погледу међу свима земљама стоји на првом месту; није никакво претеривање, ако вас уверим, да можете, обасути дукатима, ноћу путовати кроз шуму; сваки ће вас штитити, а нико вас неће поробити. У том погледу строгост књажева је неумитна и он је сретно доспео до те тачке сигурности".

„У погледу новаца биће најбоље, да осим исправа, хартија, понесете само сребро. У Србији су тако ретке прилике за издавање новца (осим кад се купује) да ће у први мах, бити довољно понети само сребро".

„Бићете задовољни и са уредношћу којом ће се отправљати ваша кореспонденција. Ако писма, која долазе на вас, упутите poste restante у Земун, а мене овластите, да их могу узимати, то ћу их слати на српску канцеларију у Београду, а одатле се брзо и сигурно, готово сваки дан, отправљају на канцеларију у Крагујевцу. Писма, која ви пишете, шаљите на мене преко канцеларије у Крагујевцу; она ће се овде у контумацу званично отворити, окадити, поново запечатити и мени доставити; за тим ћу их предати на пошту. Са српске, па чак и са турске стране, влада у том погледу велика сигурност и ред".

Искуство ми је дало доказа, да г. Васиљевић није претерао. Он је моју кореспонденцију, док сам се бавио у Србији, са таком тачношћу отправљао и био ми је са низом услуга од толике користи, да сам му искрено обвезан.

Пре но што сам оставио Земун, један део моје путне готовине оставио сам код њега, да би избегао какву неприлику.

Мој је пасош гласио само за Аустрију и Италију, те за то сам морао имати за прелаз у Београд нарочиту дозволу од командујућег генерала у Петроварадину. Дуж целе границе само командујући генерали имају право, да издају такве дозволе. Оне се не дају лако пограничним становницима, јер се често дешавају исељавања, чему се на сваки начин, у тако слабо настањеном крају, морало стати на пут.

Пошто сам добио дозволу командујућег генерала у Петроварадину, војна команда у Земуну даде ми пасош за прелаз.

2. БЕОГРАД

Осмог октобра. У јутру, око 9 сати, одем до контумаца, одакле се превози у Београд. У једном великом зидом ограђеном четвороуглу налазе се станови за оне који издржавају карантин, магацини и стоваришта за еспапе, по једна грчка и католичка црква. Ту се скупила маса интересантних лица: Срби, мрки Бугари, Бошњаци, Грци, дивљачни Албанци у њиховом црвеном оделу и Турци. Већина је баш онда дошла из Београда, да у парлаторији посвршава послове или да се са пријатељима разговори и враћа се убрзо кући. Они се за то служе превозом, који су Турци у Београду удесили. Превоз иде доста тачно, сваког дана, и отправља писма и пошиљке са великом уредношћу.

Што са аустријске стране прелази званично, као и странци, који би хтели пашу да посете, превозе се лађом царских тумача и стоји им на услузи по један такав тумач. Тумачи имају ранг официра и њихову униформу, али за време превоза путују о трошку путника, који се њима користи.

Стајао сам већ неколико минута у дворишту контумаца, кад један од Албанаца додирну моје одело са његовим дугачким рукавом, који је висео низ њега. Сад сте

се измешали довикну ми тумач, приђе и рукова се самном. Ужасна реч беше пала и између мене и цивилизованог света беше само десет корачаји, али опет за то је то био размак од пуних двадесет и један дан. Међу тим, не беше ме обузела језа од куге и добре воље пођох да се превезем.

Осим мене и тумача уђе у лађу још један аустријски официр, који је баш долазио из Беча и путовао за Цариград. Од раног јутра беше се подигла жестока бура. Дунав је бацао велике таласе, који често запљускиваху лађу и који нас бацаше час доле, час горе. Пловили смо према Ратном Острву, па за тим његовом јужном обалом.

То велико острво, које сад држе Аустријанци (пре је било спорно), врло је ниско, често је делимично под водом, само са травом обрасло и ненасељено. Оно је било често згодна нападна тачка за Београд. Сад се не види ништа на њему, до неколико стражара, чардака, аустријских пограничних стражара, граничара.

После вожње од 2 сах. стигосмо на послетку на турско земљиште, под београдским брегом. Ту је било млого турских лађа, широких и неспретно сграђених; лађари нас опкољаваху у њиховим црвеним капама, грубим црвеним гунчићима, широким димлијама; то беху снажни људи, голих груди, засуканих руку, смрштена жута лица; све сиротињског изгледа, прљаво и подивљало.

Стена на којој горњи или прави град Београд, није висока ни 100 стопа. Она залази дубоко у угао између Саве и Дунава и ту пада стрмо; у позадини, без прекида, стоји у вези са равном земљом, која окружава Београд са јужне стране.

Између обале и стене налази се један узан простор, на коме је подигнут један бедем, од земље, који је већим делом порушен. Ту лежи гомила старих гвоздених топова, на грубо склепаним лафетама. Лежишта су полутрула, све је у највећем нереду; види се, да годинама нико није дирнуо ништа.

Улазак кроз тај ниски бедем направљен је од два зидана стуба, остатака некадањег већег зида. Над њима је једна земуница, из које су неколико старих чувара мргодно погледали на нас. Нигде није било страже ни стражара.

Од тог уласка води на горе ка граду стрм, рђаво калдрмисан пут; рушевине од зидина, образују ограду његову. На половини стене, с обе стране пута, има неколико тераса са зиданим грудобранима, све у рушевинама.

Пошто смо се попели, дођосмо до високог и јаког главног зида, који иде горњом ивицом стене и који је најбољи и најачи део утврђеног Београда. Кроз такозвану водену капију, високу и сведену кроз зид, уђосмо у горњи, прави град.

Неколико корачаји с оне стране уласка наилази се на два правилна, дуга и висока здања, оружницу и магацин, која су Аустријанци подигли у оном времену од 1718 до 1739. Сад су та здања празна годинама, прозора и врата нема, отвори су рђаво покривени даскама и подупирачима. — То је стање оружнице и магацина једног турског главног града, у једном оваком тренутку, после двогодишњег рата.

Кад се прођу та здања, долази се до једног четвороугла од зграда, на два спрата, начињених нешто од плетива нешто од блата, опет у рушевинама. Уђосмо у унутарње двориште тог четвороугла. Ту су кровови напред испали, испод тога су галерије, широке дрвене степенице воде из дворишта у те галерије. С кровова се дижу танки високи, ушиљени оџаци у великом броју. Све то има некакав чудан, прљав изглед. Двориште само је сметлиште све могуће нечистоће; велике гомиле ђубрета, које се сваког дана, на најгаднији начин множе, на све стране остаци од јела, фуражи, црепови, прње, над свим тим једна слика и задах трулежи.

Били смо у дворишту конака везирова.

Место је изгледало достојно оних ужаса, који су ту почињени. Ту је први великан нове Грчке, Рига, тестером

разрезан. Овде, на коцу 1815, испустише 63 Срба душу, неки тек после 7-дневних мука. Домамили су их ту под обећањем, да ће им живот поштедити!

С муком прођосмо до степеница, које воде на галерију и уђосмо у отворено предсобље, оперважено даскама, а у средини је била једна узвишица са једним наслоном. Ту се моле Богу. У једном куту тог простора скупила се гомила младих људи, у разном турском оделу, неки са турбанима, неки са неким чудним високим капама, са пиштољима за појасом. То су били официри везирски, баше разних родова оружја, већином нижи чинови; високе капе означавају каваљериске официре. Ти млади људи, међу којима је био један врло леп црнац и један мрки Бугарин, пушили су из дугих лула (чибука), ћаскали, смејали се, гурали се, једном речи, били су много живљи, но што се Турци замишљају. Кад нас спазише прићоше нам, поздравише се са тумачем као са познаником и распитиваху га, пуни радозналости, кога је то довео. Јавише нас везиру, хтедох да скинем горњи кацут, који сам имао преко фрака. Задржте га само, рече ми тумач, кад би још какав огртач имали преко тога то би још лепше били одевени по овдашњим појмовима. Осим тога, овде учтивост захтева, да останете под шеширом, кад будете код везира.

До дворане је била једна мала мрачна соба, а у позадности њеној висио је неки стари ћилим. Пошто смо се задржали неко време у дворани, ћилим се диже и ми уђосмо у везирову собу.

Хусејин паша, паша од три „туга“, коњска репа, везир је и потомак једне старе и богате породице, која има имање у околини Татар-Пазарџика у Румелији, (на главном друму за Цариград). Његова је мати била хришћанка и у њену почаст подигао је цркву у Пазарџику или близу негде. Сматрају га за човека добра срца, помирљива и нарочито за добра оца. Два његова сина су у Београду. Једног је поставио за команданта Смедерева, али не

тражи од сина да иде на дужност. Другог, који је сушти отац, поставио је за цариника београдског. Оба места вуку врло лепе приходе.

Ушли смо у једну малу собу, на којој су врло ниски прозори, готово срасли један с другим, из које је врло леп изглед на Дунав. Зидови собе покривени су са белим муселином. На једној страни, о зиду су висиле многе кесице од белог муселина, на шавовима запечаћене. У њима су важна акта, нарочито фермани. Поред њих је висила једна мала, као крв црвена брадва, знак везирске власти; преко пута је висила једна лепа сабља. Доле по земљи, дуж зидова били су поређани широки јастуци од шарена катуна (шиљтета), са наслонима (јастуци); под је био застрт лепим ћилимима.

У углу, на једном ниском јастуку, уз сам прозор, седео је везир, леп старац, са дугом црном брадом; на глави је имао бео, златом проткани турбан. У руци је држао чибук, а све остало од тела губило се у једну мекотну, самурима опточену масу. Лако климање главом и благи поглед из лепих, полуугашених очију поздравише нас. Тумач нас престави; другим климањем захваљивао се а треће климање било је позив, да заузмемо места.

Према везиру је била једна дугачка, уска асура, на којој су биле три столице; то се обично спреми, кад се пријаве хришћани, јер се од њих не тражи, да скину обућу. По тој асури кретали смо се, напред и назад, како је кад требало.

Заузесмо места. Са нама уђоше и шест баша, који се, са прекрштеним рукама, поставише у два реда, поред врата. После дугог ћутања отпоче разговор.

Путовање аустријског курира у Цариград беше први предмет. Везир питаше, кад је пошао из Беча и за колико дана мисли стићи у Цариград. За тим му рече, околишећи, да има синовца, у Татар-Пазарцику, који би требао да путује породичним послом у Цариград, међу тим не усуђује се сам да путује кроз руску војску и очекује дола-

зак првог аустриског курира, те да под његовом заштитом оде до Цариграда. Везир му препоручује свога рођака и моли га, да га узме са собом. Шта још треба спремиће тамо Татари.

Официр рече, да се радо прима. Ко би, још пре неколико година, могао мислити, да ће рођак једног везира тражити, заштиту једног странца, да може путовати по Румелији.

Кад је разговор отпочео баше, које су стојале код врата и чији број показује степен поштовања, које се указују посетиоцу, склонише се. Затим донеше каву и чибук. Један слуга носио је један метални послужавник, који је био покривен са покривачем од златног броката. Други слуга подиже покривач и поређа порцуланске шоље у сребрне придржаче, зарфове. Трећи је сипао каву, а четврти је служио, са руком на прсима, прво везира. За тим дођоше чибукције и донеше друге луле (чибуке), а луле на њима беху намештене у металним подметачима. То је вештина, коју по дужности морају имати, да чибук тако метну на земљу, да једним лаким покретом сисак од луле дође на усне оног коме је лула намењена.

Пушење је код Турака више кађење; врло ретко и у дугим размацима повуку по један дим, а из луле се дижу танки, прозрачни димови. Дуван је тако ароматичан и тако се мало дими, да се готово није ни опажало, да има четири чибука у тој врло малој соби. Како Турци обично гутају дим, то они веле: кава се и чибук пију. Кава, са свим ситно туцана, сипа се са талогом и пије се без шећера. Она је тако добра и јака, да се човек убрзо навикне, да је тако пије. Кава се срче кап по кап и нарочито се удише њен мирис, те отуда кад неколико Турака пију каву наступи шум од сркања, који комично изгледа према њиховим озбиљним лицима.

Официр хтеде да везиру покаже, како се из једног малог комада хартије, који се носи у џепу, може тачно знати пут у Цариград и извади једну карту, али се пре-

варио, ако је мислио, да ће то у паше изазвати живо интересовање. Паша је са великим стрпљењем и мирноћом говорио, док му је официр читао места: Тако је! или То ћеш ти знати!

Сад дође ред и на мене. Везир запита још једном тумача, шта сам управо и шта ме је овде довело. Тумач одговори, да сам Транебург-баша.

Турци знају за Пруску само под именом Транебург.

Везир махну главом и понови име, које је, као што изгледа, први пут чуо. После извесног размишљања, запита: „Имали у вашој домовини и водоскока.“?

Одговорих му, да се они праве ради украса, а не ради разлађивања.

„Којим се путем иде из Транебурга за Београд, да ли преко Беча, и како се зове највећа варош у земљи, а после извесног ћутања питаше даље: „одкуд то долази, да је код Берлина тако ладно.“

Одговорих му, да је за то, што је близу Северно Море.

„Онда значи, да код Берлина има великих планина,— не? — Онда се тамо морају јако мрзнути, јер, као што је познато, у равницама не расте шума.“

Не јамчим за то, да је везир држао, да је оно што сам казао потпуна истина.

Тумач му рече, да желим да видим Београд и нешто од унутрашњости. Везир рече, да ће издати заповест, да ме пусте да свуда идем и да могу видети све што желим и додаде, да не пропустим да посетим Господар Милоша. Пре но што пођем из Београда могу доћи још једном.

За тим удари длан о длан и нареди, да му дође Ахмет, његов писар. Писар дође одевен већ по цариградски, без турбана, са црвеном капом, фесом на глави. За појасом је имао дивит, у коме је на једном крају био суд са црном бојом, а у продужењу је имао једну дугачку цев, у којој су се налазила тршчана пера. На једној цедуљици, коју је држао на длану, написа са увијеним зна-

цима име официра и све оно, што је било потребно за полазак синовца.

Док му је паша казивао, шта да пише, писар је непрестано додиривао крајем од прстију усне и тада их метао на капу, за знак: љубим оно што кажеш и задржавам у глави. Уз то је непрестано понављао речи: Истина је, Истина је!

Међутим, донеше по други пут чибук и кафу, почаст, за коју имамо да заблагодаримо синовцу.

Турски је језик зацело један од најмилозвучнијих на земљи. Његови су главни самогласници а и ü; други су, међу њима и u, рђи. Изговарају се врло лагано и са јаким нагласком, а између сваке речи је мала почивка. Акценат пада готово без изузећа на последњи слог, н. пр. силтàн, пашалúк, спахú, чибýк, фермàн, дивàн; турски језик наличи више наређање појединих речи, но на везан говор.

Кад смо изашли из везирове собе дочекаше нас официри, са многим знацима учтивости, између који беше и тај, да нам њихове чибуке стављају на наше усне. За тим нас одведоше до једне слике израђене акварелом на хартији, која је била прилепљена близу места за молитву, на којој је била насликана униформа и екзерцир нових трупа пред султаном. Слика је била невештије цртана од оних слика, којима наши војници красе собе, али је била за то од интереса, што се опажало, да овдашњи официри с поштовањем гледају на установу, која је у другим пашалуцима изазвала толико одвратности.

Тумач ме упознаде још са писаром и драгоманом пашиним Ахмет-ефендијом, који ће ме о другој посети увести; и Халúл-агà, један од најживљих и највеселијих баша, понуди ми, да ме прати, но ја га за сад одбих.

Ефендú, господин, значи већ отмена човека, човек који већ зна да чита и пише. Агà значи такође господин, али се тако зове сваки, као год што се код нас сваком даје титула Herr.

Питања, која је постављао везир показивала су, да су му непознати и најновији политички догађаји. Но то је

сасвим појмљиво. Порта не извештава своје удаљеније чиновнике о великим догађајима. Приватна кореспонденција није навика Турака, а усмене вести, које сами Турци донеше, биле су тако онакажене, да је изгледало, да је једренски мир само последица тешког положаја, у коме се руска војска нашла, између војске султанове и Шкодра паше, скадарског паше. По мњењу Турака оно, што су Руси добили, није било стидно, нити од великих последица по Турску. Само одвратност, да се бију за Султана, који је и сам постао Ђаур, Москов, узрок је, по њиховом мњењу, слабом отпору, а никако неспособност за ратовање или немање срестава.

Како паша, у осталом, приходе своје купи сам у земљи и од тога само онда један део шаље Порти, кад то његова политика захте — а те су пошиљке готово једина веза његова са Портом — то се пашалук може сматрати као готово самостална област.

Уз то долази и то, да књаз са Портом непосредно опћи, не сматрајући пашу за неку посредничку власт. При свем том, споразум је између оба господара врло добар, а пасивност везирева особина од неоцењене вредности за Србију.

А како човек таквог положаја може да трпи такав степен расула у његовој најближој околини, какав прелази нарочито све наше војничке појмове, то се даје објаснити само из његовог начина живота.

Везир (осим женских одаја) има за се само један салон и две мале собе. То је простор у коме се бави. Ту преко дана седи, једе и спава. Софра се ставља преда њ, а јастуци и покривачи за ноћевање простиру се поред његовог седишта. Јахање или вожња у прастарим, отрцаним каруцама, ради шетње, спада у највеће реткости. А како и иначе није пријатељ разговора, то проводи већи део времена ћутећи и пушећи.

Официри и војници под платом су пашином, а он се после разрачунава са Портом укупно. Он им даје

онолико колико је с њима уговорио, држи их онолико колико му се свиди и како се никад не води нека стварна контрола, то је појмљиво, да паша не узима више најамника, но колико је баш најнужније.

Сиђосмо у двориште. Под галеријама налазе се мале, мрачне и прљаве собе, у којима живи један део посаде; рђаво обучени, шта више и одрпани војници, лежали су около, пушећи и спавајући.

Затим се упутисмо капији, која је из горњег града водила у горњу варош.

На источној страни горњег града налази се једна округла, јака кула, замак (донжон) из аустријског времена. Главни бедем је окружен фашинама, међу којима вире гвоздени топови. Он окружава југо-источни део горњег града и свршује се са обе стране ескарпираном стеном. Бедем је висок, јак и у добром стању, као и главни шанац, преко кога води од поменуте капије један рђав мост. Четврта страна од здања пашиног наслања се на тај главни бедем.

Од главног шанца спушта се гласи у ширини од 5—600 корачаји према вароши, која је од стране града сасвим незаклоњена.

У унутрашњости капије, која испод главног бедема води у варош, била су велика удубљења, као неке ћелије, у којима је стража лежала, пушећи или спавајући. Оружје је лежало у нереду, горе или са стране, нигде стражара, нигде страже на бедему. Шта више ишло би тешко, кад би се хтела затворити капија у том тренутку. Стража на капији смењује се сваки три, четири или осам дана, како се кад деси. О војничким вежбањима, о строју и раду нема ни помена. Часови молитве, примање ајлука и животних намирница, чишћење оружја једини су предмети реда и тачности.

Отпратих аустријског официра до татарског хана. Ту у једном углу, лежала је једна гомила људи, који пуше и журно пакују писма и новац; већином су трговачке ствари, које се отправљају овом курирском поштом. Ту се официр погодио са татарима, преко тумача, за пут. Платиће за једног коња за њега и два татарина, који ће га пратити до Цариграда око 80 фоината сребра, за једно добро турско седло 12 фор. и т. д. Пут ће трајати 10 дана, рачунајући дневно по 18 сах. јахања. Татари су на гласу због верности и тачности и старају се најбрижљивије о путницима. — Татари књаза Милоша превазилазе у брзини турске татаре. Један међу њима, сада кнез у Смедереву, Јованче, био је чувен са брзог јахања. Толико пута је, кад је требало, прелазио пут од Цариграда до Крагујевца, за пет дана, 32 сах. на дан.

Одатле ме тумач одведе српској власти у Београду, у канцеларију магистрата. У једном четвороуглу, даскама ограђеном, налази се зграда која је за то одређена. Све је ту у чудној противности према просторијама у којима паша станује. Свуда се види ред и чистоћа. У предсобљу неколико младих људи, са турбанима, мрким, плаво оперваженим гунчићима, широким, доле уским панталонама, црвеном обућом; за појасом пиштољи и ханџар, а дугачки бели штапови у рукама. То су били Срби, који су били одређени на службу код канцеларије, ради отправљања порука и позива. Као и у Угарској овде их зову *пандурима*, ми би их назвали судским служиоцима, извршиоцима. Њихово је држање лепо и војничко, одело необично чисто и шта више гиздасто.

Из предсобља уђосмо у једну велику собу, која је била онако уређена у свему као и наше канцеларије, полице са актима поред зидова, у средини сто за заседање, а поред врата била је Ридлова велика карта Србије и

Босне. За столом су седели неколико кнезова, чији је дојстојанствен изглед одговарао њиховом звању. Ношња им је била налик на турску. На крају стола седео је један секретар; само је он говорио немачки. Срби из Београда и околине долазили су и излагали њихове молбе и тужбе и добијали решења по истим; већина случајева расправља се усмено и само у најнужнијим случајевима пише се.

Предадох кнезовима мој пасош и преко тумача саопштих им моје жеље. Они беху одмах вољни, да ме према својим силама потпомогну. Како сам мислио, да се више дана бавим у Београду, то је у првом реду ваљало постарати се за стан. Кнезови ми дадоше једног пандура с којим пођох по вароши, тражећи стан. Правих гостионица у Београду нема, њих замењују кавране. Тражити засебну собу то и не пада на ум турском или српском путнику. У једном куту простре се ћилим, ту се намести пртљаг и путник је смештен. Са тумачем и пандуром прошао сам неколико кавана у горњој вароши, али је нечистоћа у њима била ужасна. Пандур ме поведе у варош на Сави. Ту има неколико кућа удешених по европском начину. Трговци, који су ту настањени, воде већином непосредну трговину са Земуном и у том се делу вароши налази млого људи, који су вични немачком језику.

Показаше ми у неколико кућа празне собе, које би дали под кирију, али у њима не беше никаквог намештаја, а о кревету ни помена. Гомила мишева разлеташе се, кад би се врата отворила. На послетку, нађе се један гостионичар, који је дуго преко живио и који се наместио по немачком начину и они ми уступи један део његове чисте собе за дочек.

Пандур ми набави неколико амала. Ти људи вуку веће терете него што се може видети у поморским варошима. Са пиштољима и ножем за појасом и самаром на леђима, корачају полако али сигурно.

Пошто сам се наместио у гостионици, нашао добру немачку куjну, хтедох да изађем, кад пред вратима сретох неколико младих људи у одабраној ношњи, за коју сам још мислио, да је турска. Паде ми у очи њихова сташтост, леп и интелигентан изглед. Они ми приђоше и поздравише ме добродошлицом, на немачком језику. Бејах изненађен и запитах их, јесу ли Турци. Не, ми смо Срби, секретари и чиновници књажеви, одговориште ми и запиташе ме, да ли би хтео с њима поћи. Пристадох врло радо. Попесмо се у горњу варош и убрзо смо били пред једном кућом, од слабог материјала, која се својом величином и лепим изгледом разликовала од осталих чатрља београдских. Над уласком био је грб са именом султановим. — То је кућа књажева, но у коју он врло ретко долази.

На вратима су стојали *момци* књажеви. Момак значи управо млад, нежењен човек. У смислу, у коме се реч сад у Србији обично употребљава, могао би се најбоље тај израз превести са „Кпарре“. Момци су оружане слуге оружаних господара.

Све је у кући и двору било просто, али необично чисто. Одведоше ме на први спрат, где седосмо на шиљтета, у соби која је била потпуно удешена по турски.

Цветко Рајевић, секретар књажев; — *Алекса Симић* старешина трговаца у Београду и трговачки агент књажев, са титулом конзул; — један полицијски официр и други беху ту, све људи између 30 и 40 година. Видех, да им је намера, да сазнаду изближе, шта ме доведе у Србију и за то се радо и отворено изјасних у том погледу. Поверење постаде узајамно. Замолих Цветка, да ми даде неколика објашњења. Нарочито ми беше нејасна титула и значај књаза.

„Морам почети мало из даље, рече ми. Кад су Турци после Косовске Битке и по смрти кнеза Лазара потчинили Србе, онда су они поставили српске судије по селима и назваше их из потсмеха и презрења *кнезовима*.

Отуда је потекло то име, које се и до данас одржало, а које ће се, по свој прилици, скоро укинути. Положај кнезова је разан. Ми имамо свега три сталежа: сељаке, свештенике и варошане. Племство је пропало, кад је држава пропала, а што се тиче чиновника, то се они бирају из сељака и тако су тесно везани са њима, да они не образују никакав засебан сталеж. Свако село бира себи *кметове* или старешине, а међу њима има опет један, који је најстарији. Они купе порез и одржавају ред. — Скуп села стоји под *кнезом*, он има исте дужности коју и кметови, само у ширем обиму; више кнежина стоје под једним *обор-кнезом* (од немачког „Ober“); обор-кнезови стоје под књазом. Има 13 обор-кнежина или нахија (а кад се отети окрузи опет сједине са Србијом, биће их ваљда 18), али нису сва места попуњена; онима која нису попуњена рукује сам књаз; тиме се за државну касу постизава уштеда у платама. Осим тога, има још у свакој вароши кнезова, који састављају магистрат и у Крагујевцу: Велики Суд, који има 12 кнезова. Њему кнезови шаљу најважније ствари на решавање. Обор-кнезови и кнезови имају сталну плату, као што сте то сигурно већ читали у Ранке-у“.

Дакле ви знате за ту књигу; шта се мисли о њој? запитах господина. „Врло смо задовољни; писана је философским духом и да је, овде онде, могла изнети више појединости, задовољила би све наше жеље, али за странца је довољно опширна и овако.“

Бејах изненађен, да тако интелигентан говор чујем из уста људи у турском оделу; међу тим, у овој земљи дешавају се готово сваког тренутка изненађења такве врсте.

„Какав је ваш положај према књазу“ запитах даље Цветка. „Ја сам његов секретар, одговори ми, и сад сам овде на осуству. Без претеривања смемо рећи, да је однос у коме смо ми сви, прави породички однос. Станујем и живим овде у кући књажевој, као у кући очевој; у таквом ћете положају наћи све код нас. Такав по-

ступак и жеља да нашем народу који оживљује будемо доиста од користи, чини, да радо сносимо оне неугодности, којима смо изложени, у сравнењу према животу у цивилизованим земљама.“ —

„У књазу ћете наћи редак збир духа, снаге и доброте. Покушало се, да га представе иностранству као свирепог тиранина. Из општег поверења народа према њему моћи ћете увидети, да ли је тај прекор основан. У осталом, ви нас затичете у почетку нашег развића. Већина установа чека још на оживљавајућу реч, долазак хатишерифа, па да се остваре. Што је најважније, школе показују већ добар почетак. На пројекту основног закона ради се. Сваки је у овом народу помагао да се слобода извојује и то ће бити један од основних гледишта при томе“.

Рано затварање капије, која води у доњу варош, принуди ме, да се кренем раније но што сам желио.

Стара варош Београд изгорела је и тако порушена, да се, осим једне или две куће, виде још само рушевине старих грађевина у камену подигнутих. Овакав какав је сад, Београд не наличи на вароши какве виђамо у цивилизованим земљама.

Главни део, права варош, лежи нешто ниже од горњег града. Једна дугачка главна улица и неколико уских попречних улица, — то је све. Главна улица иде југозападним правцем, у њеном продужењу, лежи, на ивици Саве, доња или водена варош или савска варош; и у тој такође једна главна улица и неколико споредних. Овде је простор, због спуштања брда близу реке, ограничен. Из горње вароши у доњу иде се стрмо; рђав коњски пут а још гори пешачки везују та два дела вароши. На откосу налази се само неколико кућа и зидина, који васпостављају везу између кућа једне и друге вароши. Западна стена горњег града додирује југозападни део горње вароши. Ту је према северозападу отворен троугао,

пуст необрађен простор, у подножју стене, где само биволи пасу. Туда води колски пут из гор. вароши на Саву.

Само је горња варош обухваћена утврђењима. На североисточној и источној страни иде један шанац, палисадима утврђен, 8 стопа висок. Врата на палисадима затварају излазе, који се овде налазе. Југоисточна страна је јаче утврђена; ту је шанац виши, местимице има и подзиданих места, а главна капија за Цариград утврђена је јаким зидинама. На том месту има и стражара горе на шанцу.

Горња је варош одвојена од савске вароши зидом и једном капијом. На јужној њеној страни је једно предграђе, отворено, раштркано, као неко село, и пружа се до краја савске вароши. Оно се спомиње у путописима као Рацка Варош (Raizenstadt).

То је славни град Београд. Он има да благодари за своје велико име својој стратегијској важности, а не упорном отпору. Кад год се озбиљно напао, морао је се предати. Тако се предао Солиману II, 1522; курфирсту Максимилијану баварском 1688; Турцима 1690; принцу Евгену 1717; уговором враћен је Турцима, а 1789 Лаудан га опет заузима, који га поново добијају; 1806 узео га је на јуриш Кара-Ђорђе.

Што се тиче саме вароши то не треба себи за мишљати низ кућа, из којих се после састављају улице. То је само низ ниски, дрвених дућана са крововима од шиндре, напред јако испалим. Ретко се вића над кровом још један мали, низак спрат.

Српски, грчки, турски трговци седе у таквим дућанима, један до другог; ту видите лепе енглеске и турске штофове, еспапе сваке врсте, све то укусно распростртo и поређано. Поред трговаца, у таквим истим дућанима раде занатлије, било унутра у дућану или на јако испалом ћепенку. Фурунција, пиљар, продавци печеног меса и рибе изнели су њихове еспапе на ћепенак и справљају, у отвореном простору иза тога, друго, тазе. Само кар-

ција и берберин раде у затворену простору и имају на прозорима стакло, што је луксуз у турским варошима. У њиховим је дућанима човек као у каквој соби. Сирома занатлија, обично без жене и деце, живи са неколико момака и станује у свом тескобном дућану и спава у једном малом, мрачном простору у позадини његовој.

Ту се виде најразличније прилике и лица. Терзије, пушкари, фурунџије, ашчије већином су Турци; они се лако познају по белом муселинском омотачу око главе, жутим мрачним лицима, равнодушном, презривом погледу. Грк са његовом црвеном капом тргује, и очи му лете на све стране, пуне шпекулације и позива странца, да купи што год, са учтивошћу, из које провирује поносита успомена на велике му претке, на које и најнижи Грк никад не заборавља. — Србин, у његовој округлој капи, скромној ношњи, гледа у оном који улази код њега прво госта, а затим купца и из целог његовог држања провирује весела нарав, наслеђе његовог народа.

У уским улицама, које се час спуштају, час пењу тискају се симиције и алвације са великом дреком, а пандур са белим штапом хита послом. Мала кола, у којима су упрегнути волови, запречавају пут.

Ништа тако не пада у очи странцу као то, да женског света сасвим нема по улицама. Ретко се прошуња каква турска баба, заогрнута и скривена у беле огртаче, поред дућана, а са свим је изузетно, да се види каква Српкиња, где брзим кораком иде улицом.

Један мален део Београда одскочио је према осталим, а то је један мали простор на југо-западном крају главне улице у горњој вароши.

Ту се види с једне стране књажева кућа. За тим четвороугао у коме је канцеларијско здање. За тим долази Хришћанска црква, велико, скромно, солидно здање, још без торања. Поред ње је, преко пута кња-

жеве куће, дугачко школско здање; преко пута цркве неколико прилично озиданих кућа, међу њима српска кавана.

У близини књажеве куће, у страну од тог простора, лежи конак, који је књаз тада сазидао; и ако није највећа, по својој форми то је најлепша зграда, коју сам видео у Србији. Украси на њој израђени су од дрвета, иначе је цигљом озидана, над високим партером има један спрат, а у средини је њеној једна велика сала, која иде у висину све до горе, у самој њој је узвишица, на форму балкона, из које се са две главне стране улази у разне собе.

Још није решено, да ли ће књаз у будуће становати у Београду или у Крагујевцу; може бити наизменце у обе вароши.

Ново стање ствари у Србији даће Београду ускоро други изглед. Ако се при томе одмах почне радити по добром плану, то ће Београд, изванредно потпомогнут својим положајем, постати једна од најлепших вароши ових крајева. Он ће увек имати двојак значај, као град и трговачка варош. Ако би се хтело, да се горњи град као цитадела, отприлике у њеном данашњем стању, одржи и ако би се хтела варош поново да подигне, а да се обухвати утврђењем и да буде опет подесна за трговину, онда ће се морати нарочита пажња обратити на простор, који лежи поред Саве. Нови конак и црква били би спојне тачке за нову горњу варош. Ближе но што су та два објекта, према цитадели, не сме се зидати, да би јој се очувао круг њеног дејства. Ако би се позади конака подигао велики парк, који би се пружао југо-западно према Сави и кад би се затим изидао простор од цркве ка Сави и поред ње, и подигао леп кеј, онда би се добио један амфитеатар, који би сједињавао у себи лепоту и практичност. Сва државна здања требало би зидати у горњој вароши, а магацине и трговачке куће

на Сави, где је најзгодније и за истоваривање и пренос еспапа.

Па где и како станују они многи имућни, често и богати трговци, како они живе са својим породицама? Тек кад сам дошао по други пут у Београд и кад сам се више упознао, испунила ми се жеља, да ме уведу у неколико породица.

У унутрашњости каре од дућана, скривене од погледа оног који улицом иде, подигнуте су мале врло чисте куће; ту су двориште, башта, штала. Главна је особина ове мале вароши скривеност и грациозност. Човек је јако изненађен кад овај свет у малом нађе иза мрачних, јадних дућана. Ту живи српски трговац са женом и децом, ту му је оружје, па и књиге. Ту он примењује своје гостопримство, о коме се добија појам већ по доласку у дућану. Кад се странац један упозна, то му не треба више гостионица. У кући управљају жене; и не само из страховања од могућег рата, већ и због тога, да се жене и деца склоне од очију и суровости турске, изабрао се овако скривен начин живота.

Кад кажете трговцу у дућану, да би желели, да му упознате кућу и породицу, то он оставља радњу калфи каквом или и суседу и води вас у унутрашњост поменутих простора. У лепом предсобљу или у кујни, која се бели као снег дочекује вас домаћица. Затим се улази у собу. Прво се изводе деца, затим се показује намештај па после домаћин седа са гостима за један сто. Жена доноси ритопечког вина, воћа и слатка, које овде веома добро праве. Што је посета дужа то је домаћин веселији и срдачнији. Од госта се, као знак благодарности за пријатељски дочек, очекује, да прича о томе „како је тамо.“ Пред полазак се наздравља свему оном, што је госту драго; моле га, да што рече о својој породици, како би се и њој могло наздравити. Тиме је

ближе пријатељство закључено и од тог доба, где год се сретну, домаћин опомиње на почаст, која је посетом указана његовом дому. Том приликом ће вас умолити, да ту почаст укажете и његовом суседу и води вас к њему; на тај се начин убрзо саставља друштво, које је пуно жудње, да чује шта странац прича.

Већина говори или разуме по мало немачки; међу тим је боље повести са собом неког, који добро говори оба језика. — У тим малим кућама видећете најоригиналнији намештај. У првој соби је све намештено по европски: софа, ормани, огледало, столови, столице, бакрорези. На једном зиду повешано је одело домаћице, све по немачком начину скројено и искићено; аљине, шешири, капе, све модерно и елегантно. Затим вас воде у другу собу и ту је све по турском начину. Нигде намештаја, само јастуци поређани су около зидова, а ћилими по патосу. Ту виси српско одело домаћице, богато постављено кожом и у бљештећем шаренилу. У кући је домаћица, често одевена мешовито, у либадету кожом постављеном, црвеним папучама, а на глави јој је франачки убрадач. Потпуно франачко одело она облачи онда, кад се спрема за посету у парлаторији земунској. Тада дођу њене тамошње познанице да је виде, а у шали и разговору проведе ту цело по подне непрестано раздвојени двоструком оградом.

Уз кућу су често дозидани отворени павиљони (ћошке) где жене у слободном ваздуху и у ладовини седе и разговарају се или везу.

Овде је, дакле, мешавина оба начина живота. Али Београђани, па и остали Срби, све више напуштају турски начин живота.

СРПСКА НОШЊА

ПО ВАРОШИМА

МУШКА НОШЊА

1. На глави се носи или шарен шал, који се обмотава око једне велике, црвене, златом или сребром везене капе. Само Турци носе беле шалове, отменији од веженог муселина, а остали од какве друге беле материје. — Иначе носе капу, која је округлог облика, од плаве или зелене чоје, са црним кадифеним пругама, које иду од горе на доле; око доњег краја иде један такав исти перваз. Коса је дуга, пала по раменима, зачешљана иза ушију. Лети често већ носе лаке франачке капе.

2. Прслук од мрког сомота, без рукава, ишаран широким златним ширитом, који се око врата види или такав исти прслук од фино ишараног катуна, са уским рукавима, који су око руку затворени многим копчама и замкама.

3. Преко тога једна дуга, широка аљина, која се преклапа на грудима, од шареног катуна или нечег сличног, са широким рукавима, који су доле јако разрезани, са копчама и замкама. Преко тога долази широк, кожни појас за пиштоље, ханџар, арбију, а о њему виси пантронташ и масленица, за подмазивање оружја. Преко тога опет долази један шарен шал, који се на широко обвија око појаса.

4. Затим долази један дугачак гуњ од зелене или плаве чоје, опточен гајтанима отворене боје, од вуне или козетине, а често сребром и златом, без рукава.

5. На послетку, дугачка, широка горња аљина, кабаница, од плаве, зелене, често црвене чоје (нарочито код кнезова), са веома широким, али опет не сувише дугачким рукавима; зими је та горња аљина опшивена кожом и постављена. Било би неучтиво изаћи пред какво уважено лице без ове горње аљине, само у гуњу.

6. Чакшире од плаве или црвене чоје, које се држе око појаса са једном узицом, до колена широке, а од колена до чланака сасвим узане, под коленом су везане једном шареном подвезицом, а задња страна, од листова па на ниже закопчава се ситним копчама.

7. Беле рупичасте, на каторе чарапе, црвене, шиљате ципеле. По варошима се иде обично без оружја. — Свештеници у варошима и на селу носе кадифену капу, као и наши свештеници. Коса им пада за време службе у две дуге плетенице низ леђа, али се иначе ван цркве носи скупљена испод капе. Као горњу аљину носе црну мантију која пада у дугим борама, а испод тога таку исту доњу аљину од црне свиле или друге тканине. — Дуга брада одликује нарочито свештеника.

ЖЕНСКА НОШЊА

1. Мала црвена грчка капица, фес, са раширеном, разастртом плавом свиленом кићанком. Коса је расчешљана у плетенице, шареном свиленом марамом обмотана, па за тим око главе обвијена. Ред дуката око главе увећава украс на глави, а друга низа, од већег златног новца, носи се око врата.

2. Дугачка, широка аљина, као и у људи (в. под 3), од свиле шарен шал око струка (не око појаса).

3. Једна горња аљина као и у људи (види под 4).

4. Рупичасте, на каторе чарапе и плаве, зелене или жуте папуче.

ПО СЕЛИМА

МУШКА НОШЊА

1. *Фес*, око ког се често обвија шарен пешкир; зими шубара, округла, тако да изгледа као бујна, запуштена коса. Некадањи од Турака примљени обичај, да се коса шиша, осим једног чуперка на средини главе, почиње

већ да нестаје. То се најбоље види у цркви, месту, у коме Србин стоји гологлав. Но дешава се већ и то, да се иначе скине капа пред виђенијим човеком.

2. Дуга, бела кошуља, која иде, преко гаћа, до колена, са широким, често шареном вуницом извезеним рукавима, до пола груди отворена. Широк кожни појас, преко кога често долази широк, вунени обмотач у боји,

3. Дуг гуњ од грубе, мрке вуне, јако ишаран са плавим вуненим гајтанима.

4. Ланене, дугачке, широке гаће, а зими и чакшире од белог сукна, скројене као чакшире варошана под бр. 6.

5. Вунене чарапе, до половине листова, у свима могућим бојама. Опанци са ободом широким отприлике с прста, са кајишима, који се до чланака обмотавају густо, а даље у великим размацима.

6. Огртач од мрког сукна, са плавим вуненим гајтанима јако ишаран, са рукавима. Зими вунене наруквице, свакојаке боје, јако искићене шљокицама.

ЖЕНСКА НОШЊА

1. Коса глатко очешљана, пада у две плетенице испреплетане шареним врвцама. На глави је често бела мараме, која се у четвртастој форми полаже и доле виси, као код италијанских сељанака. У место златног новца; који носе варошанке, сељанке носе ту мараму, која је код многих од беле вуне, сребрним новцем искићена често толико, да изгледа као неки оклоп. По начину намештања те мараме познаје се девојка, испрошеница, млада и жена.

2. Кошуља се закопчава одмах испод врата и има широке шарено извезене рукаве, који су око руке узани Преко кошуље долази једна прегача, са шареном, обично црвеном вуницом ишарана, а по ивици су ресе. Преко тога долази једна горња аљина, без рукава, од белог платна, која се с преда не закопчава, тако, да се груди

и прегача виде; где су рукави ту су само отвори; цела је аљина јако искићена плавим вуненим гајтанима.

3. На ногама носе мале црвене или црне ципеле; или чарапе и обичну обућу.

4. Као год што људи ретко иду без оружја, ножа или пиштоља, тако и жене носе увек за појасем бритву.

ЈЕЗИК.

Језик српски, по својој звучности и својој развијености заузима међу словенским језицима оно место које заузима италијански језик међу романским. Он је као италијански створен за појезију и песму. У начину образовања речи и конструкцији има више сличности са руским но са пољским језиком и са првим има, већином, иста писмена и гласове. Но граматика је српска много лакша од руске и може се узети, да се српски језик најлакше даје научити, међу свима словенским језицима.

НОВАЦ И ЖИВОТНЕ НАВИКЕ.

Није тешко упознати се са новчаним односима Србије. Сребрни грош = 40 пара, отприлике је три наших сребрних гроша или 10 крајцара конвенционалних.

Најобичнији је златан новац турска рупија, по три и шест сребрних гроша.

Турских сребрних новаца има:

1. пара, тако танак сребрн новац, да плива на води.
2. 10 пара, турски: *онук*.
3. 20 пара, турски: *јерми пара*.
4. 25 пара.
5. 35 пара, турски: *отузбеш пара*.
6. 40 пара или грош, турски: *кирк пара*.
7. 70 пара или 1 грош и 30 пара, турски: *једмислик*.

8. 100 пара или $2^1/_2$ гроша, *јарим бешлик.*
9. 5 гроша, турски: *бешлик.*
10. 130. пара, турски: *итслик.*
11. 7 гроша, турски: *икилик.*
12. 9 гроша, турски: *јузлик.*

Сви ти сребрни турски новци, изузимајући паре, слабо се налазе у Србији. Обично се служе аустријским сребрним новцима т. зв. цванцигерима (Kopfstücke) и полутацима. Чудновато је, колики је простор у коме циркулира тај новац. Он се прима од Десаве до Напуља и Цариграда, од Турина до Сирета и уштеђује губитак, који би ишао у хиљаде, кад би се употребљавали безбројни локални новци.

У Србији готово нема Јевреја, осим оно мало у Београду. Они путнику одмах нуде своје мењачке услуге. Како се ситан златан новац тешко може разликовати, то их се ваља добро чувати.

У осталом, Србија је ваљда најјевтинија земља у Европи. Још је јевтиније но у јужној Угарској, а то ће много рећи.

Неколико српских трговаца, један босански трговац из Дубровника и неколико Турака беху гости за малим скромним столом у мојој гостионици. — Потребна је извесна смелост, да човек са Турчином једе за једним столом. Њихово зазирање од ножа и виљушке, њихова неуљудна навика, да јела једу прстима, њихов начин, да сваки час лижу прсте, срчући, изазива гађење, а најгаднији им је обичај, да од хлеба изгњече тврде лопте, које бацају у уста и гутају. С друге стране нема, може бити, народа, који је тако умерен, малојешан као Турци. Одрастао човек је сит од онога, што код нас не би било довољно ни за дете од 8 година. Затим, и ако готово сви отменији Турци пију вино и разне ликере, прост човек се држи воде и само кад кад скрне ракију. Само употребом велике количине јаке каве и дувана даје се

објаснити то, да ти крупни и снажни људи могу издржати са тако мало хране.

И Срби су у јелу врло умерени, и ма да им се не може порећи наклоност за вином и ракијом, опет за то, има врло мало пијаних о великим породичним или црквеним свечаностима.

О умерености Турака има смешних примера. Тако једно после подне дотрча један Турчин у гостионицу, са једним раком на длану, ког је ухватио на Сави, и замоли госпођу Димитријеву, да му га обари. Кад запитах, шта ће да ради са тим једним раком, одговорише ми, да ће то вечерати и уз то попити нешто ракије. То му је сва његова вечера.

Међутим, Турци су велики гурмани; они воле све што је слатко; њихови слаткиши, измешани са водом од ружа, доиста су изврсни.

У Београду се виђају људи са великим покривеним блеханим судовима под пазувом, о појасу виси као једна кесица, у којој је обешено неколико гвоздених шипчица. Кад их који од пролазећих или из дућана позове, они прилазе и дижу капак са суда. Ту у суду је низ преграда, напуњених са густо укуваним сирупима, разним ситно истуцаним шећером и разним зачинцима. Продавац умаче једну од оних шипчица у који од сирупа, затим у разне шећере и зачине и то меће у уста оном који купује, а овај му за то даје пару.

Остао сам још неколико дана у Београду и једно после подне, пред полазак, одох још један пут до везира При уласку у горњи град чух звуке од великог добоша и пиштећи глас од неколико инструмената, а уз то ужасно дерање. Свирачи и певачи били су намештени у дворани, у којој смо се последњи пут бавили. Пођох тој дворани, кад стража поче живо викати и махати. Пођох на другу страну; поново викање и махање, а кад се хте-

дох вратити ка стражи, то исто. Забринух се, да нисам некако дошао близу женских одаја; не остаде ми ништа друго до да станем и да из свег грла зовем Ахмет-ефендију (тако се зове драгоман везиров). На то одмах скочи један од стражара и одведе ме Ахмету, у једном крилу здања.

Стан таквих чиновника је мали, али према овдашњем начину веома угодно намештен. Једну кујну за кување каве и једну собу за становање јастуцима и ћилимима богато снабдевену, дуж зида једну даску, за остављање ствари, један орман за рубље, шта може још више желети један Турчин? Ахмет је имао укуса за луксус и кућевно уживање. Средину собе између ћилимова, претворио је у малу башту, са доста укуса. Између четири даске био је један простор испуњен земљом, на коме се подигло цвеће. Да је ту био још само један водоскок и девојка са очима као у газеле, Ахмет би се тешко зажелео раја.

Са великом радошћу Ахмет ми показиваше његову башту, а кад донеше каву и чибук његово је поверење према мени дошло до тог степена, да ми је дозволио, да бацим поглед на пашину архиву. То је могао учинити са мирном савешћу. Коврџасте, изувијане потезе турског правописа тешко разумева и онај који је у то посвећен. У чистим завежљајима лежала је кореспонденција, на дасци над јастуцима, кокетно поређана, док је у кесама, у соби пашиној, било оно што је најважније.

Посета код везира била је кратка и мало се говорило; дођосмо у разговору још једном на водоскок, а затим ме Његова Екселенција отпусти, желећи ми срећан пут. Запитах Ахмета шта значи она хучна музика. „То је свакодневна забава Његове Екселенције“ рече ми, „и одавање почасти, која му као везиру припада; — отприлике оно што је код вас вечерња труба.“

Кад се вратих у варош, сретох Халил-агу, оног пашиног официра, који ме већ први пут беше заволео.

Седео је сасвим задовољан на једном ћепенку у главној улици и не хтеде ме пустити, те с тога морадох сести поред њега. Турци имају много више доброћудности, но што би се могло очекивати према њиховим натмуреним лицима. Халил ми указа велику пажњу одмах с тим, што ми додирну усне својим чибуком, а затим нареди, да ми се донесе кава из куће која је била преко пута. Са неколико речи и знацима отпочео се међу нама разговор, који је давао израза нашем узајамном поштовању и нашем мњењу о лепоти Београда. Да би ме колико толико забављао Халил ми показа своје лепе пиштоље, украс, без кога је нерадо и најсиромашнији Турчин. И ако Турци не спадају у најчистије људе, њихово им се оружје увек светли; пиштољи за појасом увек су пуни. Са задовољством приметих на орозу Халилових пиштоља, натпис Потсдам, док су цеви биле врло елегантан босански посао, богато ишаран сребром.

Тада ми Халил показа са извесном важношћу свој сахат. И најсиротнији сакација, који једва толико има, да своју наготу покрије, није без сахата; он мора знати време намаза, молитве, ма где био. Ти џепни сатови од огромне величине, под троструким поклопцем (да се не би покварили од притиска пиштоља) праве се у Енглеској. Бројеви на њима исписани су клиновима у разном броју. Турски начин рачунања разликује се од нашег, време се рачуна према свакодневном заласку сунца и тај се тренутак означује као ноћ. Тако се каже за три сата по заласку сунца: три сата ноћи и т. д.— С тога се сатови, да тачно показују, морају сваког дана дотеривати. И Срби још рачунају тако и не могу да увиде, да је такав начин рачунања много заплетенији од рачунања према половини дана. Међутим врло је појмљиво, да један примитиван народ рачуна време, према оној природној појави, која јаче пада у очи.

У Београду сам још нашао нешто, што је право благо за странца: једног књиговесца, мајстор Гаврила, Србина, који врло добро говори немачки, лепо ради, по-

знаје све боље људе у вароши, а веома је услужан. За сад се мора сматрати за јединог преставника књижевности; у његовом дућанчићу има српских, немачких и француских књига. Шта више нађох код њега Темпелхофов „Седмогодишњи рат". Ако се не варам намера му је, чим наступе нове прилике, да отвори књижарску радњу у Београду. Кад би га неко потпомогао колико толико добрим саветом и ако створи центар за српску књижевност, онда ће он моћи бити врло корисан за народно образовање, које већ почиње напредовати. Већ сад би се могао препоручити за елементарне списе и карте.

Комичне су погрешке у које упадају Турци, не знајући шта управо ради Гаврило. Књиговезачки занат је ван домашаја њихових појмова. Књига која виси, стаклени прозори на дућану, заводе их сваки час, те улазе, једни у мисли, да је ту некакав вешт ђаур, који оправља покварене сатове, други, да је нека нова берберница.

(У следећим главама даљина је означена у српским сатима, од којих је један = $^3/_4$ географске миље).

3. ПУТ ДО КЊАЗА

Књаз Милош није био у то доба у својој престоници Крагујевцу, већ у Пожаревцу, где сваке године проводи неколико месеци са породицом и најближом околином. У канцеларији добио сам српски пасош и поновише ми оно, што ми је већ Васиљевић у Земуну казао: да чим стигнем у Пожаревац потражим г. Давидовића, првог секретара књажевог, који зна многе језике и који је врло услужан, те ће ми моћи дати савета и помоћи у свему, што ми је потребно.

У свакој српској вароши има мезулана за путнике. 20 до 30 коња товарних и јахаћих, према потреби, стоје спремни. Књаз је у новије време то увео и поставио поштаре. Такса је овако утврђена: од коња и сата тридесет пара ($2^1/_2$ сребрна гроша или $7^1/_2$ крајцара кон-

венционалних). Погодих коња за себе, једног товарног коња и једног коња за постиљона и за 14 сати до Пожаревца платио сам 31½ грош (3 талира 15 сребрна гроша или 5 фор. 15 крајц. конвенционалних, отприлике). Плаћа се за цео пут у напред. — Гроцка и Смедерево су поштанске станице, где се мењају коњи и постиљони.

Којом ће се брзином путовати, где ће бити задржавања и где ће се ноћити зависи од путника. Постиљон са товарним коњем јаши напред; товарни би коњ сваки час застајао, кад би био последњи.

Коњи су мали, онакви какви их ми имамо у Марки, али погодни и издржљиви. Оседлани су и зауздани по турском начину; велики самари и неколико кеса и торби довољни су, да се може носити много ствари. Товари се врло добро и преко свега тога меће се један велики покровац.

За лагано јахање турско седло није неугодно. Но кад се брзо јаши, онда се мора јахач напред нагнути; а то је врло незгодно, јер су узенгије кратке. Турци и Срби траже од доброг јахача, да може пару коленом држати, а има их који то и изврше кад играју џирита. При свем том, цело је седлање и уздање такво, да је више удешено за дивље скакање коња, него за оно што ми називамо елегантним јахањем. Мирно, одмерено лепо кретање наших коња непознато им је. Њихово је јахање више удешено за употребу оружја у двобоју, али и тада само за пролетање у једном маху, а не за дуго, издржљиво борење борца према борцу.

Десетог октобра. У јутру рано оставих Београд. Чим се прођу предграђа, која су се отегла као нека села, са јужне и југоисточне стране вароши, стиже се до једне старе, опустеле цркве, коју су Турци у последње доба употребљавали као мошеју, али су је већ одавна напустили. Она је подигнута на једном вису и у ратној историји Београда увек је играла улогу; њена величина, њено кубе, њене црвене зидине давале су јој увек изванредан угледан из-

глед. То је *Врачар - црква*. Цео низ брежуљака око Београда зове се *Врачар*, а нарочито најзнатнија узвишица између Авале и вароши, два сата јужно од Београда.

Од цркве води колски пут, који је и у рђаво доба године употребљив, преко Гроцке, Смедерева, Пожаревца и Мајданпека. Вели се, да се тим путем може ићи до Видина. На југо-истоку и југу у ширину од 1½ сах, на југо-западу на 2 сах., околина је београдска отворен терен брежуљцима покривен. На сат југо-источно од вароши, висом који се постепено спушта ка вароши, стиже се до Евгенијевог Шанца или Паланке, палисадираног грудобрана, израђеног од земље, којим је принц Евген тај простор, у дужину од сата и у ширину од по сата, претворио у утврђен логор, чија су се крила наслањала на варош.

Још Карађорђе је употребљавао те шанчеве у колико су још постојали; но сад се већ више ништа не види, до остатци бедема и рова и свуда се може с коњем прећи.

Чим се изађе из Паланке, виде се велике шуме, које се без знатног прекида пружају до Смедерева и у десно у унутрашњост. На југу се види Авала, како се све блажије спушта ка Морави.

Неколико озбиљних Турака, у црвеним бињишима, са оружаном послугом, која је поступала за њима у пристојном одстојању, путоваху истим путем ка шуми. Гомила цигана, на дивљим мршавим коњима, пројурила је поред нас као вихор. Долазили су из Мокрог Луга, цигањског села, пола сата у десно од друма, а 1½ од Београда. Ту се баве за оно кратко време за које се не скитају по земљи. По њиховом лицу мрко-жуте боје, њиховој одрпаној турској ношњи, њиховом целокупном скитничком и бедном изгледу лако их је познати.

На по сата од Паланке долази се на чесму *Јермеглик*. Турске чесме, благодет за путника и стоку, имају изглед једног ниског зида, који по својој украшености

често потсећа на какав маузолеум. У средини зида избија из једне цеви вода, која пада у један мали басен.

И Турци праве задужбине; подизање чесме на друму или подизање доброг моста сматра се као побожна радња, а често, нарочито у Босни, богати Турци подижу гостионице (ханове) на друму, где може наћи бесплатно храну и стан, како отмени путник са његовом послугом, тако и најсиротнији коњаник. За један народ, који тако много путује, већином по пустим пределима, то су свете установе.

Два сата од Београда пут залази у шуму и од тог места терен је брдовит. Лево, на по сата одстојања, остаје Дунав. С обе стране пута је тако густа ситна шума, са по којим високим растом, да људска нога не може проћи. Књаз је у последње време главне земаљске путове врло добро уредио. Они су у ширини од шеснајест хвати очишћени од ситне шуме и џбуња, насути а шума је, већином, с обе стране пута, на неколико стотина корачаји, истребљена, како због сувоте тако и због сигурности пута.

Што се тиче сигурности, то сам се потпуно ослонио на речи трговца Васиљевића из Земуна. За време целог мог путовања по Србији нисам узимао моје оружје и никад нисам ни најмање што видео, што би ме навело да друкче радим. Поверење, које сам тиме показао, није остало неопажено и, може бити, да је и то допринело мом добром дочеку свуда.

Путем сретосмо многа мала теретна кола, натоварена већином кожама или вином, која су полако вукли биволи. Јасна шкрипа кола, викање и певање рабација разлегало се на далеко по шуми. Затим прођаха једна група српских трговаца, који су били у Смедереву, по трговини, за Београд и који су се такође послужили за тај пут поштанским коњима. Поред путника се не пролази док се не рече неколико пријатељских речи. Бар се упита: „Помози Бог! — Како је ?“ — или: Куда, ако Бог

да“? — т. ј. Куда путујеш, ако Бог да — Наскоро сам се сасвим навикао на: Помози Бог, Како сте? — Детаљне примедбе о овом и другим путевима, којима сам имао прилике да пређем скупљене су у одељку: Топографске белешке.

Око подне стигли смо у *Гроцку*, за коју се рачуна одстојање од 5 сати од Београда и 4 од Смедерева. Гроцка носи назив паланке. Та реч означава сад варошицу, а не као некад ошанчено место, — Гроцка, као прво место, које се види на путу у унутрашњост, не чини повољан утисак. То је гомила неправилно разбацаних земуница, опалих, сламом покривених, већином без димњака, са ниским вратима и малим отворима, у место прозора. Поједине куће леже свака за се, свака ограђена високим, шиљатим комаћем дрвета, неком врстом палисада. Једна нова, велика и правилна зграда пада у очи. Постиљон стаде пред отворена врата те зграде и замоли ме, да се сиђем и да уђем. То је била пошта; унутра је била подигнута једна пространа штала за 20 коња отприлике. У штали је био велики поредак, — у средини су седели Срби око ватре; неколико трговаца, сељака и постиљона. Запитах за хан. „Овде је све“ рекоше ми и направише ми најбоље место поред ватре. Добро; имате ли меса, леба и вина? — „Имамо“.

Донеше ми каву и чибук, док се јело спремало. Од једног тазе јагњећег бута, који је о једној греди висио, отсекоше најбоље комаде; затим огулише један штап, зашиљише га и поређаше на штап оне комадиће меса, окрећући их полако уз ватру. Међутим, један од присутних, поче говорити са мном немачки. Он је био у аустријском фрајкору, за тим је служио под Карађорђем, а сад је трговац у Гроцкој. Са највећим интересовањем слушао сам његове приче из тог доба.

У томе метуше преда ме једну даску, на ножицама са шаке високим. У једној земљаној чинији изнеше месо, уз то леп, тазе леб, црна вина, које је налик на вино

из Северне Италије, затим изврсног грожђа. То је све постављено са извесном свечаношћу. Док сам јео сви су ме мотрили са великом пажњом; опажала се искрена воља, да ме услуже што боље могу.

После ручка кренух се даље са одморним коњима. Пут иде уз Дунав. По сата иза Гроцке, приближује се једна ивица око 100 стопа висине, стрма и за шумовита, тако Дунаву, да остаје само још простор за пут. Лепота реке неда оку да се одвоји од ње; с оне стране смењују се шуме и велике ливаде, а ланац од чардака пружа се дуж обале. Наједанпут нестаде пута на обали, вода га је однела; други стрм и мучан пут води десно у брдо и ту је била потпуна дивљина; раст, племенито и дивље воће, нарочито ораси стајали су у густо једно поред другог. Ту, по први пут, паде ми у очи огромно богатство ове земље у шуми, која је ту лежала оборена и неупотребљена у маси.

Ускоро затим могли смо опет ићи уз Дунав. Где где виделе су се рибарске колибе на његовој задивљалој обали а њихови становници били су као и околина њихова: Унапред, далеко преко Дунава, виде се, преко песковите пусте белоцрквanske, стрма Вршачка Брда и Немачка-Оравица у Банату, као нека капија која води у долину Варадије. Кад се погледа у назад види се још Авала, како се узвисила над осталим околним брдима. На једном савијутку реке на једанпут пада у очи један предмет, који нас у овим крајевима изненађује. Човеку се чини, да види рушевине неког старог, величанственог места, како се виђају по сликама са сицилијанских обала. То су зидине и куле града Смедерева.

Ђорђе Бранковић, син оног Вука, који је имао тако велики утицај на косовску битку, сазидао је Смедерево. У 60 години постаде Ђорђе Бранковић владалац српски, под врховном влашћу турском; а у 98 години умре од

ране коју је добио у једној битци. — Приче и песме пуне су успомена на тог јунака.

21 кула, високе, четвороугле повезане једним нижим зидом образују у облику једног троугла смедеревски град. Он лежи у углу који образује Језава, која овде утиче у Дунав, на левој обали Језаве и изгледа да је још у чврстом, добром стању. Варош на јужној страни града, у доба Карађорђа седиште сената, отворена је и изгледа боље од горње вароши Београда, али опет за то сиротињски према граду. Познаје се, да су и град и варош постали у разним временима и под разним приликама. Варош је више пута страдала од ватре и ново подизање њено показује још страховање, да ту још нема сигурног станка од Турака.

Са новим стањем ствари и Смедерево ће постати другаче. Положај места је згодан за трговину у унутрашњости земље. Становници су већином трговци.

Смедерево је у целој Србији познато са свога грожђа и вина. Ту се сретно одржала прастаралоза; у осталој Србији виногради су већином пропали и тек за последњих четрнајест година изнова подигнути. Докле се у целој Србији налази само црно вино, овде роди и бело вино, које се по својој јачини и благом укусу равна мађарском вину. Виногради леже на југу и југо-западу, у полукругу око вароши.

Препоручише ми за преноћиште гостионицу Ђорђа Љотића. Кад сам се у авлији скинуо с коња и кад хтедох да видим, шта је са мојим пртљагом, поздравише ме неколико Срба пристојног изгледа и поведоше ме на горњи спрат, а за пртљаг рекоше ми, да ће се већ урадити што треба. Ту нађох две собе раздвојене само једним стубом и ниском преградом од дасака; у првој се кувала кава, а друга је била намењена за преноћиште путника и била је са улице отворена. Ту је већ било неколико путника, самих Срба. Они су лежали опружени на њиховим ћилимима и забављали се бројаницама; њи-

хови пиштољи и ханџари беху брижљиво понамештани, над њиховим местима, по дасци, која је неколико стопа од тавана била намештена на дуварима.

Позваше ме да седнем; ту беше и један франачки сто и столице. Одма затим отпоче разговор, у колико је то могло ићи са оно неколико речи, које сам знао. Србин не воли, као Турчин, да седи ћутећи и тако се понашају, да је странцу лако, да учествује у разговору. Сви су били у најбољем расположењу, што им је наследно, као и свим Словенима.

Запиташе ме, говорим ли српски? или турски? — а сигурно влашки, грчки или арбанашки? — а како сам на сва та питања морао одговорити са не, а нико није знао немачки, то се почеше саветовати и као последица тога беше то, да зовнуше Петра, који је знао немачки, трговца по занимању. Опажала се на њима радост, што су ми нашли неког, с киме се могу разговарати затим седосмо за сто. Изнеше једно за другим супу, меса, зелени, све то тако добро спремљено, да су ме само јаки зачинци потсећали на страну кујну. У гостионицама је само мушка послуга; у опште, у њима се виђају само мушки. Како и Турци долазе, то женскиње не излази, бојећи се грубости.

Из града допираше из стотину гласова Ал-лах! Ал-лах! То је био први сат ноћне страже. По правилу, требало би да цела посада виче сваког сата преко ноћи то исто, да би тиме показала, да је будна и да непријатеља плаши. Но уобичајено је, да о доцнијим сатима виче само стража.

Кад је после вечери сваки сео на свој ћилим, у другој соби чу се жагор. Једна група влашких цигана поче свирати. — И кад се човек решио, да све веселе даре ове земље вољно прима, тонови ове музике превазилазе ту решивост. Међутим свирање постаде тише и у нашу собу уђе створење, које једном Франку није било лако распознати. Било му је око 16 година, правилних

лепих црта, од најзатвореније жућкасте боје његовог племена; сјајних очију, дуге, црне, разбарушене косе; витка струка, у једној кошуљи пуној бора, прслуку златом везеном, широкој шареној катунској хаљини, која је висила до чланака, а преко тога једна фина марама; босих ногу; у рукама кастањети. Оно уђе одмереним корацима и обиђе неколико пута у наоколо. Неколико удараца са кастењетима, неколико живих покрета и стаде на сред собе. Музика је пратила сваки покрет. Сад отпоче грациозна игра, која ускоро пређе у брже покрете и окретања; покрети и окретања постадоше напослетку дивљи, дрктећи, конвулзивни. Музика је изазивала на све већа напрезања. Падање, бранење, обамирање, скакање и бесно вртење у кругу долазили су једно за другим.

То је био један дечак, циганин, који је подражавао харемским играма. Ужасна гипкост тела привлачила је погледе, као год што их је безгранична бестидност покрета одбијала. Кад се очекивало, да падне од умора— онда му је свако савијање поново давало нову снагу. На посљетку, паде изнурен у мојој близини и мету натраг превијену главу на моје колено, са склопљеним очима и отпуштеним рукама. На миг мога суседа метух му један новац у уста и одмах отпоче игра изнова.

Тако је узео бакшиш од свију присутних редом и напослетку та дивља сцена престаде. Једно дете беше се спремило, да је отпочне поново; на срећу гости су били задовољни.

У Србији нема кревета по нашем начину. Душеци, ћилими и јоргани замењују их. Ђорђе гостионичар добро се постарао за мене. При свем том беше непријатно, октобарску ноћ проводити готово у пољу; али ови очврсли људи не осећаху ништа.

Једанајестог октобра. Све је у кући било рано на ногама. Ракија, кава и чибук били су зајутрак. — Један од присутних, поштар београдски, јахао је такође за Пожаревац, 5 сати од Смедерева, како се обично рачуна.

Поред самог града прелази се Језава, затим води пут, широко прокрчен, кроз растову шуму, која покрива острва, ка Морави. Река се прелази са скелом. Од скеле па до Пожаревца има још два сата. Чим се изађе из шуме, која траје на $^3/_4$ сата пред Пожаревцом, виде се лево, с оне стране, Вршачка Брда, врло јасно. Кад се окренете у назад, онда се виде Рудничке Планине које су, већ сад, где где покривене снегом, високе над шумама Мораве.

Изглед Пожаревца је врло пријатан. Црвени кровови од црепа на кнажевим кућама, куће кнежева и неколико трговаца дају том месту пристојан изглед. Варош је потпуно отворена. Одмах с оне стране пружа се низ брежуљака који иде од Пожаревца ка Млави.

4. КЊАЗ. — ЊЕГОВА ПОРОДИЦА. — ЊЕГОВА ОКОЛИНА.

Око подне стигох у Пожаревац. Све ми изгледаше угодније и уређеније но у Београду и Смедереву. Препоручили су му кавану Димитрија Гирка (т. ј. Димитрија Грка) и мој ме пратилац одведе тамо. Уступише ми једну малу собу поред каване. Било је ту доста скупљеног света, већином трговаца пожаревачких; у њиховој средини седео један млад човек у зеленој униформи, са црвеним оковратником, који ме кад ућох поздрави немачки.

Он ми рече, да је наредник и да је био у аустр. војсци; због једне љубавне афере морао је прећи овамо и како између Србије и Аустрије нема уговора о издавању војних бегунаца, то је се склонио овде и добио је место у војсци као учитељ егзерцира.

Осим стража у Крагујевцу и Пожаревцу у Србији нема друге стајаће војске. Цео је народ увек наоружан и снабдевен са муницијом. Но у најновије време књаз је скупио око 700 људи код Пожаревца, образовао од тога један батаљон, који су егзерцирали један пребегли аустриски официр и неколико некадањих нижих чинова. Пошто су прошли екзерцир по аустријском начину, отпустио их је књаз кућама и задржао само онолико колико је најнужније било за обављање страже. Стража је у обичном сељачком оделу, само имају штитове, ширмове на црвеним капама; од оружја имају пушку без бајонета, а пушке су разног калибра.

Ово обавештење, које ми даваше наредник Матија, прекиде један црн, сув човек, у црвеном златом извезеном ћурку, који је говорио немачки и који ми се представи као пожаревачки лекар. То је био по народности Рус, који је дуго времена био турски ратни заробљеник у Малој Азији и који је сад добегао овде. Говорио је више језика и задржао је турски назив хеким (лекаор), јер се, кад није учио, није могао с правом називати доктором. Кад је донет ручак, оде кући и посла ми једну велику боцу смедеревског вина и једну лубеницу, као добродошлицу.

Међутим скупљени трговци беху пуни љубопитства и интересовања о мојој личности. Један по један прилазио је врло учтиво и питао ме о мом путу, мојој домовини, трговини и фабрикама. Морао сам им дозволити да пипају моје хаљине и да им кажем место, где се праве штофови и цену. Њихова питања текла су тако логично и њихова жудња да се поуче беше толика, да сам одмах видео, да пред собом имам бистре главе.

После подне замолих те ме одведоше у конак књажев.

Свака повећа кућа за становање зове се конак. (*Конаковати* становати, преноћити) Но поглавито се та реч употребљава за означење куће у којој станује књаз

Високи, правилни палисади окружавају простор, у коме стоје разне зграде, које чине књажев двор (у старом смислу). У првом дворишту је главна зграда, дрвена једноспратна, а део у средини њеној, с лица, велика је отворена дворана, чардак где се Срби најрадије баве кад су код куће. Иза те куће је једна нова, масивна зграда, која се постепено по европском начину намешта, а у сутерену су слуге и кујна. У другом је дворишту канцеларија од дрвета без спрата; затим коњушница и барутана. Пред првим двориштем је зграда за момке. Зграде су скромне, солидне, а свуда влада највећа чистоћа. Пред главном зградом била је двострука стража, а један стражар пред барутаном.

Како сам захтевао, да говорим са г. Давидовићем, то ме одведоше у канцеларију. Један човек од својих 40 година, у српском оделу, изађе ми на сусрет и према опису познадох, да је то онај кога тражим. Рекох му, одакле сам, шта ме доводи овде и замолих га, да ме представи књазу. Он ми одговори, да ће књаза одмах известити а одмах и мене о његовом решењу. После неколико речи учтивости вратим се у моју гостионицу.

Наскоро затим дође један момак са котарицом пуном лепог грожђа, поздрав из конака, а одмах за њим дође и г. Давидовић, да ме посети. С њиме је био још један господин у франачком оделу и престави ми га, као доктора Стејића, личног лекара књажевог. И он је говорио врло течно немачки. Давидовић ми рече, да ме књаз позива сутра на ручак.

Господа остадоше неколико сати код мене; не пропустих ниједан тренутак, да се, на овом добром извору известим из биже о приликама земаљским. Давидовић је одговарао, као што изгледа, радо и без узтезања.

Пре но што изложим овде тај наш разговор, биће нужно да потсетим на онај члан трактата акерманског, уговора који нарочито уређује српске прилике.

Он гласи:

„III. Нарочити акти, који се тичу Србије.

„У име свемогућег Бога:“

„Висока Порта, у јединој намери, да савесно испуни одредбе 8 члана трактата букурешког, дозволила је српским депутатима у Цариграду, да јој поднесу молбе народа, у погледу најподеснијих мера, којима би се осигурала сигурност и благостање земље. Ти депутати су, за сада, у једној молби писменој, изложили жеље народа у погледу неких од тих предмета, као: *слободе божије службе, избора старешина, независности унутарње управе, сједињења округа отргнутих од Србије, претварања разних данака у један једини, уступања управе над имањима, која су припадала Турцима, у српске руке, са условом, да се приходи од таквих добара урачунавају у трибут, данак; слободе трговине, дозволе, да српски трговци могу по земљама турске царевине путовати са српским пасошима; подизања болница, школа и штампарија* и напослетку, *забране Турцима, да се у Србији настањују, са изузетком оних, који спадају у гарнизон.* Док се радило на том, да се овде побројани чланови одобре, извесне непредвиђене сметње изазваше застој у томе. Но како је В. Порта непрестано остајала у свом тврдом решењу, да српском народу даде оне повластице, које су утврђене у арт. 8 трактата букурешког, то ће она, у споразуму са српским депутатима у Цариграду, овде наведена потраживања тог верног и послушног народа пречистити, а тако исто одобрити и све друге његове жеље, које би јој преко српских депутата изјавио, у колико не би биле противне њиховом својству као турских поданика.“

„Висока Порта известиће царско-руски двор о извршењу 8 арт. букурешког мира и саопштити му Ферман снабдевен Хатишерифом, којим се одобравају горе поменуте повластице.“

У погледу тих главних тачака српских потраживања добио сам ова објашњења:

а) слобода божије службе.

У првом реду слобода у црквеним односима. Патријарх цариградски, као врховна глава грчке православне цркве у аустриским земљама и у отоманској царевини, није више бирао врховне црквене старешине, од оног иселења српских патријарха. Само архимандрити, игумани абати манастирски, попови и калуђери, монаси могли су бити Срби. Као старешине црквене, владике, патријарх је слао Грке по рођењу и смењивао би их, кад би се неко време задржали у земљи. Још и сада је такав један владика у Београду, а други у Шапцу. Грчки се језик разликује од српског у толикој мери, да већ са тог разлога није могло бити никада споразума између владика и народа. Како је патријарх тако стање, које земља није одобравала, протурао само тиме, што је Турке позвао у заштиту његовог ауторитета, то су Срби на такве владике гледали више као на саучеснике у турском насиљу него као на пријатеље поверених им хришћана. Њихов начин живота, њихова грамзљивест, њихови дугови и њихово вечито мешање нису били такве природе, да то мњење сузбију. Владике, којима је такво расположење народа било познато, држали су се опет с тога све више и више Турака, под чијом су заштитом једино сигурни.

Један од најбитнијих састојака прве тачке био је, дакле тај, *да постављање грчких владика престане и да народ бира себи владике из домаћег свештенства.*

Други део тиче се саме слободе богослужења. Србима није била досад дозвољена *употреба црквених звона.* Верни су се сазивали у цркву клепањем у једну даску, која је слободно висила. Од 1812. у Србији се нису чула звона, али стара су звона још ту, закопана, и са доласком Хатишерифа дићиће се опет.

Подизање цркава и служба у црквама и манастирима било је већ од 1815 потпуно слободно, чак у градовима, који су Турцима били најближи.

б) Независност унутарње управе и ограничење Турака на градове.

Вршење правде и одржавање поретка било је већ, од последњих година, потпуно у рукама Срба, и муселим у вароши личност је чисто формалног карактера. Сад ће још доћи *увођење стајаће војске*. Према величини земље и потребама за одржање унутарњег рада, биће довољно 6 до 8000 људи, већином пешадије и кад се довољно извежбају поделиће се међ кнезове, да им буду на помоћи ради одржања реда.

Како је Србин од младости добар стрелац и како је веома поучљив, то неће требати много времена за обуку. Што се тиче униформе, то ће можда најбоље бити, да се обнови стара народна ношња, која је много слична са мађарском.

в) Претварање разних данака у један; уступање имања Србима и т. д.

Досад су се плаћали многи данци Турцима, под разним називима; у списку њиовом има неколико имена, која изазивају гнушање. Тако између осталих данака, на које паша има права, још непрестано постоји изречан данак за набавку лепих дечака. — Харач, пореза или данак од главе и имања, новац који се давао паши и т. д. Све ће се то сад претворити у *један данак, који ће се плаћати непосредно Султану*. Даље, и однос спахија према народу ствара велике непријатности и дао је повода хиљадама размирица. Спахија захтева своју десетину са нестрпљењем, а сељак се опет не жури; времена, кад је спахија могао употребити силу, прошла су. Колико пута сад долазе спахије и туже сељаке кмету или самом кнезу. Ако само један сељак дугује десетину, то спахија не враћа се у град, већ остаје у селу, морају га тамо издржавати, свима је досадан и непријатан, и напослетку долази до сукоба. С тога се сад жели, *да се* и тај *спахијски десетак урачуна у ону општу суму* и на тај начин, *да се спахијско право спахија откупи*.

Целокупна сума данка Порти износиће онда годишње отприлике 2 милиона гроша (200.000 талира), а та је сума за земљу, оволику колика је сад, велика.

г) Сједињење округа од Србије отргнутих.

То значи: *проширење граница данашње Србије до оне тачке, где су Карађорђеве крајње страже стајале, дакле до Тимока и Дрине, а на југу до првог појаса брда* (Детаљ о овоме доцније).

д) Подизање болница, школа и штампарија.

Не би човек могао мислити, да је потребан нарочити Ферман, да се могу подизати болнице; али то је толико противно фатализму, да се Турци непријатељски понашају према сваком таквом покушају. Што се тиче школе то у свакој варошици има већ по једна. Но то није довољно. Србин није без духа и радо учи. Где год су Срби били на страним школама обично су добијали похвалу, да су бистре главе и врло вредни, — или нису ништа учили. Осредњост је ретка појава. Међутим, до сада, врло мало њих у народу знају читати и писати, а то ће, међутим, увек бити прво, најближе мерило за образованост једног народа. Много рада и труда захтева подизање штампарија. Тада ће народ моћи увек бити обавештен о ономе што се њега самог тиче и о ономе шта бива на страни и то ће ускоро донети добре плодове.

Већ под ноћ, кад се господа опростише, моја кавана оживе. Књажеви. турски свирачи, Мустафа и његов пратилац, дођоше, да ме увесељавају њиховом свирком у виолине и кларинете. Наместише се у једном углу собе. Пошто су неко време удешавали тихо, запитах мог суседа, хоће ли скоро отпочети, да свирају. Па они већ свирају, рече ми и онда ми је било појмљиво, како је могао онај турски посланик, који је посетио нашу оперу, сматрати удешавање инструмената за најпријатнији део музике; то га је потсећало на звуке домаће музике. После увода,

дођоше турске песме, од два стиха, већином љубавне песме, чија је мелодија била спуштање и дизање хроматичне скале и наличила више на ратну песму, но на израз нежних осећаја. И будала, који је још био део дворског особља, и ако му је већ прошло време, дошао је из учтивости и играо је уз мелодије Мустафине, причао шаљиве приче и задиркивао присутне.

Тек доцније настаде тишина. Димитрије Грк спремио ми је собу врло лепо; франачки сто и столице, добар душек са ћилимом и покривачем биле су угодности, каквих није могло бити боље.

Дванајестог октобра. Рекоше ми, да књаз руча око 11 сати, већ у 9 сати дође г. Давидовић, да ме води и престави књазу.

Књаз је стајао у средини дворишта, у извесном одстојању за њим стојала су господа из његове свите а за њима, у великом полукругу оружани момци.

Ја сам видео слику, која се налази у почетку живописа књажевог (од Вука Стефановића); али она даје тако мало правог појма о изгледу овог изврсног човека, нити се слаже са интересантним нацртом његовог карактера каквог даје Ранке у одељку: „Устанак Милоша.“

Књаз Милош има 48 година, прави је колос и веома јаке грађе. Плав је, црте су му чврсте, отворене и веселе, а покрети пуни одмерености и достојанства. Он изгледа сасвим онако, какав треба, да је јунак свог народа, нема ничега, што би се још могло пожелити. Био је у богатом турском оделу, за појасом пиштољ.

Давидовић ме престави. Како сам за моју дужност сматрао, да избегнем и сенку од неке мисије, то сам у кратком говору, који је Давидовић превео, изјавио жељу, да му моје поштовање искажем и да Србију изближе упознам. Он ми се заблагодари на врло пријатељски начин и питаше ме живо о здрављу краља и краљевске породице. Затим запита, да ли сам био још у Берлину, кад је руски цар био — а уз то дођоше питања о цару,

царици и престолонаследнику. У том је књаз заузео место испод једног ладњака, који је био у средини дворишта, и позва ме да седнем с десне стране. Друга господа стајала су около, у извесном одстојању и прилазила су све ближе, што је разговор постајао интересантнији.

Морао сам да опишем изглед цара, царице и престолонаследника. Затим сам причао о доласку вести о Куљевчи, о интересантном доласку курира из Силистрије. Из књажевих питања увидех, да су овде о свему томе врло тачно обавештени. Док је Давидовић преводио имао сам времена, да посматрам живост књажеву, љубопитство слушалаца и њихова радосна лица. Ускоро разговор постаде општи; затегнутост првих тренутака не стајаше све више и више; само је начин говора књажева био ватренији, са више израза, но код осталих.

У томе послужише са кавом, а књазу донеше чибук.

Затим дође један од секретара из канцеларије, са писмима и приближи се књазу. Сви одступише, а књаз се склони са секретаром у страну и слушаше читање писама; затим издаде усмене наредбе.

После тога крену се све полако ка великој кући, у разговору, и ту прилику употребих, да се известим о појединим лицима из свите књажеве.

Прво ми паде у очи један стар духовник, са дугом црном брадом и мирним, пријатним лицем, једна од оних старих физиономија, које се радо примају и у млађим круговима. То је био архимандрит *Мелентије Павловић*, најзнатније духовно лице у земљи, пратилац књажев, за време љутих бојева од год. 1815. — „Ако Бог да (веле Срби о њему) кад Грци оду — наш владика.“

Поред њега је ишао *Василије Поповић* (то ће рећи попов син; познато је, да се свештеници православне цркве могу женити). Василије је рођак књагинин. Он отправља дужност обор-кнеза чачанског и сматра се за

мудра у савету, устаоца у дужности и изврсна пољопривредника, обично га зову само господар (господин) Васо.

Затим долази један стар, сув, висок човек, мрка лица, широка профила и непомичне збиље у цртама; за појасом два велика пиштоља, — *Симеон Паштрмац*, по селу Паштрми, одакле је родом. Но сви га зову *Амица*, ујаче. Био је барјактар или заповедник Карађорђев, доцније је био уз књаза у свима његовим бојевима и спада у прве његове јунаке овога доба. Сад је старешина момака и стални пратилац књаза. Његова спољна збиља крије неисцрпну шалу, и чувен је са својих сатиричких досетака, а мало га се због тога и прибојавају.

Затим долази један човек, исте величине, у једном скерлетном огртачу, наоружан као Амица, са профилом, који сам често виђао у Србији код старих људи, а који потсећа на профил нашег књаза Блихера. То је био *Јокса Милосављевић*, кнез пожаревачки, коју дужност отправља на велико задовољство књажево.

Затим брат Хајдук Велика (Вељка), оног истог који је пао храбро бранећи Неготин. Други брат био је официр у руској војсци и погинуо је код Силистрије; сина његовог васпитава књаз. Тај је дечак долазио често у конак и показиваше нам са великим одушевљењем почасну сабљу, коју је његов отац добио пред Силистријом.

То су ратни другови књажеви. Сад долазе његови посленици.

Димитрије Давидовић, први секретар, одређен је нарочито за спољне послове. Рођен је у Земуну, школовао се у карловачкој гимназији и затим се посветио философским наукама. Као помоћну науку учио је медицину и доцније оде у Беч, где се посветио заступању књижевних интереса српског народа. Спада у најважније српске књижевнике и поред Вука Стефановића имао је највише утицаја на новију српску књижевност. Више година је уређивао и издавао Српске Новине у Бечу (у друштву са доктором Фрушићем). Издавао је и Српски

Алманах, у коме је било научних радова разне садржине и разне списе о словенским језицима. Његов књижевни рад наишао је на препреке, које га принудише, да 1823 дође у Србију, где је добио место у канцеларији крагујевачкој. Од три године је први секретар. Ужива опште поверење у оној истој мери у којој и књажево. Јавно мњење вели, да је смео у заступању свог мњења, пут одушевљења за свој позив, брз и издржљив радник, добар отац и веран пријатељ, зна српски, руски, немачки, француски и латински, што је један од главних услова његовог положаја.

Поред њега био је још један секретар књажев у Пожаревцу, *Алекса Поповић*, млад човек, рођен у Мађарској, који је такође знао немачки. Сматрају га за врло вешта радника и заступа, кад Давидовић није ту, овога у спољним пословима.

Доктор *Стејић*, лични лекар књажев, рођен је у Банату, учио је у Бечу лекарске науке, и прочуо се међу Србима својим српским списима, нарочито преводом Макровиотике нашег Хуфеланда. Услед позива да дође у Србију, удесио је последње време својих студија тако, да би могао с успехом радити, у земљи, која је лишена сваких лекарских помоћних средстава. Господар Јеврем, брат књажев, позвао га затим код себе, а одатле је дошао на место где је сад. Са његове несебичности и његовог углађена понашања цене га и омиљен је. Он је једини, који носи франачко одело, које је у овој земљи спољни знак за лекара.

Давидовић ме одведе у друго двориште, где је била књагиња, да ме и њој представи.

Књагиња, госпа Љубица, има отприлике 40 година и сад је још лепа жена. Њене црте имају израз велике одлучности, али без сваке ладноће; држање јој је племенито и природно, а одело јој је, може бити, још про-

стије но у других варошанака и разликује се само лепим самурима и бриљантом у коси. Цео њен спољни изглед показује достојанствену, вредну домаћицу, па опет јој се види њен висок положај и нешто, што показује неки необичан карактер. Она сама управља домаћим пословима, наређује, да се тка, преде, уређује кујну, али има великог удела и у васпитању и образовању деце, не губећи при том ни једну прилику и за сопствено образовање. Била је чешће у Земуну, где је њена најстарија ћерка удата за једног трговца и у мађарском купатилу Мехадији. Ту је видела како се живи „по европском начину," али услед тога није ништа попустила у скромности неког спољњег начина живота.

Књаз се оженио њоме у оно доба, кад је ратовао у место свог старијег брата Милана. Она му је била веран друг у оно доба ужаса, кад је људима претила мученичка смрт, а женскињу срамота. Непрестано мењање места становања и женска част научише је, да рукује уздама и пиштољем. Какво узвишено мњење она има о књазу и отаџбини, показаће ова цртица из њеног живота.

Једног од оних дана, у почетку последњег устанка, склонила се била са децом у једној гудури рудничких брда. Она беше испекла јагње и чекала је свог господара. Он долазаше брзо јашући, а с њиме само духовник Милентин Павловић, пратилац његов у рату. То није био његов начин јахања, — био је разбијен. И ма колико се иначе српски обичај противи томе, да жена прва поведе разговор, она погази тај обичај у овом тренутку. Пошто је неколико тренутака почекала, стаде пред њега и рече му: Па, господару! шта је то данас? Јесу ли Турци за вама? Треба ли да дођу и овде, да нам децу закољу? — Ако сте *Ви* ствар напустили, *ко* ће је бранити? Не, господару — овде вам нема места — ено вам Турака!

Књаз је већ седео у седлу и ману на духовника. — И она сама беше се преплашила од својих речи и

покушаваше да поправи. Са руком на прсима и дубоким поклоном пружа духовнику чашу ракије, а затим се усуди, да и њеном господару понуди.

Оба коњаника похиташе из планине натраг, да скупе бегунце. Духовник нађе на путу један добош и отпоче да добује. Са свију страна почеше се скупљати присталице, њихов број ускоро је знатан, полазе на Чачак, и ту, на једном брду, које се случајно зове Љубица (М. Љубић П.) т. ј. љубљена, пође за руком први већи ударац.

Књагињу зову *Госпа*, госпођа (Herrin). Сељаци, кад говоре о њој, додају још *Госпа велика*, велика госпођа, за разлику од осталих отмених жена, као год што и књаза често зову *Господар велики*.

Када ме је Давидовић представио књагињи, она ми рече српски: „добро досле“ (м. добро дошли. П.), од речи до речи: добро довде; мило нам је, што сте дошли да видите Србију. Имате ли још мајку и оца, да се радују кад се вратите с пута?

Затим ме представише другој ћерци *Јелисавети*. Њој је 18 година, добро је образована и има нешто европског васпитања; говори талијански и свира у клавир. Хвале њену благу нарав, здраву памет и лакоћу, којом схвата оно што учи.

И оба сина књажева, *Милан* и *Мијајло*, били су ту; дечаци од 12 и 7 година, старији, болешљивошћу уназађен, почиње тек сад да се развија. Млађи је мало, живо и лепо дете. Имају једног васпитача, који их учи латинском и српском и основним знањима. Они се играју као и остала деца; на челу пожаревачке деце, уз пратњу једног добошара, подражавају вежбањима, која су ту скоро била. — Књаз има још два брата, господар *Јована*, обор-кнеза брусничког и господар *Јеврема*, обор-кнеза шабачког.

Око 11 сати зазвони звонце за ручак. Све се скупило на чардаку, предњем простору горњег спрата, у глав-

ном здању. Слуге донеше воду за прање руку, затим уђосмо у једну обичну трпезарију, где је било постављено по франачком начину.

„Овде ћете све наћи сасвим патријалхално," рече ми Давидовић. — Имао је право.

Књаз стаде у горњи крај стола; сви скидоше капе, а мали Мијајло очита молитву. Затим књагиња даде књазу једну чашу ракије. Књаз рече неколико речи, добре жеље за присутне и народ. Затим седосмо. Књаз седе на једну високу столицу, која је изгледала као престо, у горњем крају стола; са обе стране његови синови, до старијега био сам ја, затим Давидовић, до млађег беше архимандрит, затим Господар Васо, а после су долазила остала господа. Књагиња и госпођица стајале су с обе стране књаза; ја сам био тако изненађен, што оне нису седале за сто, да сам збуњен заузео место. Оне су за време ручка служиле књаза и синове му, — тако захтева стари српски обичај: књагиња од како је удата, још није са својим мужем јела за једним столом. Ну у многим српским кућама, нарочито у кућама књажеве браће, тај се обичај више не држи тако строго. Сад тек разумедох оно, што ми је Давидовић рекао при уласку у трпезарију.

Кад смо сви заузели места, онда је сваки, редом, испио по једну ракију, са неколико речи намењених кнезу и народу.

Сто је био постављен онако исто лепим посуђем како се код нас употребљава. Једе се из калајних тањира, јер се порцулан тешко набавља; са сребрним у Бечу рађеним ножевима и виљушкама, које су обележене књажевим монограмом; сребрне чаше са грбом књажевим и лепе шлифоване чаше беху поређане по столу.

У углу собе био је намештен још један сто. Ту донеше супу; књагиња је сипала и доносила књазу; осталој господи је слала; госпођица Јелисавета доносила је браћи, архимадриту, па и другој господи, кад би нешто нестало.

Остала јела стављана су на сто већ спремна и сваки је узимао, како му је била воља. Хлеб и сир беше почетак, затим је долазила супа од пиринца, говеђина, кувано виме, печење јагњеће, пилеће печење, алва (турско јело од пшенична брашна, меда и масти, врло добро, и код Турака толико омиљено, да у шали траже од оног, који обуче ново одело, алвалик, бакшиш за алву). Алвација носи то јело улицама, у турским варошима, и продаје је.) — Затим донеше пржене рибе из Мораве; кисело биволско млеко са прженим земичкама и једна торта завршише ручак. Служили су две врсте леба, врућу пројy и пшенични хлеб. За књаза и мене беше бело смедеревско вино, а за осталу господу црно вино. Нико није више попио од пола флаше; књаз сам даје пример највеће умерности,

Разговор беше жив и весео. Сви су участвовали, не заборављајући ни тренутка на ранг књажев. Кад је служење већ пошло својим током, прије ближе и књагиња и мешала се и она у разговор.

Књаз је питао са толико интересовања о финансијским установама, нарочито о земљорадничким приликама у мојој отаџбини, да сам јасно видео, да га баш ти предмети сад највише занимају. Затим поче говор о војничким стварима. Замолише ме, да им дам објашњења о појединим биткама из Наполенових ратова; има српских превода описатих ратова. Нарочите су се живо интересовали о личности и изгледу књаза Блихера. — Говорило се и о ранијим ратовима између Турске и Аустрије. Рекох књазу, да је пред битком код Пожаревца употребио оно исто средство, да војнике одушеви, које је употребио и Фридрих II пред битком код Лајтена, позивајући их, да сви они који немају више вере иду кућама, без икаква страховања. На то ми књаз рече, сасвим природно, скромно: „ништа друго не остаје, тако се мора радити.“ Затим причаше врло занимљиво о патњама и тегобама у свом ратовању. Није био

ни један тренутак за време овог ручка, који за странца не би био од највећег интереса, а све је било тако природно и неусиљено, да се морао човек осећати пријатно у кругу људи, који су толико проживели, пропатили и извојевали.

Ручак је трајао сат. Кад је распремљено, архимандрит очита једну кратку молитву, а затим сви изађоше опет на чардак; није навика српска, да се млого седи у соби. Опет донеше воде за прање руку; послужише са још по једном чашом вина, а затим донеше каву. Књаз седе и позва ме, да седнем поред њега. Он говораше скромно и достојанствено о политици великих сила, о умерности Русије, о лепој улози, коју је Пруска узела на се. Значајно је, како Срби јасно виде значај закључног мира у Једрену и како га сматрају за спасоноснијег од заузећа Цариграда. Подела Турске између хришћанских сила била би највећа несрећа, јер би их лишила самосталности.

Имао сам једну кутију са сликом нашег краља. Очи књажеве задржаше се на њој; узеде је, мету је на прса и затим на турбан, знак поштовања пре но што је почео разгледати.

Кад том приликом Давидовић спомену моју жељу, да упознам Србију, књаз рече: ваља промислити о најзгоднијем путу и о пратиоцима, пошто не знам језика. Тако сам истина постао зависан, али имао сам потпуно разлога, да будем сасвим задовољан.

Затим се сиђосмо у двориште, где књаз нареди, да се коњи пројашу поред њега. Затим се одвезе у један оближњи манастир, са архимандритом, да прегледа њену нову грађевину, коју је наредио да се подигне.

Међу тим ми господа показаше конак. Књаз хоће да је све око њега у најбољем стању и чистоти. Како су земљораднички послови његов најмилији одмор, то уз сваки конак има и свој виноград, стоке, и он сам лично води надзор над тим, док се налази на том месту.

Што се тиче грађевина, то се и оне које су за њега и оне за околину му и цркве, од којих је млоге подигао за ово неколико година, и школе зидају по његовим упуствима; све су скромне, чисте, за око погодне.

Живот је књажев врло уређен. У лето устаје пред зору, у зиму око шест сати и одмах затим излази из своје собе у двориште. Ту већ стоји његова околина, очекујући његов поздрав. Тада отпочиње обичан разговор, по правилу, у најбољем расположењу, и у почетку не о озбиљним стварима. Оне долазе тек постепено на ред, док се не отпочну прави послови. Господа из канцеларије, у колико нису заузети, иду у канцеларију, да почну писмене послове.

Књаз не зна ни читати ни писати, али опет за то он управља свима пословима, и тако влада језиком, при диктирању или наређивању појединих састава, да често изазива чуђење у околине. Осим српског разуме потпуно турски, али не. говори никад. Свако писмо које дође прочита му се; он решава о томе и одговоре, као и писмене заповести и упуства кнезовима, наређује он сам. Концепти му се читају, он мења или бира друге изразе или их одобрава; важне ствари читају му се и у препису. Затим удара печат и потписује у његово име један од секретара. Сваки секретар има право, да отвара писма која дођу и да ставља потпис и печат књажев. О свима долазећим и одлазећим стварима води се дневник, који може прегледати и контролисати сваки од секретара, те је тако контрола међусобна. Спољни послови, којима рукује Давидовић, потпуно су одвојени од осталих. Други секретари немају одређену струку. Ко се деси тај и ради. Тако исто, нема одређених часова за реферисање књазу, послови се отправљају у свако доба, секретари су ту целог дана, једу са књазом и станују у конаку. Тек у последње време Давидовић је добио мало независнији положај.

Шест сати у вече време је кад наступа мир. Само у неодложним случајима свршавају се и после тога послови са књазом. У то доба књаз седа да игра карата; улог је мали, а игра таква да не захтева пажње; за то време читају му се новине. Држе Petersburger Zeitung, Augsburger allgemeine Zeitung, österr. Beobachter и Constitutionnel; све новине стижу доста брзо. Ми смо 15 окт. у Пожаревцу имали Allgemeine Zeitung од 3 окт. а Constitutionnel од 1 октобра

Око 8 сати вечера се, око 9 сати леже се, а лети и раније.

Књаз је готово цео дан ван собе, па и зими његово снажно тело чини, да лако сноси свако време, а његова живост не да му, да се дуго бави по собама. Све зграде за становање тако су удешене, да се и у најтоплије доба може изаћи на поље и у ладовину не остављајући кућу.

Књаз се сматра за изврсног коњаника и стрелца. У последњем рату гонио је једног од старешина непријатељских и сам га је из пиштоља оборио с коња. У цирит игри дуго је времена надмашавао остале. Глас му се чује кад говори на другој страни конака, а његова околина тврди, да би се његов убојни поклич могао чути на великом одстојању и у најжешћој ватри.

У конаку, према великој канцеларији, стоји стража. То су један подофицир и дванајест људи, у сељачком оделу, а стражу чува један на самом месту, двојица пред станом књажевим, а један пред барутаном; смењивање страже бива врло лепо, а оружјем рукују шта више врло тачно. Пушке су већином из времена Карађорђа, већином аустријске тзв. Commisgewehre.

Замолих те ми показаше књажеву коњушарницу. Књаз има лепих арапских атова, но већина коња дома-

њег је соја, расе више јаке но лепе, али лаке главе и правих крстина. Коњушар је један Турчин. — Што се тиче коња, који се обично налазе у Србији, то се они разликују од наших из Марке само тиме, што имају праве сапи; српски сељак упропашћује добру расу коња, као и наш, прераном употребом њиховом. Већ у другој години употребљава се ждребад на рад. Виђају се нарочито много коњи зелене боје и по томе може се мислити, да су то просечно најбољи коњи. — Коњи путнички уче се обично на каскање, тиме што се обе десне и обе леве ноге тако везују, да се може кретати само једна, па после друга страна. Услед тога настаје корак у коња, који је комотан, али несигуран и нијајући, тако да се коњи морају убрзо струпирати. — Књаз има неколико лепих бечких кола и једна лака путничка кола, један поштански пар ердељских коња, а један елегантних руских коња, поклон генерала Гајсмара. Штала је уређена у свему још по турском начину; коњи једу зоб из зобница, а сено из јасала, која иду до земље, тако да се у њима, природно, мора нагомилавати много старог и нечистог сена. Нега коња је изврсна. Привезани су дугим ланцима за стражње ноге, а међу њима нема преграда.

Књаз је намеравао, да ми да стан у конаку, али му приметише, да ћу бити много слободнији у моме досадањем стану. Остао сам 8 дана у Пожаревцу и узех одмах учитеља за српски језик. То је био учитељ, који је знао немачки, а наредник Матија, који је у неколико био школован у погледу оба језика, помагао му је при томе. Почео сам са превођењем српске трагедије: Светислав и Милева или Невиност, игра која се дешава ускоро после битке на Косову и која је у целој земљи позната и омиљена. Српски језик прави много мање тешкоће него нпр. пољски, флекција је мања; лако се даје нау-

чити налажење номинатива и инфинитива речи. а то је баш оно што је веома тешко у пољском.

Време ми прође врло пријатно. Расположење готово никад не оставља Србина и свуда се показује воља за дружином и чашћавањем. После подне сам се обично састајао са господом из књажеве околине у соби за дочек, у здању где је канцеларија. Архимандрит је радо причао о прошлим временима; таквом једном приликом причаше и ону карактерну црту о књагињи. У вече смо се опет састајали или су господа долазила мени у гостионицу. Ако смо се састали у канцеларији онда је било обично и музицирања; свирало се у гитару и певале српске и немачке песме. Ако сам био у мојој кавани, у великој соби, онда су се ту скупљали трговци из суседства и ја сам им давао пуно разних обавештења Није то било лако, дати на свако њихово живо питање довољан одговор. Где је Француска — и Енглеска — и Лајпциг? Постоји ли и земља Шведија? — Убрзо нису била довољна та објашњења, узедох једну креду и нацртах им, полазећи од Пожаревца, карту Европе на столу. Сад им беше много што шта јасно, а убрзо су били у стању, да се међу собом испитују у погледу тих земаља. Биће врло лако, један народ, који је тако жељан науке, убрзо упознати са основима општег образовања.

Једног дана донесе ми Давидовић вест, да ми је књаз одредио за пратиоца на мом путу секретара Цвјетка, кога сам већ из Београда знао и да је лично утврдио пут, тако да неће остати невиђено ништа, што би било значајно или интересантно. У исто доба, књаз је дао дозволу Давидовићу, да ми стави на расположење сва научна. нарочито статистична помоћна средства која се нарочито налазе у крагујевачкој канцеларији. Како сам ја требао да одредим дан поласка, то се реших, да сачекам још дан рођења Милана, најстаријег сина књажевог, који је падао 19 октобра.

У јутру тога дана књаз, са својом околином и најзнатнијим грађанима крену се у цркву, која лежи источно од вароши, испод једног брда. Оба сина књажева, држећи се за руке, били су на челу, за њима је ишао њихов васпитач и неколико момака. Затим је долазио књаз, а за њим сви остали, сами људи. Код цркве стајала је војска, шесет људи у два реда, са пушкама пред прси. — Пред црквом поскидаше сви капе.

У грчким црквама нема седишта; паства стоји за време целе службе. За најодличније постоје столови, у којима се стоји и где се човек може наслонити.

Трећи или четврти део унутрашњости цркве одвојен је од осталог једном дрвеном преградом; простор који је том преградом одвојен зове се *олтар*; у њему су часна трпеза, књиге, одежде и утвари за службу божију и има три уласка; у средини су двокрилна врата, која се само доле затварају, а горе се обично свршавају готским резотинама. Пред тим вратима је још једна завеса. Оба друга врата простија су, са стране су намештена и намењена су за чираке и црквењаке.

Цела преграда, на страни која је окренута свету, покривена је шареним сликама светаца и сликом оснивача цркве. Преграда та такође не иде до горе, до тавана цркве, већ се и она завршује готским резотинама.

При служби чинодејствују више свештеника. Онај који је главан, пева и чита свете молитве, нешто у олтару а нешто излазећи из олтара, кроз врата у средини, која су дотле затворена, на једном нарочитом простору, пред олтаром.

Кад је књаз ушао, приближи се свештенику, који га покропи а затим покропи господу из његове околине и остали свет, а сто се зејтином и покропилом све се даље носио.

Затим поче певање хора, састављеног из деце, која су распоређена с једне и друге стране олтара. За то време свештеник се моли Богу у олтару; затим се

отворише врата на средини и свештеник показа путир. Затим изађе из олтара и махаше кадионицом пред уласком, после тога долазило је певање свештеника који служи, свештеника који су му помагали и хора, на изменце. У томе се тутор цркве приближи младом Милану, са једном великом освећеном свећом, на сребрном тањиру, поклони се пред њим и затим забоде упаљену свећу, пред сликом црквеног свеца на олтару, у знак, да Милан ту свећу посвећује данашњем дану. После тога враћа се натраг и онда му се даје поклон у новцу, који онај који припаљује свећу даје цркви. И ја сам, као странац, имао част, да припалим црквеном свецу свећу, кад сам другог једног дана био у цркви са књагином. Кад се служба сврши, раздаје се нафора (освећени хлеб) пастви Сваки од присутника добија по једну малу коцку тог хлеба; то се не сматра као причешће, већ као благослов после сваке божје службе.

Служба обично траје $1^1/_2$ с.; за време главних тренутака војска је пуцала плотунима.

После службе књаз и остали вратише се у конак, где их турски музиканти дочекаше са „поздравом", одликовањем, које се обично указује турским великашима. Књаз оде у своју собу и ту је примао честитања. О свечаном ручку није излазио, због грознице. Око 12 сати скупише се најодличнији грађани. У великом побочном здању био је постављен сто за 60 особа, а цвећем и тортама свечано окићен. Књагиња, њена ћерка, неколико младих жена из вароши и секретари књажеви дочекивали су и нису седали за сто.

У место књаза место у зачељу заузео је архимандрит Милентин, а одмах уз њега понаместаше свештенике, који су дошли за свечаност. Милентин је држао један говор, поводом свечаности. Мало доцније дигоше се сви и свештеници запеваше једну црквену песму, у част свеца, који се тог дана славио; то је песма живог ритма, која је више наличила на народну песму но на

црквену. Кратке рефрене те песме понављали су гости доцније приликом пића. Ко год је хтео почињао је и остали су га пратили. Затим дођоше здравице. Све је било весело и веома расположено; међутим рекоше ми, да би било још веселије, да је књаз ту, јер он воли, да у таквим приликама буде што веселије. Дуго смо остали за столом и добро се пило, али је све то било само весело. Срби у опште имају много осећаја за пристојност и добро понашање, а то се нарочито опажа при столу.

5. ПУТ У ПОРЕЧ

20 октобра у јутру дође Цвјетко, да пођемо на пут, Цвјетко је из старе босанске породице *Рајевића*, једне од оних породица, које остадоше верне својој вери. — Његови родитељи становали су у Требињу (Требиница), у југо-западном делу Босне, који се зове Херцеговином Размирице са Турцима учинише, да им живот не беше више сигуран, те за то побегоше у Далмацију, Цвјетко је учио школу у Сењу и затим је трговао са браћом и по трговини је путовао и бавио се по Италији и Русији. Доцније добије место секретара код господара Јеврема, брата књажева, одакле га је књаз узео у своју службу.

Цвјетко говори и пише српски, немачки, руски и талијански, а разуме влашки, а ако се не варам и мађарски. Ако су се у нашим крајевима више развиле науке, то опет за то овим крајевима морамо признати обилато знање туђих језика. Потреба је свет у овим крајевима научила из рана, да се упозна са језицима околних народа.

Цвјетко је био у турском путничком оделу, од кога не може бити ништа живописније. Преко доњег одела које пада у богатим борама, појас са пиштољима и арбијом (која уједно има и кресиво; за оног који пуши на чибук, неопходна ствар). Око појаса елегантан патронташ. Преко тога дугачка једна горња аљина од жуте

чоје, кожом постављена и оперважена; преко тога један широк огртач од зелене чоје, опет кожом постављен и опшивен. На ногама дуге коњаничке чарапе од беле чоје, преко колена, које се држе шареним утегама и падају преко црвених коњаничких чизама, онај део који пада попирок је и окићен шареним гајтанима; цела опрема потсећа на старе ритере.

На коњу, иза седла, привезана је црвена кабаница и ћилим, који служи као постеља. Преко седла вешају се мале бисаге са најнужнијим оделом, а веће са осталим пртљагом носе слуге на њиховим коњима. О јабуци њиховог седла виси и чутура, велики дрвен суд, с вином, и једна мања са ракијом, док о седлу господареву виси само чибуклик, дугачка чојана навлака за чибуке.

На тај начин све је удешено за дуго путовање на коњу. Главни део мог пртљага предао сам једном од господе из околине књажеве, који га понесе са собом у Крагујевац.

Опростих се с књазом, који препоручи још једном Цвјетку, да ништа не пропусти, што би било вредно видети. Путовање је тако распоређено, да у почетку идућег месеца стигнем у Крагујевац, у које ће се време и књаз за тамо кренути. Затим пољубих књагини руку. Један пољубац у чело беше одговор на ту учтивост.

Првих два дана путовали смо са поштанским коњима, а доцније су давали коње она места, у којима смо преноћивали, на основу отворене објаве, коју је Цвјетко добио; са моје би стране била лажна скромност, кад би што год против те наредбе приметио. Дадоше ми и једног момка, који ће се старати о свему што ми устреба; осим тога, и Цветко је имао једног слугу узасе. Уз то су долазили још пратиоци, који су нас обично из учтивости пратили, од једног места до другог; то је све

образовало мали краван, на који сам често са уживањем погледао.

Први дана путовања из Пожаревца путовао сам право источно, а после југоисточно.

Кад смо оставили варош ударисмо узбрдо, колским путем, и убрзо стиглисмо на једну брдску косу *Сопот*, која се пружа између Пожаревца и Млаве и спушта се на Дунаву, док је од Мораве на Пожаревцу потпуна равница. Сопот је прекривен ширином кукурузним њивама, а према вароши се пружају косом књажеви виногради.

Са Сопота се види на далеко. На северо-истоку виде се, Банатска Брда, а једва се назиру Ердељске Планине, на истоку види се, међу великим планинама, дунавски зарез код Оршаве; виде се и источне пограничне планине Србије (с ове стране Кладова и Брзе-Паланке). Југо-источно дижу се у вис штрбасте Омољске Планине и иза њих, ближе ка Тиомку залеђине од брегова. На југу распознају се више брдских ланца, од којих су они задњи увек виши од оних предњих, од североистока ка југозападу, шта више види се планински ланац Јастрепца, јужно од Крушевца.

Југозападно и западно све има карактер који је потпуно противан првом. Ту се види једна висија, са готово једнаком контуром; међу њима стрче само руднички планински ланац и усамљена громада Космаја (у западном правцу од Пожаревца) са Авалом.

На послетку, северо-западно види се широка дунавска низија са великим просторима под водом, од Панчева па тамо до Тисе, у правцу према мојој далекој отаџбини.

На источном подножју Сопота тече Млава. Долина којом тече обрасла је високом и густом растовом шумом — На левој обали, пола сата одстојања од Дунава, леже једва видљиве рушевине некадање велике вароши Костолца. Да ли је та варош истоветна са старом вароши

Брандиц, кòд које су крсташи прешли Дунав, да даље пођу Моравском долином или је Брандиц био на левој страни Дунава, није утврђено.

Предео око тих рушевина обрастао је најлепшом ораовом шумом.

Стигосмо на вис, који одваја Млаву од Пека, он је већи, стрмији и у сваком погледу значајнији од брдске косе између Мораве и Млаве, на млогим је местима покривен шумама, а на месту, куда сам прешао био је добро обрађен. Села су на том вису скуп раштрканих колиба, најсиротнијег изгледа. Куће су ограђене оградом која наличи на палисаде. Једна колиба, обично без димњака, служи за становање, друга једна за стоку; поред тога, стоје велики, као корпа плетени магацини, на дрвеним подупирачима и гредама, где се чува рана, да не пропадне од влаге. Највећи је магацин одређен за кукуруз — Око сваког села је читава шума од шљива; од шљива се прави лака ракија (leichter Brantiwen); шљиве бацају целе у кацу. Сваки сèљак или неколико њих заједнички имају справу за печење ракије.

Косе тог брдског ланца покривине су великим кукурузним пољима; и жито се сеје у овом пределу. Било је баш доба жетве; стабљике остају на пољу и после се пушта стока, да је пасе; други део сече се и употребљава се за као допуна зимње пиће стоци и иначе у свему онако, као што се код нас слама употребљава.

На месту где се тај брдски ланац спушта к Дунаву лежи варошица *Рам*, са старим, турским, градићем, који је сад сасвим опао.

После кратког одмора у једном од села испод источне косе брдског ланца, стигосмо у подне до *Пека*, отприлике 4 сата више његовог утока. Његова је долина на том месту $^3/_4$ сата широка; овде онде по брдима виде се виногради.

Пошто смо прегазили реку ударисмо десном обалом на више, све колским путем, који је што даље све гори

бивао. Убрзо се долина сужава. Ту је са највећим трудом сваке и најмање парче плодног долинског подножја употребљено за сејање кукуруза и жита. Два сата више од онога места где смо прегазили реку, продире Пек кроз једно доста знатно ждрело. Докле је правац његов у главном северо-западан, овде он избија из планина од истока ка западу. Ујахасмо у кланац, чије високе стене беху од пешчара. Кланац је тако узан, да има места само за речно корито, које је било пуно комаћа од пешчара, шљунка, а којим је јурила, стешњена — брза вода; ждрело траје 1 сат. Пут иде самим коритом или уском ивицом његовом и пресеца четири пута реку. Овде сам први пут у Србији видео потпуно голе стене. Иначе све дотле било је покривено слојевима глине.

На излазу кланца дођосмо у село *Крушевицу*, чије колибе леже раштркано дуж десне ивице Пека, преко пута утока кучајнског потока.

Кнежев конак, где смо имали преноћити, било је лако распознати. Велики, правилни палисади окружавали су једно двориште у коме су се виделе нове зграде, пријатна изгледа. То је била, у маломе, слика књажева конака у Пожаревцу.

Кнез није био код куће; отишао је послом у кнежину и вратио се тек другог дана у јутру, мати и жена његова изађоше пред нас у двориште, да нам пољубе руку и да нас поздраве. За њима учинише и деца то исто. Нико не пита: Ко сте? Одакле сте? — већ се чује само: Добро дошли!

Седосмо у дворишту; вече је било лепо и топло. Убрзо видесмо жену, са новим оделом преко руке, где иде преко дворишта, да се свечано обуче. Међутим ми прегледасмо кућу и пољопривреду кнежеву. Све је било у највећој чистоти и реду. Двориште је било подељено плетеном оградом или ниским палисадима у више омањих дворишта, а највеће међу њима било је оно, где су биле ограде за становање. У кући у којој је сам кнез

становао велики простор у средини био је намењен за скупљање породице. Ту је горела заједничка ватра. Ту су одмах биле и собе, где су спавали чланови породице Друга кућица била је за браћу и сестре кнежеве; трећа за момке; четврта, у којој је био само један велики простор са ватром у средини био је намењен за госте. — У једној згради било је у изобиљу вина и ракије.

Друго двориште било је одређено за штале; до њега је био кокошињак, а до њега простор, у коме су стајали велики плетени магацини за рану.

Тај начин, да се подиже низ мали, одвојени дворишта има свог објашњења у скромности срестава. Сваки је у селу поред свог редовног занимања, као пастир и земљорадник, и столар; са неколико помагача у стању је за кратко време подићи кућу. Тако је исто сваки и бравар. Браварског после и нема готово: двориште, кућа, соба, подруми све се то затвара дрвеним бравама. — Стакла с ове стране Дунава још нема; и у самим варошима, изузимајући већи део Београда, налазе се само прозори излепљени артијом. У унутрашњости стаклених прозора има само на кућама кнажевим и његове браће; један мајстор из Земуна долази сваке године да их оправља. Колибе сељачке имају само мале отворе, које се у зиму запуше. — Док се ствари потпуно не уреде неће да пуштају занације.

Ускоро видесмо младу жену, у финој, везеној кошуљи, у новом зубуну, где иде преко дворишта, да нареди што треба за наш дочек. Међутим наше ћилиме пометаше на слој шаше, преко кога је долазила једна асура, у кући за госте, поред ватре; поседасмо ту и уверих се, да се ту боље седи него што сам замишљао.

Спахија, чије је село било и који је био баш ту, да покупи десетак, уђе унутра, необучен, прљав, с пушком и пиштољима, мрачна погледа, без поздрава. Спахија намести себи место за спавање поред ватре, близу нас. Погледах у Цвјетка да би се оријентирао. Он је

седео мирно, гледајући преда се, размишљајући, пазећи на себе. Сад дође кмет, са кметовским штапом у руци. Кад кмет поче да говори, спахија се узврда и изађе. — Кмет достављаше Цвјетку: „Под изговором, да му још неколико сељака дугују десетак, спахија седи већ три недеље у селу и проводи се, ма да је жетва већ одавно свршена. Данас, у свађи са једним сељаком, потезао је пиштољ и претио, да ће га убити. — А такво му није више време!

Док је кмет причао то на широко и на дугачко дође слуга спахијин и сасвим нечујно односе ћилим и оружје свог господара. Цвјетко умириваше чичу:„ Дајте му још ове године колико тражи, рече му; да Бог да — да то буде последња жетва, од које купе десетак".

Шта би урадили са спахијом, да је доиста напао на сељака? запитах Цвјетка. Послао би га кнезу, а он би га послао паши, и не би прошао без строге казне. Ако би хтели, да му досадимо, треба само да додамо, да је свађу отпочео *у ципћу*; онда би му глава играла на раменима. Но да би одузео Турцима сваки повод за незадовољство, кнез радо пропушта мале грешке спахијске. Хвала Богу, они су сада слабији; при свем том с ничим се не може сравнити дрскост ти људи. Кад такав један спахија дође у кнежев конак, да моли или да се тужи, он пита: где је *Он*? — Ко то? — *Милош* — Који Милош? — *Твој господар, ђаур, бре*!

Слуге донеше један округао, низак сто и донеше вечеру, од четири до пет јела, која је служила на част домаћици, но она сама није излазила. Један од слугу остаде, да одржава ватру, и пошто запушише све отворе легосмо да спавамо, и бар за мој рачун, ја сам тако спавао, како не би спавао ни у најбоље намештеној соби.

21 октобра. У јутру кренусмо се из села, преко Пека, који је овде свуда лако прегазити. Пек тече више

Крушевице у једном великом склопу брда, која су сва по кривена густом шумом, а равница је згодна за земљорадњу.

Кад се та равница прође удара се једном омањом долином, југозападно. Долина, поток и село, које је $1^1/_2$ далеко од Крушевице, зову се *Кучајна*. Долина има отприлике $2^1/_2$ сата дужине, њен горњи део, до на пола сата више села, по крајевима благо пада, а крајеви су горе под шумом, а доле обрађени; одатле па до њеног преласка у котлину Пека, то је дивља клисура, обрасла све до доле густом шумом.

Пред почетком те клисуре, где још један споредан поток утиче у Кучајну, леже стари сребрни рудници кучајнски, који леже неупотребљени, као и сви српски рудници, од како су настали последњи догађаји, јер Турци недозвољавају копање руда. И то ће друкче бити са новим уређењем ствари.

Још се виде трагови опалих халда, а у средини долине рушевине неког великог масивног здања, у коме је према преградницама и средишном делу, који има изглед неке куле, била главна пећ. Рушевине се зову *Стара Кучајна*. Још се виде остатци калдрмисаног пута, који је водио од Пека до Старе Кучајне; време га је готово сасвим разрушило.

Кад се вратисмо у конак крушевички, нађосмо кнеза, који се вратио с пута. Кнезови селски и неколико најстаријих сељака беху се скупили, да нас поздраве. Цвјетко их ослови, питаше их о жетви и савстоваше их, да што више уложе труда око обрађивања земље, нарочито око гајења пшенице, које се још никако није одомаћило у овим крајевима, у оној мери, у којој се жели. Нарочито у источном делу Србије наклоност ка сточарству у много већој мери претеже; то стоји у вези са природом тога дела земље, јер је он просечно неприступнијег, дивљијег карактера, но западни. При свем том и овде има равница и коса, згодних за подизање жита и винограда које ни из далека нису употребљене у оној мери, у ко-

јој би се могле употребити. Тамо горе, на врху управе, сасвим се правилно увиђа, да умна култура једног народа само онда постаје општом, када се место искључног сточарства, које људе усамљује, почне све више ширити земљорадња.

После тог званичног посла, покушах, да сазнам што ближе о рудокопима Старе Кучајне. Најстарији међу сељацима узеше реч и почеше причати:

„Већ у доба књаза Лазара, а ко зна за колико још и раније, копале су се овде руде. После Косовске Битке Турци су неко време продужили рад на рудницима и давали су манастирима пети део, као што је то био раније обичај. Срби су морали копати руде. Затим Турци престадоше давати манастирима њихов део и хтедоше да поваде сво сребро, па и човека од сребра, који на дну седи, као што људи причају. Кад су већ дошли до њега онда овај повика: Дунаве, Саво и све остале реке помозите ми. Тада јурну вода са свију страна, поплави целу долину, носећи са собом куће и засу рудокопе, који тако остадоше до немачког доба. Немци су копали, копали, али човека од сребра не беше већ ту. Када је зграда подигнута, тог се више нико не сећа“

Код свију историјских успомена доба цара Лазара је полазна тачка.

Око подне, продужисмо наш пут, са поштанским коњима. Вратисмо се опет у оно ждрело Пека и пред самим крајем његовим ударисмо једним стрменим коњским путем, десном његовом падином. Горе нађосмо једну узану раван, која је била окружена двема клисурама, које су се губиле у ждрелу Пека; лево је била клисура у којој је лежало село *Таурија*, а десно је клисура у почетку које је било село *Ракова Бара*. Ми смо јахали преко равни, која је била наизменце покривена кукурузним њивама и ситном шумом.

Јуче смо већином касали, а данас пустисмо коње да иду ходом, све је било у највеселијем расположењу.

Но бити весео, а ћутати то није обичај људи доброг расположења. Ускоро почеше певати, а кад појахасмо брже почеше пуцати из пиштоља у знак радости; Србин поздравља брегове најрадије клицањем.

На тај начин брзо пређосмо два сата пута, у североисточном правцу. Ту стигосмо под залеђину планина, које раздвајају Пек од Дунава. То је тзв. *Вис* (die Bergspitze). Клисуре кроз које смо јахали довде, распљињавају се овде горе у плитке, коритасте равнице које су под житом и виноградима. Цела залеђина има овде благ, купаст облик.

Ту дођосмо у село *Ракову Бару*, које је настањено Власима.

Власи нису настањени само у просторијама данашње Влашке. Они заузимају већи део Источне Угарске, цео појас између 39 и 40 степена дужине, од Дунава па на север до 48 степена ширине. Тамо се све више и више шире према Средњој Угарској, а у новије доба већ су заватили просторе иза Арада. И у Србији станују у источном делу земље, готово у целом оном појасу источно од Ракове Баре. Ту су многа имена места чисто влашка. — У Македонији они чине један део становништва и тамо су добили име *Цинцара*, по својој прилици због гласова, које су они унели тамо у њихов језик (дз, цз), које иначе немају у свом језику.

Влахе је лако распознати од Срба по њиховим белим кожусима, по њиховим шубарама од јагњеће коже, које изгледају као нека власуља, и по њиховој нечистоћи. Они су вредни у сточарству, нарочито овчарству, али не маре за земљорадњу. Са тог разлога Срби радије гледају на досељавање вредних Бугара, но на досељавање Влаха.

Од свију трагова Римљана у овим крајевима језик је влашки онај који се најбоље одржао. По звучности својој потсећа на збијенији, грубљи италијански, проткан је са сопственим и словенским речима, али се опет свакојако мора сматрати за романски језик: нпр.

omo, човек.	fōk, ватра.	cāl, коњ,
kap, глава.	frik, ладно.	carga, коза.
nasu, нос.	omolui, тај човек.	ara, вода.
pedjare, нога.	okelje, око.	lumonari, светлост
boë, во,	mana, рука.	итд.
ter, земља.		

Од Ракове Баре јахали смо у правој линији, северно, до Дунава. Коњски пут води преко једне превлаке стрме планине и пада дуж једне дугачке брдске косе, која је са обе стране окружена шумовитим клисурама. Изабрасмо клисуру с леве стране, да се њом спустимо у ниже пределе, једна путања водила је преко разбацаног камења и после једног сата ломљена кроз предео необично дивљачан, спустисмо се у *Туманski Поток*, где се шири једна долина и одакле је могућ леп изглед на Дунав и на планине с оне стране. Одмах ниже тог места настаје опет једна узана клисура, у којој је манастир *Туман*.

Кад је говор о српским манастирима ту се не сме помишљати на величанствене грађевине, које је католичка црква, са својим богатим срествима подизала; тако исто, док ми код католичких задужбина морамо увек да признамо, да је њихов положај, једна од најлепших њихових особина, дотле су већина српских манастира, напротив, скривени у најтешњим клисурама, којима се свршавају долине.

У таквом једном куту једне долине, притешњен са свију страна високим бреговима, лежи манастир *Туман*. — Једна мала, од камена, црква, коју је зидао кнез Лазар, стоји у средини наслоњена уз једну стену. Унутрашњост јој мрачна и покривена је грубо израђеним сликама Св. Арханђела Михаила, других светаца и оснивача цркве, већином на зиду, а које се услед дугог времена готово не распознају. Поред цркве, више напред, налазе се кућа за становање и економија калуђерска, од дрвета,

али чиста, пространа и угодна. Високи, прастари ораси окружују то усамљено место.

Манастири имају толико, да могу опстати. Имају земље, винограде, стоку и од села, која они опслужују, нешто прихода. Сваки може постати калуђером.

У ово доба било је само два калуђера. Старији нам је показивао цркву, стан и затим нас позва, да се у његовој ћелији послужимо. Ћелија је била намештена потпуно по турском начину. Калуђер нас послужи са ракијом, грожђем и кавом и позва нас, да у манастиру преноћимо. И манастири врше гостопримство, као и остали свет.

Но ми смо имали, да још два сата јашимо до Голупца, а вече се већ приближавало, те му не примисмо понуду. Испод обе воденице манастирске прегазисмо Туманski Поток и прећосмо на десну обалу; поток утиче северозападно у Житковицу, а она опет утиче на сат више села Голупца у Дунав.

Кад смо прошли долину и уђосмо у једну сутеску запречи нам пут једна циганска породица, која је пошла у скитњу по земљи. Све што је било ту скупљено имало је на себи тип не може бити гори, одрпанији и просјачнији, а опет све то није било без неке романтике, коју наша фантазија тако радо придаје тој деци „прастарог афричког племена“. Цео тај народ има на себи нечег болешљивог, пропалог, измученог и опет из очију људи сева дрска предузимљивост, а у цртама младих жена и девојака има нечег сањаличког, што у доцнијим годинама прелази у израз животињске грамзљивости.

Један од људи иде напред, затим долазе товарни коњи, на којима је све што имају, а уз то жене и деца. Између лонаца и казана вире из џакова црножута лица најмање деце. Жене и људи иду на крају. Тако та гомила иде од села до села, режу кашике, везују лонце, лети седе у шуми, а зими растуре се по селима, где их презиру и где једва могу да нађу падалиште и задовољни

су само, кад могу да се сељакају. У извесно доба године, један пут годишње, наплаћује се од њих, где се затекну, харач, и ту им се издаје о томе признаница, јер ниједној кнежини не припадају. Књаз намерава, да их стално настани и да их навикне на земљорадњу. Први је покушај учињен у Пожаревцу и испао је за руком. Деца пустиње једу већ хлеб, начињен од кукуруза подигнутог њиховом руком и почињу да увиђају, да је ново стање боље.

Кад се одкрписмо од те гомиле дођосмо на једну висораван, обраслу растовом шумом и шљивама. Ти су шљивари први покушај воћарства у Србији. Таквих шљивара има нарочито лепих између Крагујевца и Београда.

Равница се спушта благо ка Дунаву. Уз узвикавање и пуцање пиштоља, у трку, уђосмо у *Голубац*. Пуца се увек са убојним метцима, али се незна за случај какве несреће.

Голубац, некадања паланка, на самом Дунаву, сад је само село и виде му се још трагови од рата; црква, коју су Турци после јаког отпора порушили из топова, лежи још у рушевинама, а колибе су раштркане на све стране. Положај је врло леп. Дунавска обала на том месту до Голупца благог је карактера, нарочито десна ивица равнице пада благо ка реци. Река ту образује велико острво Молдаву и више мањих ниских и покривених шибљем. Преко пута Голупца пењу се брда, према северу, све стрмије. Из једне од клисура леве ивице равнице види се дим из бакарних топионица у Бошњаку и над осталим бреговима види се оштар врх стене, код Немачке Оравице. Десно, доле, види се, како Дунав сат испод Голупца улази у дунавски теснац, а на подножју стене која ту десно испада виде се куле и зидине старог града Голупца. Од тога места Дунав пролази ждрелом, више или мање стешњен, све до Кладова, око 12 миља.

Голубачка гостионица (Cavehan, Kaffehaus, Wirthshaus), где смо одсели, лежи уз сам Дунав. Ми се по-

намештасмо на пољу и последњи час дана беше тако леп, да се нерадо растасмо од погледа на реку и брда. Гостионица места, које пропада, не може дати богзна какву угодност. Међутим, нађосмо опет једну засебну собу, са прозорима излепљеним хартијом, а што се тиче ране, то се с тиме лако не долази у неприлику у овој земљи. Сваки је механџија дужан, да у свако доба има ове четири намирнице: хлеба, свежа меса, вина и ракије. По гостионицама кувају људи и то врло добро. Ту се никад не вића женска душа, као год што се ни по дућанима по варошима не вића женскиње, па макар било ради куповине или продаје.

22 октобра. Дуж целе северне границе српске, од Шапца до Пореча, стоје спремни, од места до места, чунови са потребним бројем веслача, да отправљају брзо путнике и заповести. На тај начин нпр. заповести, које књаз издаје из Пожаревца, кнезовима северне границе стижу много брже, него кад би се слале преко планина. У Голупцу вратисмо наше поштанске коње и спустисмо се чуном низ Дунав. Чунови су начињени из једног стабла, али вештина веслача замењује оно што му не достаје у величини. У један чун стадосмо ја и Цвјетко, а у другом се намести Радован, његов верни момак, са седлима и пртљагом. У Пожаревцу су се побринули, да нам даду седла за цео пут. На сваком чуну било је три веслача, чија су нас весла, уз брзину реке, необично брзо носила.

Убрзо бесмо на уласку у ждрело дунавско и код *Голубачких Кула.* Оне се подигнуте на једном уском језичку, који дубоко у реку залази, на једној окуци, коју ту река прави. Три четвороугле куле стоје на горњој оштрој ивици оне стене; три друге су на половини западне косе и три последње су у подножју те косе, на самој реци. Сви девет кула повезане су међу собом зидовима, од којих најзнатнији иде оштром ивицом врха стене.

Цело то утврђење, по свом изгледу, само је једна рушевина, али једна од најлепших, које се могу видети; у главном је то пространо и величанствено утврђење још добро одржано и Голубачке Куле, и ако их окружују високе стене, изгледају врло импозантно.

Да ли су их Римљани саградили сумњиво је. У српском језику Голуб, значи die Taube, по свој прилици једна од речи, која је дошла из латинског (columba). Народно предање, које Срби имају о постанку овог града није тако поетично, као што су млога друга њихова предања. Туркиња Јерина заљубила се и због тога је овде подигла град, — као голубињак, те отуда и име.

Са великом муком, а у неколико и са опасношћу попесмо се у све делове града. Старе зидине још су необично чврсте, мора се човек дивити смелости оних, који су на овој грбини подигли такву масу зидина. Попео сам се и на горњу ивицу зида, који је везивао куле које су највише стојале. Стена је овде водом пролокана и тако узана, да се она кула од оне три куле, која је прва а уједно и највиша, са њеним зидом, може сматрати као засебан градић. Високе куле на оба краја зида и Дунав на две стране, готово управно испод мене, у великој дубини, представљали су такав изглед, који ме је потпуно наградио за сва напрезања. Међутим Цвјетко је пронашао једне степенице у оној највишој кули, које су биле доста добро одржане и попео се на ивицу њену. Лепа појава у турском оделу завршивала је живописност околних предмета. У доњим деловима града налазе се више камених плоча, узиданих, са старим турским натписима.

Према Голупцу граду, на левој обали дунавској, налазе се још неке рушевине, млого мањих размера, и готово сасвим опале. Готово у средини између те две рушевине, мало нешто на више, стрчи из Дунава једна шиљата стена.

Чим се савије иза голубачке окуке, улази се у најужи део ждрела. Стене, које су отприлике 120 стопа високе, тако се приближују, да изгледа, да је корито затворено. У стенама, с једне и друге стране виде се многе, веће и мање пећине, које леже нешто у близини речне површине, а нешто мало више. Најзнаменитије су тзв. *пећине голубачких мушица*, у стени с леве стране, пола сата испод голубачког града. То су две рупе, једна над другом, 20 стопа над огледалом дунавским, које воде у дубоке и простране пећине. Сваке године, кад престају врућине из тих пећина излазе ројеви опасних мушица и полећу, према ветру, на југ или север: једне су их године налазили у Мехадији, Јужној Угарској, а друге године у околини Видинској, а никад и на једном и на другом месту. Оне падају у густим ројевима на стоку, и живинче, које је тако нападнуто, убрзо угине; држи се, да им је убод отрован. Да би се ослободила те земаљске невоље аустријска је влада три пут досад зазиђавала те рупе. Но у доба ројења ти су се зидови рушили сасвим разједени и избушени; а мушице су се разлетиле. Још се виде остатци тих зидова — Из пећина непрестано капље влага, која се слаже испод рупе у капавце, који у стубовима висе над самим дунавским огледалом.

Народно предање вели, да је ту некад један змај живио и околину пустошио, па је у тој пећини и умро: из његовог леша постале су после голубачке мушице.

На тим стрмим стенама, са аустријске стране нису подигнуте стражаре пограничне страже у чардацима, као што је то у равници дунавској. Овде су им на стени или ако земљиште допушта, на ивици реке, подигнуте земунице, покривене грађем, у којима станује стража. Оне су тако ниске, да се у проласку једва примећују. Поред сваке такве земунице наслагана је велика гомила дрва;

у тим гудурама зима је готово целе године. Земунице су врло близу међу собом, на сваком месту, где је могуће попети се на стену или где води стаза. Подофицирске страже смештене су у малим кућицама. Чим се нешто приближи Дунавом стражар излази из земунице, а за њим одмах сва стража, као из земље. Ма колико да су мизерна ова места, опет је служба овде лакша но на отвореним чардацима, где се једва може издржати зима.

У опште, на овом простору је српска обала стрмија и виша. Око Добре, 4 сата испод голубачког града, карактер је обале блажији и код тог села налазе се, шта више, њиве, с обе стране реке. Река ту није млого широка. Мало више Добре виде се, на десној обали, рушевине неког старог утврђења; кад је вода велика оно је под водом. Овде је рачунајући од Голупца, прва најзгоднија прелазна тачка.

У механи *добранској* ручасмо и са другим чамцима и веслачима пођосмо даље. Просечно прошли смо $2^1/_2$ немачке миље за три сата.

Близу испод Добре обе обале дунавске су стрма шумом покривена брда. На десној обали виде се трагови старог римског пута, у стени сеченог, он лежи над самом водом, јако је опао и вода га је разнела.

Били смо на две миље испод Добре, кад зачусмо јако хучање; на одстојању од пола сата пред нама лежали су гребени *Тахтялије*, који су се пружили попреко реком. Ускоро видесмо пред нама млаз пенушећих се таласа. С десне стране реке изађосмо на обалу; ту је једна мала долина између стене и реке, покривена џбуњем, између кога вире, по где где, крстаче и камење, означавајући гробове оних, који су овде страдали.

Лађари се почеше саветовати, како ће, при садањем стању воде најлакше обићи брзак. Са немачке, најсигурније стране возити, била би за српске веслаче срамота; јер би то показивало страх, а граничари не би пропустили, да их за то не исмеју. Зато се решише, да

прођу са српске стране, на двеста корачаји од обале. Велика вода покривала је гребене, али веслачи их знају у прсте. Прођосмо учас и нађосмо се опет у мирној води, само видесмо како се река пенуши и опазисмо да се брже возимо. Tachtà значи даска на турском; на аустријској страни пружа се нешто ниже испод брзака један низак, узан језичац у воду, те отуда вађада то име.

Сад је долазило друго, теже место, теснац *Демир-капија* или *Ђердап*. По сата испод Тахталије један гребен, који испада са српске стране у Дунав, сужава реку на двеста корачаји. С немачке стране стена пада ширимице и стрмо у воду; брдо са те стране, од Тахталије до Демир-капије, зове се *Али-бег* (Књаз Алија); једна колосална стеновита главица, која се надалеко бели и љаска дала је повод том имену.

Река јури са великом жестином кроз Ђердап и одмах се шири с оне стране његове, у десно. За омање лађе које плове низ реку опасност није тако велика. Веслачи на чуну у коме сам ја био и Цвјетко терали су мало крупну шалу; они се усудише, да притерају чамац уз саме стене и да га заошину око њих. Неколико таласа прећоше преко чуна и оквасише нам огртаче. Мала ширина чуна и једновремени напор при заошијавању чуна чували су нас од извртања. Радованов чун држао се средином и за то га вода потера далеко у страну, на велико веселье наших веслача.

Срби називају то место *Горњи Ђердап*, за разлику од *Доњег Ђердапа*, који се налази млого ниже, између Оршаве и Кладова. — *Демир-капија* је турски назив, по коме је скован немачки назив Ђердапа.

У раније доба фама је престављала опасности код Тахталије и Демир-капије, као нешто нечувено, у новије време та је празноверица напуштена. Зависи од стања воде, нарочито од тога, иде ли се уз воду или низ воду. У првом случају треба доста напрезања и тада се до-

гађају они несрећни случајеви, о којима они гробови сведоче. Веће лађе држе се, при спуштању низ воду, без уштрба по своју част, немачке стране и у том случају, ретки су случаји, да што страдају од ниског стања воде.

Чим се изађе из Ђердапа, види се десно, тамо где се Дунав јако шири, острво и варошица *Пореч*, близу српске обале. Више но лепота његовог положаја паде ми у очи тороњ; то је досад једини тороњ у Србији. Пореч и околни предео са више села поклон су султана књазу Милошу. Ту не долази ниједан Турчин. Та околност и одвојен положај узроци су оног изузећа.

Положај Пореча је диван. Брда десне дунавске обале окружавају острво у полукругу; она су покривена виноградима и младом растовом шумом. Испод острва река се шири као какво језеро, брда која се у дну виде, дају јој још више изгледа неког великог језера.

Извезосмо се на обалу на западној страни острва и упутисмо се у књажев конак, где нас дочека поречки кнез. Како смо целог дана имали посла са оштрим ветром, а сунце само кратко време греје у овим гудурама, то нам беше пријатно, кад се нађосмо поред огњишта, у коме је горела ватра, у згради која је била угодно намештена.

Но ко би могао у овим крајевима дуго остати у соби. Изађосмо, да разгледамо знаменитости места.

Паланка Пореч лежи у јужном делу острва, северни је под кукурузом. Има једну главну улицу, у којој су ниски дућани трговачки. На источном крају њеном је црква. Тороњ, који је подигнут под Карађорђем, јако је оштећен 1810, при одбрани.

Баш су тада почели да подижу казнени завод у Поречу. Књаз намерава, да укине смртну казну и да је претвори у вечиту робију, на острову Поречу. Здање је једна велика дворана, пола у земљи. пола над земљом,

јако зидана, са дрвеним облогама унутрашњих зидова, да би се отежало пробијање. Над тим су собе за чуваре

Кнез нам показа и унутрашњост кућења, богати род винограда, рану, лепе коње. Код Пореча је јак риболов. Видесмо неколико моруна, које бап онда уватише, 6 до 8 стопа дугачке. Ту се одмах справља ајвар за књажев сто.

Одмах испод Пореча је дугачко и узано *Хаџи Николино Острво*. Срби зову аџијом (турски хаџи, поклоник) сваког хришћанина, који је био у Јерусалиму, док Турци опет тако зову сваког мусломана, који је био у Мецци; тако исто, и Срби зову света места у Јерусалиму, ћаба, а Турци разуму под Кабом гроб Мухамедов. — Аџи Никола бранио је, за Карађорђа, најуначније то острво и Турци су толику муницију избацили на њега, да Срби веле, да се још и сада могу, при ниској води, видети гомиле ђулади на ивици острва. Напослетку, Никола се морао предати и Турци су га ударили на колац.

Добар сат испод Хаџи-Николиног острва утиче у Дунав *Поречка Ријека*. На десној обали њеној лежи стари град *Пореч*, сад у рушевинама.

6. ПУТ НА ИЗВОР МЛАВЕ.

Поречки кнез побринуо нам се за све. Јели смо и пили смо изврсно, јастуци и покривачи наших кревета, допали би се по својој елегантности и с оне друге стране, ватра се одржавала у камину и преко ноћ, а стаклени прозори су нас чували од ноћњег ваздуха. Проза тих предмета од таквог је великог утицаја на појезију самог путовања, да би је само нерадо прешао ћутањем. Једном речи, ми смо се осећали у Поречу тако добро како се само пожелити може.

Ту добисмо прве вести о кретању генерала Гајсмара према Враци, о приближавању Шкодра-Паше ка Софији

и од овог места добијали смо после готово сваког дана вести, које су се показале доцније као истините.

23 октобра. Кад се сутра у јутру кренусмо, беше пала густа магла на сва околна брда. Једном скелом превезосмо се на десну обалу Дунава. Кнез нам даде још једног момка на коњу и више људи пешака, да нас проведу кроз дивљачне пределе, којима смо данас имали путовати. У исто доба послао је једног ловца са једном поворком паса у оближњу планину, у лов на јелене, тако да је скела била пуна пунцита, кад се отискосмо.

Предео поречки је најбогатији у дивљачи у целој Србији; ту има много зечева и срна, а у зиму се приређују велике хајке на медведе и курјаке. Рачуна се, да се сваке зиме убије у овом источном делу Србије, просечно 60-100 медведа. Ловцу се плаћа 20 гроша од медведа, а тако исто и за курјака и још му остаје лов. Рекоше ми, да у целој Србији има довољно дивљачи, међутим ја за целог мог пута никад ништа не видех.

Предео лево од Поречке Реке зове се *Поречка Ријека*. То је најдивљи и најнеприступачнији део данашње Србије. Предео између Поречке Реке и Дунава зове се *Крајина*. — Крај значи у српском der Rand, das Ende, а крајина die Grenze (граница), а и der Krieg (рат). — Крај на левој обали Тимока зове *Црна Ријека* (der schwarze Bach).

Наш данашњи пут ишао је јужним правцем. Попесмо се у жим, стрмим коњским путем уз падину, која даље, северно, образује Ђердап. Чим смо се попели на први ступањ, имали смо диван поглед на широку реку, варошицу, острва, на брегове, између који се Дунав провлачи и на Демир-капију; а кад се сасвим попесмо спусти се магла и испуни целу дунавску долину, док је горе било сунце огрејало и дивно време било за путовање.

У Пореч воде само коњски путеви. Онај којим смо ми јахали водио је преко високог, уског планинског гребена посред густе растове и букове шуме. Где год је

био пропланак, виделе су се дубоке долине густом шумом покривене, необрађене, пусте.

Јахали смо кроз ову дивљину 4 сата. Људи, које нам даде кнез, били су нам од помоћи. Један је напред ишао са секиром и крчио пут, који беше зарастао, други је показивао пут, трећи је још раније у напред измакао, да се постара за конак, мера обазривости, коју је од тог дана Цвјетко редовно вршио. Срби издржавају дуго у ходу; 3 до 4 сата иду, лако одевени и оружани.

Но где где видили смо влашке чобане, где седе пред ватре или где се налазе око стоке, која је била скупљена у великим оградама. Ништа више не пада у очи, као оно огромно, готово неупотребљено богаство у дрвеној грађи. Једна генерација дрвећа угушује и потискује другу. Један део старог лежи оборен, а други је доле изгорео. Чобани обично ложе ватру на корену равног старог дрвета и загради га с једне стране; тако је ватра заштићена од ветра и не мора се чарати. Чобани који чувају козе наносе нарочито велику штету, јер секу младу шуму, нарочито брезову, да даду козама и младој стоци ране, те тако су читава места оголићена. Читаве стране брегова на тај начин су погубиле шуму; стабла остају неупотребљена, а већи део младе шуме пропада због немања простора. Цела је Србија тако богата на шумама, да дрво нема никаке вредности. Оно ће добити своју вредност тек са увећањем становништва и подизањем овчарства и топионишта. Но још поколењима се може овде пустошити шума, па да се овај део земље оголити. На ивици Дунава има неколико точила, али су најближе земље и саме тако богате шумом, да трговина с тиме не иде. Лепи изгледи, који се сад јављају за бродарство на доњем Дунаву, дају надати Србији за бољитак и у том погледу.

После јахања од готово 3 сата стигли смо на једно отворено место у планини, одакле је био слободан поглед на једину од планина које су потсећале на Алпе

које се пружају између Тимока с једне и извора Пореча и Пека с друге стране, а један су део западне границе данашње Србије. Зупчасти врхови њихови надвисили су све остале планине у близини. Одавде, а у правцу ка Видину, види се један велики превој или прекид те грбине. Део њен северно од тог превоја нижи је и није тако зупчаст, док јужни део, уз тај превој, има највише и најкосије врхове. Тај је превој место, којим сигурно иде пут од Мајданпека за Видин.

Део планине, на коме смо се налазили и само оно слободно место на њој, где смо били, зове се *Лишковац*.

На таквим путевима кроз дивљину најглавније су потребе извори; чобани се старају за то, да су приступачни за људе и стоку. Код једног таквог извора, 4 сата од Пореча, испесмо се на врх планине; после малог одмора почесмо се спуштати низ планину, скрећући од јужног правца мало ка југо-западу. Коњски пут водио је левом ивицом једне дубодолине, а по где где вирале су се голе стене, што је реткост и у овим дивљим пределима.

После два сата спустисмо се у мали котао у чијој су се средини налазиле рушевине *Мајданпека*. *Maidèm* у турском језику, а отуда у српском *Maidan*, значи рудник. — Долина Мајданпека, одавде па до његовог утока у Пек, два сата западно, богата је бакром Мале притоке све су зелено обојене, и таложе јако арсеник, по крајевима Овде се, последњи пут за немачко време, веома јако радило; земљиште је све до утока покривено тросквом, и још и сада налази се велика количина извађене а не истопљене руде. Већ нам је кнез поречки причао о једној појави, која је у становника Мајданпека изазвала велико чуђење: кад је престала рударска радња у тој долини, почеше се велике гомиле троскве пушити. То је трајало читаву годину дана. Страх од Турака спречио је раскопавање у том напуштеном пределу, тако да се није могао сазнати узрок тој појави. Више њих разборитих људи слажу се у том

погледу у исказима. Ако би узрок томе димљењу био тај, што је још врела тросква, која је ту набацана, запалила лежиште угља, које је дубље лежало, онда би то било од велике важности за Србију, јер се досад сумњало, да има у Србији каменог угља; тај би угаљ био од велике користи за будуће рударство.

Рушевине код којих стигосмо око подне, остатци су топионица. Темељи од цркве и спољни зидови од неког великог здања у главном су још ту, а у странама брега виде се почетци поткопа и окна. — Сад је у целој тој долини један једини салаш, један једини сељак настанио се у близини рушевина.

Како смо се још у Поречу добро снабдели, то смо весело ручали у ладу џбунова, а својски начин којим је Цвјетко отправљао поверени му посао, допринео је много, да ми је пут био пријатан.

Ниже рушевина долина мајданпечка сужава се и прелази у дивљу, густом шумом обраслу клисуру, којом се улази у Пек.

На изласку те клисуре види се пространа долина Пека, који одавде па до продора код Крушевице, који смо прекјуче прошли, образују високе, али благо спуштајуће се планине.

Та плодна, пространа, равна просторија насељена је врло слабо. Ту би жито, кукуруз, грожђе у изобиљу рађало, само кад би било довољно радних руку, које би га обрађивале. Не може човек да се отресе неке туге, кад види како ови лепи предели леже пусти и тим радије дели наду становништва земље, да ће блиско, ново уређење земље имати повољног утицаја и на насељеност. Породице, које сад морају због узајамне заштите и одбране једна уз другу становати, раширће се, земљорадња доћи ће у равнотежу са сточарством, и земља,

у којој простране долине могу изгледати као баште, неће више бити пусте на тако млогим местима.

Пола сата више ушћа Мајданпека, на десној обали Пека, заноћисмо у једном влашком селу *Дебелом Лугу* (dichter Hain, lucus). То је ваљада најсиротније село у целој Србији. Ни механе, ни пристојне куће. Ништа друго није остајало, до да међу ниским, малим колибама, из којих је излазио дим на све стране, изберемо само ону, која је најбоља; све су биле покривене дугим комадима лике, која је с обе стране колибе висила готово до земље.

Колиба једног кмета имала је оџак, те ту изабрасмо за преноћиште. Кад загледах у унутрашњост куће, мрачан низак простор пун деце, мачака, разног одела и посуђа разбацаног на све стране, бејах у недоумици, да ли не би било боље провести октобарску ноћ напољу. Међутим мој је сапутник, већ сео на једну гомилу дрва и са таквом равнодушношћу пушио чибук, да оставих, да видим шта ће бити. Не беше ту Обрена, да нам помогне, али ни Радован није седео скрштених руку. За по сата унутрашњост колибе беше сасвим друга, под почишћен, од сена начињено преноћиште, преко тога бачени наши ћилими, а ватра је буктала. Могли смо без страховања да седнемо. Укућани су се повукли сви у један кут; озго на стварима, џаковима и аљинама седела је стара бака, сасвим задовољна и окретала преслицу, а око ње вириле су главе деце и мачака, погледајући љубопитно на странце.

У суседној колиби спремала се вечера и Радован је водио бригу, да све буде како треба и чисто. Доброг хлеба, више јела од справљеног меса, врло питко крајинско вино — шта се може више пожелети. — При свем том Дебели Луг је постао за нас узречица, на даљем нашем путу, кад смо какву неугодност морали претрпети, јер горе од овог нигде нисмо нашли.

24 октобра. Овог дана путовали смо у правцу југо-југо-западном. Нешто мало више утока Мајданпека оста-

висмо Пек за собом, улазећи у долину *Тодорове Ријеке* (Friedrichs-Bach) дубоку, дивљу и ненасељену, као год што их има у Поречкој Ријеци. Цело подножје долине покривено је густом ситном шумом и трњем, кроз који се вијуга коњски пут, који сваки час прелази с једне обале на другу. Обе ивице долине обрасле су густом, крупном шумом.

После 2 сата јахања уз долину, јужно, остависмо Тодорову Ријеку, чији је *горњи* ток досад имао источни правац и уз стрму ивицу њене долине попесмо се врло тегобним коњским путем на *Брезу*, дугу брдску грбину. Њоме смо јахали даље, и сат и по од тачке где смо Тодорову Ријеку оставили, стигосмо на врх шумовитог планинског ланца, који одваја горњи Пек од горње Млаве и који се зове *Омоље*. На врху нађосмо један извор, који влашки чобани зову *Чока-фонтана* и по коме се и цела околина тако зове.

Од Чоке-фонтане иде се на ниже. Та падина планине краћа је и стрмија.

Ускоро добисмо поглед на млавску долину и с оне стране на високу, стрму *Беланицу-планину* (weisses Gebirge), чији су голи врхови стрчали у зупчастој форми, а која већ спада у онај велики планински ланац, који се пружа у правцу Оршава-Ћуприја. Име *Хајдучка планина*, које тај ланац носи на Ридловој карти, може се применити само на један мали део његов и само је локално, вероватно моментано употребљен.

Тај ланац има овде истина исти карактер, али не и висину оног дела, који се види са Лишковца.

Језичац планине, којим се јужно спустисмо, пада лево у *Вале-негро*, а десно у *Вале-море*; обе долине завршују се у Млави, 2 и по сата од Чоке-фонтане, у чијој близини и постају. Ту престају влашка имена.

Пола сата више завршетка поменутих долина, на левој обали Млаве, а нешто мало даље од реке, лежи село *Лазница*; у раније доба лежало је дубље у пла-

нини, али је сад овде пресељено. Упутисмо се њему, првом насељеном месту од како смо оставили Дебели Луг и ту изађосмо на колски пут, који иде дуж целе млавске долине.

Цвјетко је послао из Дебелог Луга једног човека кнезу у Жагубицу, на извору Млаве, да му јави за наш долазак на преноћиште. Један старац са сином кнежевим изашли су нам до Лазнице на сусрет и донеше вест, да је кнез журно сазвао кнежеве и кметове тог краја. Он, старац, изашао је у место кнеза, да нас дочека. Цвјетко беше сигуран, да је то сазивање морало наступити услед каквих важних прилика. Да ли је то била последица кретања Шкодра-паше према Софији, о коме добисмо вести у Поречу, или се нешто десило у земљи самој, што је изазвало ту меру, — мој сапутник беше узнемирен, као што сам могао приметити на њему. Тек у Крагујевцу сазнадосмо узрок том сазивању.

Докле ми је Цвјетко излагао своја нагађања одседосмо у кући једног кмета, а старац, који нам је изашао на сусрет, трудио се, да нам укаже сваку могућу услужност, коју су место и време дозвољавали. Он сам окретао је пиле на ватри, помагао да нам се спреми ручак, а кад опет узјахасмо коње, јахао је пред нама и обавештавао нас о крају кроз који смо пролазили. Прошли смо већ један део пута, када се старац окрену и поче са пуно љубави, да нам прича о својој породици, која станује тамо у Турској и коју он, од времена Карађорђева, кад је уз њега пристао, није видео. Ви сте можда моје име већ чули, рече Цвјетку; ја сам стари *Маринко*; Цвјетко је доиста знао његово име; старац је био буљубаша — старешина чете и спадао је у најбоље борце тога времена. Сад живи код кнеза жагубичког и очекује време, кад ће његово место рођења бити српско и када ће се опет моћи састати са својом породицом.

Јахали смо благом долинском страном до Млаве, затим једно пола сата узбрдо до села *Жагубице*. Ту је, уз само село, *извор Млаве*, једно језерце, које нема ни сто корачаји пречника, у подножју једне стене. Држи се, да то језеро нема дна и причају о млогим узалуданим покушајима, који су чињени, да му се нађе дно. Понекад опадне нагло са 5 до 6 стопа и повуче се до средњег левка, и тада вода наједанпут избија из њега у вис, високо. Планина испод које лежи тај извор, још спада у планине, које се означују са именом Омоље.

Бирам Жагубицу, да мало опширније опишем начин и обичаје, како се у ово доба странац дочекује у овој гостољубивој земљи. Кућа кнеза жагубичког, била је нешто средње између нашег скромног преноћишта у Дебелом Лугу и раскошног намештаја, који се налази код понеких кнежева, нарочито по варошима.

Чим се гости укажу излази породица у сусрет; помаже им да се скину са коња а домаћин вели: „Добро дошли!“ Како сте брате? (dobro dosle! kako ste, brate? glückliche Ankunft, wie geht es Bruder, — дакле не gut bis hierher, као што је у почетку писац погрешно разумео израз „добро дошли“, који је овде погрешно написао, а добро превео. Пр.) — Свуда је још долазило питање Цвјетку: Како је књаз? Дај Боже добро.! (Wie geht) es dem Fürsten? Gott gebe, gut) — Хвала Богу, (Wala bogu Gott sei gelobt) одговор је на та питања — Затим приступају жене из куће, да гостима пољубе руку; то се обично одбија тиме, што се мете рука на срце. Затим љубе редом деца у руку; готово никад нећете видети, да се српска деца крију од странца, љубљење руку тако је обично, да она сасвим слободно прилазе сваком.

После тога поседају гости у дворишту; у лето сигурно се остаје сасвим напољу и преноћиште се намешта испод чардака; у зиму оно се намешта поред ватре.

Млоге српске куће, подигнуте су од брвана, као год руске. У унутрашњости куће је један велики простор у средини, а са стране су одаје, у којима породица спава. Ако има ожењених синова, то они обично имају своју засебну кућицу, поред главне куће. Улазити у те одаје била би неучтивост од стране госта. У одајама има нешто намештаја, нарочито шарени сандуци, у којима стоје рубље и одело. Кад се у току јела развило поверење, то ће понекад домаћин одвести госта до сандука са озбиљним, полу тајанственим лицем и са дна његовог извући стару, опробану, забрањену сабљу, да са зажареним очима њом размахне, па да је опет добро сакрије.

Онај велики простор у коме је под од земље, има у средини или са стране огњиште, зборно место породице у зимње доба. По зидовима около висе алати, црвена паприка, лук, у великим венцима, вретена. Око ватре стоје мала, ниска седишта. Столица и столова, онаквих каквих ми имамо, има само у варошима и у неким манастиримә. — Ако у којој од одаја има камина, то се онда по одајама спреми за госте; иначе се њихови ћилими простиру поред ватре, преко слоја шаше и асуре.

Сад долази ред на домаћицу. Она згрће жар и меће неколико великих, плитких, земљаних чинија одозго. Затим замешује једно тесто од кукурузног, а друго од пшеничног брашна. Кад су се чиније усијале, меће тесто у чиније и покрива их са врелим пепелом и жаром. На тај се начин у целој Србији пече хлеб. Кукурузни хлеб најбоље је јести док је врућ; пшенични хлеб је тако танак, да на њему нема готово ништа друго осим коре и он се оставља да се прохлади.

Ако има много гостију, тако да домаћица потребује помоћи, онда она обично позове коју суседку и оне долазе одмах, обучене свечано. Оне обично, по две, са котловима на обрамници, иду на бунар и помажу искрено домаћици у свему. Ако су гости изненада дошли, а

лежи или другог чега је нестало у кући, то се шаље ка суседима, да им се јави, да су дошли гости и да им треба ово или оно. Онај ко има, одмах даје оно што се тражи.

Сад домаћин коље ћурку, неколико пилића, спрема јагњеће и свињско месо и ако не може сам да стигне, то сусед узима ражањ и окреће га, разговарајући се са гостима.

Тако слошки домаћин и домаћица спремају јело за госте. Међутим скупљају се најугледнији људи из села, кметови и други, да поздраве странце и да чују шта има ново.

Кад је јело готово домаћица, са убрусом преко рамена, прилази гостима и пружа им воду за прање руку. Округао, низак сто намешта се на крају ћилима. Затим сваки очита по једну кратку молитву. Гости, домаћин, па и по који од суседа поседају око стола, са прекрштеним ногама, по турском начину, једно мученье, од кога су ме увек брижљиво ослобађали.

Чаша ракије, коју служи домаћица, почетак је сваког ручка и пошто се прекрсте, држи се обично здравица. Главна садржина тих здравица је: хвала Господу, жеља да Бог очува књаза, кнезове, кметове, народ. Кад дође ред на домаћина, он поздравља госте поново добродошлицом, извињава се што дочек није бољи, и завршује се изјавом благодарности за почаст, коју су му учинили њиховом посетом.

Затим се једе мало сира, хлеба и лука, затим долази супа од пиринца, са пилећим или јагњећим месом. Једе се дрвеним кашикама, које свака кућа сама прави. Нож и виљушку носи путник са собом, али ће се већ наћи и у готово свакој кући. Сваки се служи сам из чиније и има пред собом мали дрвен тањир, који се мења после сваког јела.

После супе служе вином; ако има довољно чаша, онда се сваком даје засебна чаша. Један од слугу држи

чутуру и долива чим се чаша испразни или одпије. Пије се добро и при првој чаши обичај је, да се наздрави. За супом долази обично паприкаш, или како то у Аустрији зову „ајнмокац“ од пилежи, који се врло вешто справља. После тога долази најомиљеније јело, без кога не сме бити, о ниједном ручку и вечери, кисео купус са свињским месом; после тога дође, понекад какав укувани пиринач, затим печење пилеће или ћурчије, а при особитим приликама, печено прасе.

За време ручка жене, момци и слуге стоје око стола, церемонија, која се врши и у сељачкој кући. За столом се седи дуго. То долази од живог разговора, који се непрестано води за столом, и од умерености, с којом сваки једе. Разговор је увек пречи посао при столу од јела и пића; за столом се више радују због друштва и забаве, него због материјалних наслада. Сипати јело у великим количинама сматра се за неучтивост, а низ јела дају довољно прилике, да се сваки насити. Сваки једе са извесном уздржљивошћу. Домаћин истина нуди госте, али више у разговору, но у намери, да га тиме принуди на јело. Сва су јела снажно справљена и јако зачињена; обично се зачињавају паприком у мехуни и семе црвене паприке сматра се за здравије од бибера, ма да је паприка много љућа. — И ако сам тај зачин изазива на пиће, то се не претерује мера, осим може бити по који пут о свадби, крштењу или сабору. Србија је земља богата вином, па отуда мало пијаних. После вина које се служило за асталом долази понекад *бермет,* вино у коме има разних зачина и пелена, а потсећа на пиће, које ми зовемо *Bischof.* — Најугледнији међу гостима даје знак за устајање. Опет кратка, полугласна молитва, а затим домаћица додаје воду за прање руку. За то време се ћилими почисте са једном метлицом; послужи се још једном вино и кад гости поседају на ћилиме и напуне чибуке, доноси се кава густа, јака и у малим шољама, као турска.

Кад је на послетку, дошло време за спавање, то домаћица клекне пред госта, слуга јој додаје један лавор и суд и путнику пере ноге.

Један слуга одређује се, да води бригу, да се ватра преко ноћи не угаси, а породица се повлачи у своје одаје.

Чим гости устану долазе жене с водом. Ако је јутро ладно, а нема каве, то се онда спреми друго пиће, ракија с медом кувана. Само онда кад гости имају пред собом дуг пут дозвољава се, да се без доручка крену.

Кад се гости већ опросте домаћица доноси сваком пар чарапа или шарену ценну мараму, китњасто оперважену (м.убрус. Пр.), а и по неку јабуку или дуњу, као поклон. Гости поклањају домаћици и деци какав новац. Кад узјаше коње доноси се још опроштајно пиће, још по једна се чаша вина попије, и породица испраћа госте до вратница кућних.

У свему овоме странцу највише пада у очи потчињени положај жена, али и пристојност и достојанство са којим српска домаћица све те послове, за домаћина и госте, отправља. Са рукама на грудима прекрштеним, али не погрбљена, очекује тренутак, када ће њена брижљивост бити од користи. То је делање жене које се битно разликује од оне ужурбаности слушкиње, са којом би ова те послове отправљала; то је осећање, да их нико други не може тако добро и са толико пристојности посвршавати.

Но и то стоји, да су људи у Србији, у главном, лепши од жена. Већина људи је врло правилно развијена; нарочито се виђају лепи младићи од 16, 18 година, а карактеристичне главе у старих људи. Црте у жена су у опште оштре, боје су препламуле; али имају лепе очи, лепе зубе и лепу косу. Држање и покрети су лаки и пуни пристојности.

Српске жене необично много раде. На оделу њиховом, оделу мужева и деце, изузимајући феса и опанака, нема ништа што оне саме нису откале, обојиле, испреле и за одело спремиле. Долама од белог сукна, мрки гуњеви и

огртачи мушки, шарене кецеље и пољаве, ресе и вез којим је све то окићено, све је то њихов посао. Тај вез, кецеље, покривачи, шарене чарапе и рукавице, искићене су ђинђувама и шиком, које се нарочито у Шумадији вињају, са толико су муке и циврастости израђени, да се види, да те послове српске жене не раде само што морају, већ баш што имају воље на рад. Ништа на оделу није купљено, осим боја алеве, жуте, зелене, плаве на оделу и везовима или гајтанима. Зимње ноћи нарочито су посвећене тим радовима и певање песама, већином таквих, које су саме саставиле, весели при том послу.

Према томе положај српских жена није положај деспотске владавине мужева, већ слободна и весела помоћ с њихове стране.

7. ПУТ У МАНАСТИРЕ

Горња млавска долина има северозападан правац; затим после прве трећине целог правца скреће све више на север. Онај горњи део млавске долине пространје, плодан и леп, али још нема винограда, јер се мисли, да је за њих још и сувише ладан овај крај, због високих тимочких планина. Падине на десној страни много су блаже но на левој. Последња падина планине Беланице, преко пута села Лазнице, зове се *Зелена планина* (das grüne Gebirge).

25. *Октобра.* Јахали смо низ Млаву, десном њеном обалом. Ту лежи, на завршетку Вале-негре, црква *Терг*, где је био манастир истог имена. Преко пута ње, на левој обали лежи село *Суходол*, а мало даље у страну готово спојена села *Изворица* и *Рибари*, која заузимају велики простор и пружају се читав сат дуж реке. На десној обали на том месту налазе се само појединн салаши (мађарски назив за „Gehöft“, који се употребљава и у Србији). Ту прегазисмо *Јошаницу*, а одмах затим *Адујево*, које ту преко пута Изворице, утиче у Млаву.

Њихови извори леже два сата северо-источно од њиховог ушћа један до другог, на шумовитој брдској грбини *Комчи*, која иде паралелно са Млавом, спуштајући се ка реци благим отвореним висовима.

Према Комчи је планина, на левој страни Млаве, која се зове *Дрење*, а њена падина према реци зове се *Ловки*. Та је падина стрмија од Комче.

Три и по сата од Жагубице стигосмо у село *Креполин*, које лежи $^1/_4$ сата далеко од десне обале Млаве, у уској клисури крепољинске реке. Дужина тог потока не износи више од једног сата, а тече југо-источно. На десној ивици његове долине је брдо *Суморац* а на левој *Вран*.

Одмах испод Креполина је почетак *Ждрела млавског* које траје 3 сата. При уласку у ждрело Млава скреће, неко време, на запад, затим тече све северно, а на сат пред излазак из ждрела, код манастира *Горњака*, удара северо-западним правцем, који задржава до изласка у долину.

Кад се то ждрело Млаве доведе у везу са ждрелом Пека о коме је било разговора и ждрелом Дунава између Голупца и Пореча, то се види, да је то грбина планинска, кроз коју је вода на више места пробила и која паралелно иде са другом грбином која потсећа на Алпе, између Ћуприје и Оршаве.

Кад се продужи линија оне прве грбине планинске југо-западно, то ћемо ударити на рудничку грамаду, а даље на зарубасте планине Каблар и Овчар, између којих је Морава пролокала, испод Ужица. Све то могло би се сматрати као један планински ланац, и ако пролокан, да га долина Велике Мораве не дели у два засебна дела. Велика Морава нигде не пролази кроз неко ждрело и у пределу свилањском (*Свиљани*), где би такав пробој воде, према главном правцу оног ланца, морао бити, ту је моравска долина врло пространа, са ивицама долине које сасвим равно падају.

Где Морава улази у ждрело, зове се планина с леве стране *Златаја* (Sladaja) — злато значи Gold —, а село тог истог имена лежи два сата више у планини. На десној страни три су потока начинила себи пут ка Млави; пола сата од Крепољина *Осавица* (Ossawiza), пола сата даље *Брезница* (Bresniza), где је пола сата од реке и село истог имена, и један сат даље *Краварица*; мале долине, које полазе од планинске грбине *Соморовца* (Somorowaz). Између Брезнице и Краварице је планинска грбина *Орловац*, десно од тога брдо *Јашковац*. Колски пут пресеца те мале долине по сата од Млаве и спушта се затим теснацом, преко пута Горњака, ка реци. Сва овде побројана брда и грбине покривене су свуда дебелим слојем глине, у подножју су њиве, а горе је густа шума.

Тренутак, када се код Горњака, дође до Млаве, изазива живо изненађење. У најодвојенијем и најдивљачнијем делу ждрела, између високих голих стена, на једном испаду леве стене, над реком види се здање манастира *Горњака* и над њим пространа улазак једне пећине, у којој су рушевине старе цркве.

Калуђери нас дочекаше пријатељски и одмах затим калуђер Дезидерије поведе нас, да се попнемо до пећине и пукотина у стени. Оне рушевине су од цркве кнеза Лазара; новија је црква доле, на оном испаду стене, окружена манастирским зградама. Наш побожни вођа пењао се врло вешто све више; а ми смо ишли за њим како се могло и попесмо се на једну стену, са чије се узане ивице могао прегледати узани простор, у коме су била здања, река и баштица калуђерска. Треба имати извесну смелост, па да човек стане усправо на ивици те стене. А међутим књаз је уживао, да одавде са пиштољем гађа нишан с оне стране реке, што је доиста доказ велике ладнокрвности. Да би и нама дао прилике, да покажемо нашу одважност, побожни калуђер не хтеде, да се врати истим путем, већ поче од ивице на ивицу

низ стену скакати, позивајући нас, да му следујемо. То је била забава за ловце на дивокозе, али опет за то је и ми извршисмо. Одело које су моје вође носили и које је пуно бора није ништа сметало мојим вођама, а ја који сам имао много простије одело, поступао сам за њима само полако.

Котлина, на чијем јужном крају лежи Горњак, дугачка је отприлике 800 корачаји, а у пола толико широка. Свуда у наоколо виде се само стене, а река на горњем и доњем делу котлине савија тако уз стену, да се узалуд очима тражи излаз којим вода отиче.

После ручка присуствовали смо служби у манастирској цркви. Начин служења је друкчији у манастирима од служења по варошким црквама. Докле један од калуђера, као и у варошима, служи главну службу, остали стоје у налоњама, поред зидова црквених. Један певчик ступа пред најстаријег калуђера и чита из Св. Писма, гласно, крештећим гласом, стих по стих; калуђер пева затим то исто, реч по реч. Тако исто ради певчик и пред осталим калуђерима редом; но то певање није дозвољено само калуђерима. Певчик стаде и преда мном и пред Цвјетком и хтеде и код нас, да понови то исто, но ми га одбисмо. Служба је трајала готово 2 сата. При крају сваки од калуђера прилазио је иконама светаца и читао по једно дугачко место из светих књига. Све се то завршивало небројеним и брзим понављањем: Господи помилуј! (Herr, erbarme dich).

---

26 октобра. Калуђери горњачки дадоше нам коње, а неколико њих појахаше са нама, да нас испрате.

Одмах ниже котлине у којој је манастир, ждрело кроз које Млава пролази тако је узано, да колски пут иде неко време самим коритом, па се после удара десном обалом реке. На овом простору, којим се већ завршује ждрело и који траје сат налазе се по крајевима ру-

шевине старих градића и манастира, из доба крсташких. На највишим, најиспаднутијим врховима стене, виде се још стражаре за страже, смело над провалијом придани. Горњи део, нарочито на левој страни, пун је пећина, које су познате под именом *Горњачке пећине* и међу којима има и тако пространих, да могу у њима презимити по 5-6000 коза. Чим стегне зима чобани терају козе к пећинама; ту преко дана козе траже себи храну по врлетима, а преко ноћ се склањају по пећинама. Код коза се налазе велики пси, који их чувају од курјака, а чобани станују ниже у колибама.

У том стењу има изврсних извора; а у Млави од Горњака до краја ждрела има доста рибе.

На крај ждрела виде се рушевине велике, зидане капије, којом се у старо доба затварао пролаз.

Кад прође ждрело Млава се спушта у једну велику равницу, која се пружа северно-источно. Подножје долине има више од сата ширине, покривено је шумом и житним пољима; ивице њене, с обе стране, пењу се благо на више. Четврт сата од изласка из ждрела лежи село *Ждрело*; пола сата даље, у продужењу ждрела, где *Божура* утиче у Млаву, лежи велико село *Шетоња*, које има и нову цркву; четврт сата даље низ Млаву, на њеној десној обали, лежи село *Ћовдин*.

Кад смо изашли из Ждрела, окренусмо југо-западно и јахали смо колским путем, ивицом долине, ка једном лепом летњиковцу, који је књаз подигао калуђерима горњачким у подножју брегова, близу Шетоње. Ту калуђери имају винограде, њиве, воденицу (Извор-воденицу), једном речи, цео њихов домазлук и овде долазе из мрачне целе котлине горњачке, да у слободи проживе. Дај Боже, да се долине српске ускоро испуне многим таквим летњиковцима; овако лепих предела и плодности има на многим местима у Србији, а начин на који је летниковац са његовим привредним зградама подигнут, може послужити као пример целисходности и спретности.

Пошто су нам калуђери показали њихова пољска блага и пошто су нас добро почастили, кренусмо се даље на пут, у југо-западном правцу. После низа ладних дана беше наступила страшна врућина. Наш је пут водио преко благих висова, који образују десну ивицу долине Божурске. Тај поток тече на дужину од 3 до 3 $^1/_2$ сати; правац му је североран, а на сат пре утока у Млаву удара на северо-исток. Горњи део долине кроз коју тече узан је, но ивице њене нису високе; доњи део је пространи и ту улази у млавску долину.

После подне стигли смо на врх једне планинске грбине, која је била благо сведена, обрађена и покривена шумом не далеко од извора Божура, па се затим спустимо на ниже, у правцу ка Ресави.

Ресава је једна од најглавнијих речица у Србији; она извире са планинске позадине ланца, који се пружа од Ћуприје ка Оршави. Она тече отприлике 12 сати до Мораве и ту, код Свилајнца, утиче у њу, 8 до 9 сати испод Ћуприје.

Њена је долина у горњем њеном крају брдовита и стеновита, у средини брдовита са купастим ивицима; на крајњем делу прелази у низовиту, равну површину, која се пружа до Мораве.

У селу *Златову* падосмо на конак. Село лежи на извору *Купинове*, отприлике преко пута извора Божуре. Купинова тече један сат у јужном правцу и сасвим се у Ресаву, а на четврт сата пред тим тече кроз село *Грабовац*. Долина јој је равна и пространа.

У Златову смо одсели у лепом и пространом конаку тамошњег кнеза. У кући сам, годи прави, старосрпски породични живот. Шест синова, већином већ одрасли, још су становали у дому очеву, три старија били су већ ожењени; сви, и жене и деца, вршили су по какав посао у великом домазлуку, под врховном заповешћу очевом. Намештај у конаку беше модернији и пробранији него што би се то могло очекивати по стро-

гом одржавању старог породичног реда. Уведоше нас у једну лепо намештену собу, која је имала камин, а на дасци, која је ишла око дуварова, биле су поређане књиге, писаћи материјал и још доста ствари, које су указивале на образовање, које није било обично. Једна кућа у средини конака била је одређена само за кујну и скупљање послуге. У зградама са стране у наоколо били су станови за чланове породице. Три младе побијале су својим изгледом мњење, које се у самој Србији чује, да у Србији нема лепих жена. То су биле племените, пуне израза физиономије, у којима се огледала смеса доброћудности и гордости. Невесте су се утркивале, да нам наш боравак у Златову учине што пријатнијим, а опет нису излазиле из оне достојанствене и пуне поштовања уздржљивости, коју налаже обичај. Како није обичај, да се странац млого разговара са женскињем у кући, то смо се морали ограничити на неколико примедаба, на немачком језику, у погледу грације, која се огледала у свима покретима све три лепе снаје, кнежеве.

И ако је Новембар био већ ту, вечери су биле још топле; у то доба српско небо необично је лепо; нити има ону магловиту сигавост високог севера нити ону усијаност јужног неба, на коме се нигде не види облачак.

Узвишени положај конака златовског пружао нам је диван поглед на виногради у околини и на долино ресавску и млавску, као и на Рудничке Планине. Са једном веселом вечером, на којој су били синови кнежеви и неколико суседа (кнез је отпутовао послом) завршисмо овај дан.

27 октобар. У јутру рано спустисмо се у широку долину Ресаве и затим њеном десном ивицом, која је покривена виноградима и младом буковином, а спушта се благо према реци. Ту дођосмо у село *Миливу*, седиште Вука Бранковића, чија је суревњивост изазвала онако несретан свршетак Битке Косовске. Још се виде рушевине његове цркве и показује се место, где је био

његов замак. Југо-источно, близу села, налази се једна долиница, где је кнез Милош једном потукао Турке.

На сат више Миливе појављује се Ресава из виших и стрмијих брда. Земљиште с обе стране реке, на ниже, зове се *Ресавом*. На десној страни реке виде се бели, високи бокови Беланице-планине, који се опажају још од Ћуприје, па чак и с ону страну Мораве. На левој ивици долине, онде где се Ресава појављује из планина, стоје још спољне зидине и лепа капија од једне велике грађевине, где је испрва становао Стеван Деспот (кнез Лазаров наследник). Титулу Деспота, као знак неограничене власти, носио је један српски краљ још год 1192, дакле на 197 година пре Косовске Битке. Кад су Турци после Косовске Битке, оставили српске владаоце, да и даље животаре, али да плаћају данак и да им дају војну помоћ, онда ти владаоци узеше опет стару титулу, само сад са значењем, које је веома јако одступало од првобитног; први од тих Деспота био је поменути Стеван.

Рушевине су те данас познате само под именом „*Хан Стевана Деспота.*“ Према тим рушевинама леже један поред другог голи брегови *Маља* и *Пасторак*, последњи велики висови на десној обали. Ту сам по први пут чуо од једног српског сељака, да говори о Римљанима. Наш вођа причао нам је, да су на оним бреговима били римски градови, који су међу собом били повезани мостом на ланцима.

Јахали смо долином Ресаве, прво левом а после десном обалом, на више и после једног сата стигосмо код великих и лепих рушевина града *Манасије*. Град лежи на једном окомку брда, на десној обали Ресаве, има дванајест великих, четвороуглих, већином врло добро одржаних кула, које су међу собом повезане зидом опасачем. По кулама се још познаје, какав је био начин одбране у Средњем Веку.

У средини тог четвороугла налази се црква, која је по спољашности обновљена. Међутим њена унутрашњост,

која је сва покривена великим, брижљиво израђеним и златом украшеним сликама светаца и јунака, представља слику пустоши. Турци су потпаљивали у унутрашњости цркве сламу и барут, да те споменике старе српске величине униште, а докле су могли допрети онаказили су и лица. Али ма колико да су слике страдале, још се распознаје много што шта и историјски сликар нашао би ту још по доста грађе.

У близини цркве, у унутрашњости четвороугла, налазе се рушевине зграда за становање, које се баш сад оправљају, да би се Манасија сасвим дотерала за манастир. Ми смо нашли тек једног калуђера, који нас је проводио и који нам даде неколико историјских објашњења. Манасија је био град и престоница поменутог Стевана Деспота (1400).

Високи брегови, који окружују Манасију, немају шуме нити су обрађени; покривени су слојевима иловаче, из којих тамо и амо стрче стене. Ресава прави овде, одмах испод града, малу, врло лепу котлину, на чијем се доњем крају стене једна другој примичу, на једном малом делу. Ту је тачка, где се старе куле Манасије, усред брегова, врло живописно истичу.

После ручка отпратио нас је калуђер натраг долином до предела, који је био раван. Ту смо путовали прво југоисточно и прешосмо преко планинског ланца, који одваја горњу Ресаву од Мораве. Тај ланац има у свом горњем делу благ, сведен карактер, па после, два сата од Мораве, пада стрмо ка равници, која се пружа уз ту реку. У вече спазисмо Мораву, где се беласка, у правцу према Јагодину, и с оне стране њене, низ брда, који прати леву обалу Мораве, у коме се види врх *Јувора*, западно од Ћуприје. Лево на југу високе планине крушевачке затварају изглед.

Стигосмо до *Равање* или *Раваницe*, која тече 4 сата југо-западно, затим два сата западно утиче у Мораву код Ћуприје. $1^1/_2$ сат од Ћуприје, из брда, она

се спушта у равницу. Ту на том месту изађосмо на Равану, и појахасмо у брда левом обалом, на више. Долина је узана, пуна разноликости и лепих изгледа, поједине стеновите партије виде се тамо и амо. Пола сата на више стигосмо у село Раваницу, која је подигнута с обе стране реке, у групи; пола сата више села лежи славан манастир Раваница.

Још одмах чим сам дошао у Србију чинило ми се. у многом погледу, као да сам се нашао у Средњем Веку. Но нигде нисам то тако живо осећао, као у тренутку, кад дођосмо пред врата манастира Раванице. Манастир лежи између високих, шумом оперважених планина; зупчасте рушевине стрче из средине манастирског дворишта. Над великим улазним вратима наднео се као неки доксат; све има готски изглед. Кад смо се приближили манастиру, отворише се крила на вратима и калуђери, који су били извештени о нашем доласку, изађоше нам на сусрет. Њихова ношња и држање пуно озбиљности, старински изглед зграда, расположење у које нас путовање поставља и које нас чини примчивим за такве утиске учинише, да ми је изгледало, да видим слике из оног доба, у које се човек по некад са задовољством у мислима преноси.

Игуман — Гвардијан — манастира Никанор дочекао нас је на начин, који је показивао човека светског образовања, а који је опет одговарао његовом духовном достојанству. Крупан, племенитих црта, ватрених очију, са дугом црном брадом и лепим држањем, он је одговарао оном појму, који себи стварамо о вишим црквеним достојанственицима јужних земаља. Никанор је био свештеник у Шибенику, у далматинском Приморју. Неунијатска грчка вера влада и у Далмацији. Владика Шибенички намести два грчко-католичка свештеника у тамошњу школу. Ускоро, на жалост, дође до сукоба између обе цркве. Говорило се, да нови учитељи врбују за грчкокатоличку веру. Никанор и његови другови свештеници

радили су против тога, подносили су тужбе и молбу за отпуст оне двојице. Владика је остајао при свом. Народ се поче комешати, дође до нереда, једнога од страних свештеника убише, владика побеже у Падову, где и сада живи од пензије. У Шибеник послаше војску, похваташе коловође побуне и неколико од њих, за које се држало, да су прави подстрекачи. Никанор се измакао и оде у Србију, где добије место, на коме смо га затекли. Све то сазнасмо много доцније.

У разговору проведосмо време врло пријатно. У току тих вечери, које су постајале већ дуже, беше ми већ могуће, кад сам добро пазио, да разумем све више и више српски. Разуме се, у почетку то је као кад жуборе таласи; но убрзо се већ разбирају поједине речи, које се чешће понављају, а из живих покрета такође се по нешто погоди; јасно и акцентирано изговарање Срба још више олакшава разумевање. Убрзо се осмелих, да понешто проговорим, сигуран пут, да се у језику напредује. Цвјетко ми је преводио обично на немачки, оно што се говорило српски; но то се није тако урезивало у моју памет, као кад би ја нешто причао, па би Цвјетко затим преводио на српски; тада сам могао пратити реч по реч. Тај начин изучавања језика много је живљи, потреба и љубопитство одржавају вољу за учењем у тој мери, да се човек лаћа граматике, да оно што је по чувењу чуо, јасно и коректно искаже. — Начин разговора код Срба има у себи нечег необично срдачног. У говору се непрестано употребљавају изрази: брат, сестра или изрази побратим, посестрима, који се тако често налазе у песмама.

Раваница је била главно седиште кнеза Лазара, чије име и време у предању народном обележавају крај српске величине. Битка на Косову, оно што јој је непосредно предходило, смрт Мурата I. и Лазара престављали су тако трагичан стицај догађаја, у њима је толико величанствене, песничке грађе, да се може бити не може

наћи згоднији предмет за једну трагедију. Нека замак Раваница буде повод, да овде изближе, са неколико речи, поменем ту значајну битку.

Кнез Лазар, један од последника Стевана Душана, (1371—1389), има све оне особине, које једног владаоца уздижу и народ га је веома поштовао и ценио. Његов је задатак двојак, владање Србијом и одбрана њена од Османлија, који све даље продиру; љубимац је и повереник кнежев Милош Обилић. — Вук Бранковић, који је као и Милош из једне од најзнатнијих породица царевине, пун је зависти због тог одликовања Милоша. — Дан битке на Косову утврђен је; кнез Лазар водиће војску, Милош коњицу. У јутру, у очи дана битке, Вук успева, да код кнеза Лазара осумњичи верност Милошеву према кнезу. О ручку кнез Лазар даје израза свом неповерењу према Милошу. Овај му довикује: „Пази — Види — добро коме верујеш. — (Siehe (Wid) wohl, wem du traust).“ У вече Милоша је нестало из логора; изгледа да су се Вукове речи потврдиле и Лазар поверава *њему* заповедништво над коњицом. Милош, да би опрао част, продире до шатора турског цара и Мурат пада од његовог мача. У јутру, на Видов-дан, отпочиње битка. Вук са коњицом држи се на страни, не предузима ништа и кад је победа за пешадију изгубљена, одводи коњицу кроз једну оближњу шуму, да ли из страха или у издајничкој намери, то се не зна. Битка је изгубљена, већи део Срба изгибе, кнеза Лазара ухватише и погубише под Муратовим шатором.

Још и данас се код Срба сећају оног Wid, коју је реч довикнуо Милош кнезу, и вели се за какав несретан дан: Видов-дан.

Раваница је, онаква каква је данас, велики, правилан четвороугаоник. На северо-источној страни издигао се један зид од Лазареве куле високо над свима осталим зградама, а преко пута њега виде се рушевине куле, у

којој је Милош Обилић становао; између њих је једна велика капија. Више у средини, виде се четвороугласте зидине од неке трпезарије огромних размера; ту се у горњем крају, виде остатци од узвишенијег седишта кнеза Лазара.

Но и у овом седишту кнежевом, као и у Манасији, црква је центар и најзначајнији део зграде. Она је слична цркви у Манасији, споља је потпуно обновљена, унутра нагрђена дивљом обешћу варвара, али је опет боље него прва поново удешена за божју службу. Са две стране цркве пружа се дуг низ здања за становање, нешто опало, нешто одржано, па дотерано. То су биле зграде за дружину кнежеву, а сад у једном делу станују калуђери. Главна зграда, у којој станују Никанор и калуђери, с лицем окренута долини, брижљиво је подигнута, пространа и види се, да је вешта и опробана рука управљала подизањем ове нове зграде.

Када се изађе на капију између Лазареве и Милошеве куле види се десно у стени пространа улазак од једне пећине, на чијем се крају налази један ходник у стени, којим је игуман праћен калуђерима и слугама, који су носили факље, ишао 3—4 сата, али му није нашао краја. Ходник је тако пространа, да могу два човека упоредо ићи и од природе је такав. Нека вода капље из тог ходника и слива се у пећину, а одатле у Раваницу. Сељаци из околине мисле, да тај ходник иде све *до Видина*; као доказ наводи се ово: једном сељаку из околине Видина поједу свиње дете. Он утера свиње у пећину и затвори улазак у намери, да свиње ту поскапају. Једног дана појавише се неке свиње из пећине, код Раванице, и изађе, да су то свиње оног сељака код Видина. — Ту се човек сећа на изреку Оца путника: „тако веле, али ја не верујем.“

Српски калуђери дочекују госта, у место обичном добродошлицом, речима: Твој је долазак за нас свечаност! — Никанор је учинио све, да се те речи обистине. Кад у вече седосмо да вечерамо, по његовој заповести,

певници манастирски почеше певати песме у славу Србије, које је он сам саставио и уз то мелодију удесио. Песме су биле, у колико сам могао сазнати из превода, пуне патриотског жара, искићене сјајним сликама, и као што ми Цвјетко рече, одабраног облика. Певали су их у брзом, ратоборном темпу, а рефрене су понављали сви у хору. Веселост народа оличена је и код свештеника: нема ниједног међу њима, који би мислио, да би према свом звању морао бити строга лица и уздржљив у опхођењу. Предусретљиви стари Милентин м. Милентије Пр. Павловић даје најбољи пример за то. Свештеници не одвајају се од народа, већ су тесно везани с њиме, они суделују у његовом добру и злу, у његовим борбама и свечаностима. Ако се нађе какав свештеник или калуђер при каквом ручку, њему се увек даје почасно место; он га после извесног устезања заузима, чита молитве, али иначе његовим се присуством никад не квари весеље, већ се пита више појачава, ако уме добро причати и певати. На част српског свештенства мора се признати, да је веома толерантно; близина Турака није изазвала никакав секташки хришћански дух, увек се истицало само хришћанство у опште као противност према исламу. Историски је познато, да грчка неунијатска црква више нагиње протестанској но католичкој цркви; њено одвајање од грчко-католичке цркве јавља се као одсудан расцеп. Но опет за то, у Србији нема сукоба између њих и готово никад нема ни речи о неком подбадању и ровењу. Сељаци су већином затуцани у вери и сујеверни, но бољи људи, имају у тој мери здраве и природне погледе у том погледу, да им то може служити на велику част. Као што они сами веле, они за то имају, поглавито, да благодаре списима једног човека, кога поштују као народна учитеља и љубе као оца. То је Доситеј Обрадовић, који је у својој младости био калуђер, па је затим 25 година путовао по Европи и по повратку своје скупљено искуство саопштио сво-

јим сународницима у више списа. У одељку који сам наменио српској књижевности вратићу се опет на њега. Доситеј је умро 1811 у Београду; Турци су његову надгробну плочу (код цркве у горњој вароши) са млого више вештине осакатили, него што је показују у другим корисним стварима.

8. ЋУПРИЈА. — ГЛАВНИ ДРУМ. — ЈАГОДИН

28 октобра. Пред подне, у пратњи Никанора, остависмо манастир Раваницу и убрзо спустимо се из брда у Моравску долину, која се овде, као што је горе речено, протеже десном обалом Мораве, у ширини од сата и по.

Та десна, пространа страна Моравске долине врло је мало насељена и обрађена; док се на левој обали, према Ћуприји, село за селом ређа дуж планинског низа. Земљиште равне стране долине плодно је, али је сад било покривеним ниским, као трње џбуњем, а све је изгледало некако запуштено, дивље све до источних брегова.

Ти брегови дижу се доста стрмо из равнице, али су овде од незнатне висине. Много је виша шиљата, кратка грбина *Ртање* (Р у почетку пред сугласником изговара се). Та грбина лежи 10—12 сати југоисточно од Ћуприје.

Кад се граду *Ћуприји* прилази од истока, то поглед узалуд тражи предмете, који су могли дати повода том називу. Варош је отворена, ниске ограде башта, пред којима је неколико препланулих ливада, то је лице вароши с те стране. У извесној даљини варош изгледа пријатна и угодна; али чим се уђе у улице види се, да је то обмана. Ниски дућани, много прљавштине, једна главна улица, доста широка, и криве побочне улице, то је све. Куће хришћана и овде су, као и у Београду, повучене унутра. Одосмо у једну такву кућу, али ону ведру елеганцију, коју нађосмо код оних великих трго-

аца, не могосмо овде захтевати. Ћуприја нема никаквих других привредних извора, до оно што јој донесе главни друм за Цариград и нешто мало земљорадње око вароши. — Проведосмо један сат у разговору са Никанором, испод једног чардака, који нас је штитио од топлих зракова залазећег сунца. Ово дана имали смо непрестано време као код нас *првих* дана месеца Октобра.

Тек кад смо стигли на западни крај вароши, продужујући пут, видесмо утврђење. То је био отприлике четвороугаоник са ниским, обичним бедемима, плитким рововима, доста опао, нешто више од мостобрана за овај главни прелаз преко Мораве. На бедемима био је низ гвоздених топова. У унутрашњости видела се гомила дрвених, опалих кућа, са кулама по где где, и високим, шиљатим димњацима. Варошке куће долазе близу ровова. Близу утврђења начињен је дрвени мост, 460 корачаји дуг, који води преко Мораве; по ваљаној и искусној изради својој јако пада у очи према околним зградама и утврђењима. — Тај је мост дао име самој вароши. — *Кјупри* значи у турском, мост; отуда се после образовало њено српско име.

Морава је у овом тренутку била врло плитка и на многим се местима показивао шљунак. У опште, као што изгледа, никад није много велика у овом крају.

Ту се већ излази на главни друм за Цариград. Та и досад повољна околност, да је главни друм, који сувим путем води из Европе за Цариград, иде кроз Србију, биће и у будућности, када ће се додирне тачке све више мложити, од несразмерно већег утицаја. Ако се прилике тако развију, да у опште становници данашње Европске Турске ступе у знатан трговачки саобраћај са европским државама, то ће Србија бити у стању, да при томе за се задобије врло повољан положај. Друм се, колико траје кроз Србију, брижљиво одржава. Било би корисно, кад би се већ сада почео дотеривати све више за трговачки пут. Има грађе у

близини, шљунка има доста у Морави, Млави, Пеку, да би се могао направити добар насип. Не би било оскудице и у вештим радеиицима; сваке године пролазе, чак из Албаније, од Охрида, каменљари кроз ове крајеве, да чак по Аустрији раде друмове. Увођење дилижанаца, подизање механа са пола франачким пола турским уређењем, може бити, да би се већ сад исплаћивало.

У главном, још се ретко виђају кола на главном друму, не за то, што не би био подесан за кола, већ за то, што се кола још ретко употребљавају. Чак и курири, који путују кроз Србију, служе се коњима; нарочито би се ваљало постарати, да то престане убрзо. С тиме се везује мисао, да је Србија још полудивља земља, а то Србија већ сад, у млогом погледу, не заслужује више.

Главна ствар већ сад је уведена — сигурност личности и сопствености. Од тренутка кад путници из Цариграда код Параћин-паланке ступе на границу српску сигурни су. Истина, на $^1/_4$ сата од моста ћупријског, видели смо два точка са разапетим лешинама разбојничким, које су већ одавно почеле трулити, али ма како да је то грозан поглед, путници су били умирени и има већ доста времена, како није било потребе понављати такав пример. Причали су ми, да су сељаци дуго морали, кад наступи ноћ, носити плугове кућама, док један од кнезова није оставио свој плуг и побио сикиру у једно дрво у шуми, са примедбом, да ће их наћи недирнуте на њиховом месту.

Кнез је био познат као човек одлучан и од тога доба завладала је сигурност и поверење у кнежини.

Живот на главном друму пада двогубо у очи, кад се дође са пута по пустим шумама, као што смо га ми проводили данима. На главном друму виде се кириције у њиховој шареној, разноликој ношњи, како терају пред собом стоку јако натоварену, разилазећи се на далеко, по разним пределима. Стока је натоварена сољу, у којој је Србија јако оскудна, тканинама, вуненом робом и осталим потребама. По неки варошани, са же-

ном, појахао је коња и иде на село, да посети родбину. Спахија се кренуо, на лепом коњу, с пушком преко рамена, чибуком у устима и јаши намерно тако, да му се Србин мора склонити. У извесном одстојању јаши за њим његов слуга, а о његовом седлу виси маса кеса, пуних разних производа земаљских нпр. ораха, лука, паприке, које је господар заменио за кукуруз. У једној кеси тандрче блехано посуђе за каву, без кога се Турчин никада не креће на пут. Отуда касају Татарин веселог погледа и путник у пола европском пола грчком оделу, коме се и по лицу и по држању види, да је потпуно посустао. Татарин тера пред собом дугом камџијом постиљона и коње у поводу, а кад се кавалкада приближи вароши, настаје велики кас, клицање и певање Татара и тако се улази трком у Јагодин.

Јагодин (м. Јагодина Пр.) је од Ћуприје два сата далеко. Према мосту код Ћуприје лева ивица брегова размиче се ¾ сата од реке. Готово у средини између Ћуприје и Јагодина примиче се реци један узан гребен, преко којег води главни друм и то је једно од најнезгоднијих места на том путу. Са врха његовог диван је поглед на јагодинску долину. Јагодин лежи у средини једног полукруга од винограда, који у пречнику износи отприлике сат и по. Морава на простору у близини Јагодина прелази у један низ потопљених ливада, с којим граничи најплоднији део равнице долинске.

Сунце је јако пекло, те смо могли само полагано ићи. Чим смо сјашили са оног гребена у јагодинску равницу, видесмо с леве стране дуг водовод, који је са јужних брегова доводио воду у варош.

Јагодин је несравњено боље подигнут и пријатнији од Ћуприје. У великој, калдрмисаној, главној улици има више кућа но дућана и у спољњем изгледу вароши види се извесна имућност. Одосмо кући кнежевој, у главној улици, где су нам спремили неколико соба, а поседасмо у трему. Убрзо се склонисмо од врућине у собу. Затим дођоше

прота јагодински и варошки кнезови, да нас посете. Једног од грађана, са дугачким белим штапом, као знак звања, одредише ми од стране варошн на службу, да се нешто свечаније изразим. Он је спремао сто, наређивао, да се прозори залепе хартијом и пратио ме при мојим шетњама и куповинама по варошн. Како смо овде имали дан одмора, то ми је главно било, да што пре дођем до франачког стола и столице, како би могао угодно писати. То моје тражење доведе мог доброг пратиоца у малу забуну; но опет се знао помоћи тиме, што оде до школе, где је доиста био један сто и неколико столица Овде смо добили вести из Пожаревца, из конака књажева, и користих се, те по тој прилици, већ сад, изјавих моју благодарност, на добро учињеном распореду мога путовања.

Цвјетко позва наше госте на ручак. Било је постављено за шесторо, ручак је био изврсан, вино изванредно и сви смо били у највеселијем расположењу. Оно се повећало још више, када, по Цвјетковој наредби, дође један од најоригиналнијих људи, које сам у животу видео и кога овде помињем, као доказ, какви се разнолики досељеници већ налазе у Србији. Ђорђије или како га у комичном диминутиву зову, Ђоко, Јеврејин, био је ескадронски лекар у аустријској служби и његов спекулативни дух, у вези са даром, да се уме наћи у свакој прилици, доведоше га у Србију. Био је прво варошки лекар у Шапцу, а сад је у Јагодину. Пун досетљивости и веселости, којим се одликује његово племе, био је необично добар за друштво, неисцрпан у анекдотама, пун сарказама, гибак, а опет у згодном тренутку тако отворен и чврст, да се у њему могло распознати нешто боље од обичног приклапала. Као лекар истина није спадао баш у најпросвећеније синове Ескулапа и сам је увиђао, да има више вештине у мерењу драхама него у одређивању симптома болести. Господе! господин Флоријане, говорио је Цвјетку, — die Blume каже се српски

Цвет — кад би могао само постати апотекар према Хатишерифу, та ви морате уводити апотеке! Било је вазда комичних сцена с њиме. Један доказ своје дрскости, а уједно и доказ толеранције у Србији, дао је ту скоро у Шабцу, у кући господар Јеврема брата књажева. После ручка владика очита молитву и заврши је са Господи м. Господи Ис. помилуј, понављајући бар двадесет пута, као што је обичај. Чим је владика свршио, Ђоко почне му говорити, што је брже и више могао: Дајте ми мало дувана. Дајте ми мало дувана. Владика му напослетку довикну: Престани већ једном, мислиш ли ти да сам глув и да не могу изгубити стрпљење? А зар ви мислите опет, да је наш Господ Бог глув и да и он не може изгубити стрпљење, рече му на то Ђоко. Сви се насмејаше, па и владика, и нико му није замерио на шали.

Другим једним приликом, опет за столом Господар Јеврема, учинило му се, да се дуго чека са вином. Господар Јеврем заговори се и не помишља на пиће, а док овај, који је [illegible] за столом не почне пити, нико не пије. Ђоко је дуго загледао стакло с вином, које је пред њим стајало, према светлости, док га Господар Јеврем не запита, шта то ради. Дали су ми давно старо вино, рече Ђоко. Варате се, одговори му Господар, добро је као и обично, вино од прошле године. Господару, рече Ђоко, оно је постало старо док сте говорили!

Ђоко је [illegible] и немачког [illegible] у Јагодину. — [illegible] Хатишерифа, да постави [illegible]. У почетку [illegible] хтела [illegible] усло- [illegible] већ сад [illegible].

[illegible] Нирнберг.

један образован Талијанац, код господар Јеврема у Шапцу; Ђорђије у Јагодину, онај Рус у Пожаревцу и један турски лекар у Чачку. У ратно доба готово никако нема лекара, с тога има млого људи и жена, који су се тако сретно обучили у видању рана, да се вићају најтеже ране, које су добро залечене. Вићао сам зарасле ране, које би може бити при вештачком лечењу, повукле за собом губитак каквог уда или живота, а које су овако потпуно залечене и без остављања каквих последица. Напротив, видео сам, а и сад се види, да са лечењем унутарњих болести по селима жалосно стоји. Сељаци немају вере у лекарима. Кад се ко од породице озбиљно разболи, мећу га на коња и воде у најближи манастир, где му се читају молитве ради оздрављења, и то се понавља, док оно не наступи. Често сам вићао такве жалосне спроводе, измучени болесник на коњу, чије му је кретање задавало још веће муке. Грозница је била последњих година врло честа, и у Србији, и траје необично дуго, јер се ничим не лечи. Колико сам пута гледао кукавце, како се тресу од зиме и готово пеку уз ватру по колибама, с главобољом, која се једва могла издржати. При свем том, може бити, да је лакше привући у земљу ваљане лекаре него сељаку улити поверење према лекарима.

Варош Јагодин је сасвим отворена и има доста живу трговину. Виногради у околини, у којима се још стара лоза одржала, дају изврсно, врло тешко, црно вино. Књаз има у близини вароши лепу земљу и винограде, а њихово обрађивање је врло брижљиво.

9. ПУТ У ЧАЧАК

30 октобра. Кад сам, у јутру рано, оставио са Цвјетком Јагодин беше пао снег, а још прекјуче нас је сунце, које је прижижало, отерало у собу. Високи брегови Балкана нису тако близу, да се њима има приписати ова

необично брза промена времена. Пахуљице снега, који паде овог јутра, биле су први весници зиме, какву не памте ни најстарији људи.

Но ускоро се пролепша и отопли. Ми смо јахали, у пратњи једног старог писара кнежева, ваљаног ратника из последњих ратова, натраг ка Ћуприји, али чим смо се испели на гребен, који ту испада, остависмо друм и ударисмо левом обалом Мораве на више. Цео крај између Колубаре и Мораве зове се *Шумадија*, јер је већим делом покривен великим растовим шумама (Шума, der Wald). — Међутим те шуме допиру само до венца грбине, која се од Ћуприје дуж леве обале Мораве, на више, пружа и само на по неким местима прелазе и са десне падине њене. Одмах јужно пред Ћупријом река прелази сасвим уз падину на левој обали Мораве. Нигде се не виде стене; падина је умерено стрма. Ту, поред реке и падине, ниже се село за селом; становништво је ту насељено у густо и са ступањем у Шумадију опажа се и нешто бољи начин грађења кућа. Као год што облици брда, од истока ка западу, бивају све питомији, тако се то исто види и у изгледу становника, њиховим кућама и њиховом привредном раду. Шумадија је лепа, благословена земља.

Сретали смо многе сељаке, који су, по свршеној жетви, пошли на друм, да га оправе, док не наступи рђаво време. Терет тога посла подељен је на више села из те околине.

Два сата од Ћуприје видесмо варошицу *Параћин — паланку*, на десној обали Мораве, већ на турском земљишту и одатле па на више Морава је граница.

У правцу тачке, где се обе Мораве сједињавају, најјугоисточној тачци данашње Србије, лева страна долине све је пространија и један сат више Параћин-Паланке, почиње, велико и веома плодно *Варваринско Поље*, које траје три сата, дуж реке, негде сат и по а негде два сата широко, а свршава се два сата северно од сједи-

њења обе Мораве. То је простор који се неприметно спушта од планинског ланца ка реци и који прекида само варваринскн теснац и једна од оно мало знатнијих равница у земљи.

Ту је равницу изабрао гроф Орурк за бојиште кад је са 3000 Руса ушао у Србију и када се у овом крају сјединио са Кара-Ђорђем. У близини села Варварина, 6—8 сати од Јагодина била је битка.

Планински ланац је на овом месту готово до саме ивице долине обрастао шумом; од последњих изданака па до реке је раван простор, који је широк добар сат. Тај простор пресеца једна долиница, која се управно сече са Моравом, горе је према планини врло плитка а ближе реци све дубља; на крају њеном са обе стране лежи дугачко село *Варварин;* у селу долина прави један оштар усек, широк 80—100 корачаји, у коме његови глинасти зидови падају управно; баш пред самом Моравом прелази опет у раван простор.

Куршид-паша примицао се од Крушевца, прелазу код Јасике, са 30000 људи, а Руса и Срба било је свега 10000 људи. Граф Орурк ископа *јужно* од Варварина један шанац, у коме смести већи део своје пешадије; пред шанцом наместио је лаку пешадију и козаке. Десно одатле, ка шуми, стајали су Срби, који су се овде по први пут борили у отвореном пољу. — Турци су били принуђени да се повуку.

Тешко је себи преставити јасну слику о борби нередовних трупа. Дисциплиноване војске нашег времена тако ретко долазе до борбе прса у прса, да нам је једва могуће замислити, како и онде може бити неког управљања, где се сваки од првог метка управља само по свом нагону.

Међутим и код ових бојева, изгледа, да топовска и пушчана ватра почиње на врло великој даљини; Срби су ми причали, да Турци почињу пуцати *чим спазе* непријатеља и тако терају са највеће даљине, док не дође до борбе прса у прса, и у тим бојевима изгледа, да је

борба за дуго у томе, да противници стоје један према другом и пуцају, и тек при крају њеном долази напад оштрим оружјем, који онда убрзо завршава бој. Стари писар трудио се, да ми битку на Варварину, у којој је и он био, јасно предочи и на тако једном простом бојишту, на лицу места, још је најпре могуће саставити себи слику, бар у неколико, такве једне битке.

Од свију српских села, која сам до сад видео, Варварин је несумњиво најбоље подигнуто село. Виде се неколико кровова покривених црепом, куће су доста добре, селске улице правилније но по другим селима и оперважене високим плотовима, палисадима, којима су појединa имања ограђена. Нова, зидана црква подигнута је на северном крају села. Наш пратилац, чија је кућа била најбоља у Варварину, прими нас код себе; свуда се видио ред. Вредна домаћица, стара баба и неколико деце заузеше једну страну ватре, а на другој беше спремљено преноћиште за нас. Дође и један поп и наш обед не беше тако свечан као други пут, али га проведосмо у најбољем расположењу, као и увек.

31 октобра. Наш домаћин даде нам и даље доказе свога гостољубља у томе, што нас је и овог дана пратио на путу, да нам се постара за добар конак у југозападном крају, који је добро познавао. У јутру пођосмо ка сливу обе Мораве. Од Варваринског Поља, па до тог места, лева обала долине још је пространа; благи брежуљци спуштају се од северо-западних планина ка реци и цела та страна покривена је густом, ситном шумом, као неко џбуње.

Чим се дође близу тачке, код које се обе Мораве сливају, види се висока планина *Јастребац*, која се пружа јужно ка Крушевцу, сасвим близу и јасно. Јастребац се пружа од истока ка западу. Баш југо-источно од Крушевца леже, као што изгледа, његови највиши врхови. Форме ове планине округле су и нигде се не појављују у великим масама голе стене; тек онде, где се спушта

ка Морави, виде се кратке, стрме стране стена. Најзнатнији врх, који се одавде види, лежи отприлике 800, највише 1000 стопа, над Моравом.

Од те грбине одваја се један огранак у правцу ка сливу Мораве и завршава једном стрмом стеном. На самој ивици њеној налазе се развалине *града Сталаћа* и још једна кула, која је још доста добро одржана и која је у Србији позната под именом *Тодорова кула.*

Тодор је био један од војвода кнеза Лазара и бранио је неколико дана град од Турака. Једна од народних песама, за коју веле, да спада међу најлепше, али која, у колико је мени познато, још није преведена на немачки, изнела је историју те опсаде и пропаст Тодорову. Почетак је њен:

Wino pije Todor od Stalatja
U Stalatju, na Moravi gradu.

Једна од највећих лепота у тој песми лежи у опису храброг држања љубе Тодорове. После дугог, узалудног нападања Турци налазе један пролаз, који води у подруме градске и кад је Тодор видео, да је већ све изгубљено, онда он баца прво своју сабљу у Мораву, а за тим и сам скаче у њу загрљен са својом љубом. Други део песме, у коме је причање о постанку имена Варварин, врло је мало поетичан, готово одвратан и Вук је имао право, што га није уврстио у своју збирку. Почетак песме Wino pije, који се тако често понавља у песмама (тако почиње и најпознатија народна песма: Wino pije Kralevitje Marko), значи толико колико: Јунак је ту на дому, ту живи; то је једна црта веселости, којом су прожмате те песме.

Српска Морава зове се у овом крају и *Моравица*, а одатле на више само Морава. Сат и по од места где се слива са Бугарском Моравом, лежи *Јасика*, једно од најживљих бродова на Српској Морави, и ту има једна скела. Туда иде колски пут од Јагодина за Крушевац. Јасика је услед живог саобраћаја постала од села не

предна паланка. У њој има млого трговаца и маса еспапа и место има изглед пријатан, у колико то дозвољавају дућани.

Преко пута, непун сат од Мораве, лежи некада велика, стара српска варош *Крушевац*, престоница кнеза Лазара. Варош је јако опала; старе величанствене зграде леже у рушевинама, но високе цркве и куле дају још појам о њеној старој величини. Варош се налази у турској области. Радо би прешао са Цвјетком на другу страну, да видим турску варош; но Цвјетко ми рече, да нисмо сигурни од неприлика.

Од Јасике јахали смо левом обалом Мораве на више; леп низ брежуљака, засађених виноградима и младом растовом шумом пружа се дуж реке; над њима су се издигле високе планине, већином под шумом, благих облика, докле су на десној страни, преко пута, брегови који се пружају дуж Мораве млого већи. Цео предео има у себи нечег тако веселог и пријатног, да човек путује овуда са извесним задовољством, и ако нема ничег особитог, што би одржавало неку већу пажњу.

Преноћисмо између Јасике и Трстеника, у селу *Дреновци*. Ту се већ види висока планина *Копаоник*, са врхом, који се на далеко види и који се зове *Мали Копаоник*, дан путовања јужно од Трстеника, на десној обали Ибра. Наше преноћивање, код једног сељака, долази у она, код којих су се још највише одржали стари српски обичаји. Кад је вечера била готова и кад је додата вода за прање руку, домаћин је запалио једно парче воштанице у славу кућњег свеца и утврдио га на једном зиду. Сви се окренуше свећи и молили су се дуго и тихо. За то време домаћин узе мало тамјана на једном зажареном ватрању, окади свећу и сваког од присутника. Сваки се паже пред кадом, да би могао удисати његову благословену силу. — Стари писар допратио нас је довде. Домаћин и домаћица седели су

целе ноћи поред ватре и смењивали су се у одржавању њеном. Било је то чудно погледати та два полуосветљена створа, где седе једно поред другог, шапутајући и непрестано се старајући, да укажу гостопримство што тише и са што мање досаде.

1 новембра. Нови месец отпочињао је тако непријатно, да сам се почео бојати, да ми рђаво време не направи сметње у мом путовању и на жалост, моје страховање било је оправдано. Код Дренове српска граница оставља Мораву и прелази на њену десну обалу, 1 ½ и 2 сата даље од реке, готово истим правцем којим иде и река, у правцу ка Чачку. На по сата од Дренове прегазили смо Мораву, која овде, пространом долином, у шљунковиту кориту, брзо тече. Околина је на извесном одстојању од реке врло добро обрађена, виде се млога села. По у близини реке све је заросло у шибљу. Кад се дође код села *Рибника* види се на један пут диван предео. То село, са лепом зиратном земљом, приватна је сопственост кнажева. Виногради праве један полукруг, а у среди његовој је село и нова црква. Све су те цркве скромне зграде, добро зидане из тесаног пешчара, да би што дуже трајале; унутра је иконостас украшен сликама, иначе је црква празна.

Странцу падају у очи српска гробља. Она леже подаље од села, ако је могуће на каквом узвишеном месту, и немају ограде; гробови су издигнути, оперважени са даскама управно положеним или камењем, на страни где лежи глава украшени су каменим или дрвеним крстом, а осим тога, готово код сваког, нарочито код нових, пободена је једна дугачка мотка, на којој се види шарена застава.

Сат и по даље долина се јако шири, на неким местима широка је два сата, земљиште у долини је плодно и обрађено, падине високог Копаоника на јужној страни и ниски брегови на северној страни покривени су великим виноградима и растовом шумом. Име пла-

нине Копаоник долази од *копати*, graben; Kopaonik — (Kopalnik, l претвара се у o) — значи *копач*, der Gräber Ту су у старо доба били рудници. На северној страни главна падина има млого дубодолина и у једној од њих, према Трстенику, лежи стари велики манастир *Љубостина*.

Одавде па до продора под Кабларом и Овчаром, долина којом тече Српска Морава врло је пространа и од свију српских долина, које сам ја видео, најлепша, како у погледу изгледа тако у погледу богате обраде, сразмерно према другима, и бујне вегетације. Јесен је својим најлепшим бојама красила брегове и долину. Злаћана боја старије растове шуме, зеленило младе растове шуме и плаветнило винове лозе, које се преливало у црвено, представљало је пријатно шаренило. Како се чокоће у овим крајевима не загрће, а растова шума дуго одржава лишће, то ови крајеви задржавају те лепе боје све до зиме, кад их први снег покрије.

Око подне стигосмо у паланку *Трстеник*. Због недеље скупило се много сељака и њихова шарена ношња и њихова живост давали су јој пуно живости. Овде недеља замењује наше пазарне дане; после цркве купују се ствари за бојење, кућне и пољске ствари, које сељаци сами не праве, а разуме се и по нешто од луксузних ствари.

Кнез, код кога одседосмо, био је у врло жалосном стању. Сасвим узет, једва се довукао, да нас дочека. На моје питање, услед чега је дошао до таковог стања, одговорио ми је: да је у ранија времена дуго времена провео код Абдурахман-паше, у Београду, по народном послу. Његов положај и тадањи ток ствари захтевали су, да сваки дан сатима проводи код паше. А како је као раја смео код паше бити само на коленима, то му је се тело држало на савијеном делу колена. Муке оног, који од детињства није навикао на такав положај, страшне су; оне су се морале сносити, али ускоро по свршетку

његове мисије појави се код јадника костобоља, која се у току година, без лекарске помоћи, све више јачала.

У овим крајевима се за сваког Франка мисли, да се разуме у лечењу. Кнез ме мољаше за савет, за помоћ. Одговорих му, да му нисам у стању помоћи, али његово поуздање не клону. На послетку предложих му неку врсту руских парних купатила, у уверењу, да ће их моћи лако удесити. Међутим начин живота није такав, да ће моћи бити прездрављања. Кад пођосмо на пут, нађосмо га на незгодној постељи, поред ватре, где на зимњој ладноћи између отворених врата на кући издаје наредбе, шта ће ко радити, не мислећи на то, да себи даде више одмора и угодности.

Између Трстеника и Карановца долина Српске Мораве достиже ширину од 4 до 5 сати. Јахали смо дуж границе. Једна група бугарских сељака на коњима ишла нам је у сусрет; чим нас спазише скочише са коња и пођоше погнуте главе, са рукама на прсима. Само тако сме раја срести Турчина, а обичај је после са собом донео, да се тако ради према сваком, који је боље обучен. У Србији са нестајањем раје нестао је и тај обичај.

Вода, која се беше разлила, принудила нас је, да обилазимо и да неко време јашимо преко турског земљишта. Јахали смо брзо, да не би срели ког Турчина и да не би морали може бити дочекати, да нас позову на вршење поменутог обичаја, што је, кад не би хтели да испунимо захтевање, могло повести свађи; међутим не сретосмо ниједно од тих мрачних лица.

Ноћ, а с њом и јак пљусак, изненадише нас, када стигосмо на Ибар. Ибар, једна од главних река старе Србије, извире око Косова Поља, близу старе српске границе; у близини Карановца то је већ широка река, али нигде није дубок. Ми смо га прегазили близу његовог утока и стигосмо доцкан у варош *Карановац*, која лежи у близини леве обале Ибра, добрих пола сата

од Мораве. По величини и иначе наличи на варош Јагодин.

2 *новембра*. Интересантнији је од вароши *манастир Жича*, који лежи у њеној близини. За њега се држи, да је најстарији и највећи споменик прошлости у данашњој Србији; подигао га је први српски краљ Стефан, између 1190 и 1224, у славу апостола Петра и Павла, чија се попрсја, урезана у камену на вратима цркве, још могу видети. Жича је сад само једна велика рушевина; један део краљевске палате, куле и цркве још стоји и свуда се опажа необична величина димензија. Зидови су пуни старих натписа. Да се ти натписи прочитају књаз је године 1823 слао г. Давидовића, који је за тај посао нарочито спреман био, са свог научног образовања и тачног познавања старословенског. Давидовић је био тако обазрив, да је повео једног молера, који се ту баш онда десио; тај је молер допуњавао према траговима на зиду оно што је било непотпуно у натписима и г. Давидовићу пошло је за руком, да их потпуно прочита. У његовом Српском Алманаху налази се тачан опис Жиче.

Смер нашег данашњег путовања беше *Чачак*, седиште господар Василија Поповића, рођака књагињиног. Књагиња, њене кћери и господар Васо беху дошли у ту варош, да проведу у сватовима једне младе рођаке; кнезови и кметови, најзнатнији трговци из околине, кренуше се тамо да је поздраве. Један део тих лица беше се скупио у Карановцу. Заједно са њима кренусмо се пре подне на пут. За првих неколико часова беше нас поткупила јака мећава. Сви коњаници беху добро завијени, кукуљаче од кабаница беху навучене преко турбана и једва су им се очи виделе, а ако тога није било, онда је црвеном марамом било увијено лице и врат. Било нас је петнајест. Јахали смо ћутећи кроз једну велику растову шуму. Али чим сунце ограну попадаше замотачи и донде задржата веселост изби двојином јаче, још више изазвата свежим зимским временом и самим путовањем.

Задиркивање и смеј почеше се разлегати. Неколико њих у њиховом весељу излетеше напред задржавајући и окретајући нагло своје коње, да би показали своју јахачку вештину, певајући по неколико стихова из неке песме, да се разлегало; тиме развеселише и остале и ускоро сви добише вољу, да разигравају коње и да певају. То је била за странце, са севера, занимљива појава. Нарочито је један међу путницима изазвао весеље и био предмет шале, Милован, некад чувен јунак, а сад трговац у Карановцу, стар, жив човек. Дадоше ми знак, па затим почеше сумњичити његову некадању храброст. Дуго је времена старац одржавао равнотежу између осетљивости и самопоуздања. На послетку узеде пиштоље, ободе коња и полете напред, пуцајући из пиштоља у врхове од дрва и оде. Цело друштво полете за њим алакајући и пуцајући из пиштоља, у тако веселој џеви стигосмо у хан, који лежи на ивици шуме, кроз коју смо јахали.

Ту се одморисмо, поређасмо се око ватре, хладна јела и вина изнесоше се. Механџија се непрестано извињавао, што није знао за наш долазак, — он је мислио, да смо сватови, који иду по младу. Одмах узеше то за готово и говорило се само о довођењу младе и о спремању за свадбено весеље. Начинише ме младожењом, а како сам изгледао као нешто прерушен, то је одговарало старим причама о томе. Ја сам знао, да сватова нема без старог свата, а кога би бољег узео за то него старог Милована, баш и онда, кад би нас у повратку чекао у кланцу какав хајдук! — Тим мојим избором задобио сам сасвим наклоност старчеву; он ми је из очију читао све моје жеље, и све до Чачка, чим би се наши погледи сусрели, он је метао руку на срце и клањао се. И други су се радовали, што сам пристао на шалу.

Кад смо стигли пред Чачак чусмо живо пуцање из пиштоља, да би човек помислио, да се бије бој То је шенлук сватова.

На путу, у Чачку, срете нас један лепо одевен Србин, трговац из вароши, и рече нам, да ћемо (ја и Цвјетко) код њега становати.

Похитасмо да се преобучемо и затим одосмо у конак господар Васе. Конак је онакав какав је књажев у Пожаревцу, само мањи. Видело се, да овде кући човек, који воли ред, који је имућан и добар домаћин. Двориште је било пуно гостију и сељака, који су дошли на подворење књагињи. Књагиња, господар Васо, архимандрит Мелентин и више друге господе седели су под чардаком. Књагиња ме дочека врло љубазно и тражила је, да јој се укратко исприча наше путовање. Могао сам јој рећи, да ми је пажња књажева дала прилике, да уживам у читавом низу пријатних и интересантних тренутака, да је народ добар и пун љубави према књазу и његовом дому. Изгледаше, да је била задовољна са тим извештајем; њен говор, њено пријатељско и достојанствено држање остављали су пријатан упечатак. После тога Цвјетко ме одведе до једног човека, који је био богатије одевен од осталих и рече ми: то је господар *Јован*, књажев брат. Требао сам га познати по његовој сличности; млађи и ситнији од књаза, имао је и он исте црте које и књаз. Израз његова лица благ је и миран; ужива глас одличног оца породице и на њему се види задовољство и породична срећа. Његов таст, кнез у околини Брусница, био је такође ту. Сви су седели под чардаком, испод кога није било никаквог пода већ равна земља, на чистом ваздуху, ма да је била зима; ћуркови и ватра у једном мангалу давала им је довољно топлоте. Готово су непрестано сви на окупу; седење по собама није у обичају. Осим ако то какав посао не захтева. То заједничко седење нема ничег усиљеног, јер бива тако често; разговор готово никад непрестаје, сваки је благодаран, кад неко нешто прича. Прва прилика за шалу не пропушта се, а једна шала вуче за собом другу; таленат за шалу и задиркивања развијен је; по кад кад то није баш углађено, али

никад не вређа и који уме да се добро брани одмах ће наћи бранилаца.

На ону страну, где је књагиња била сељаци су прилазили један за другим; гологлави, са рукама на грудима, поздрављали су књагињу и питали су је за здравље. Она им је благодарила и разговарала се са овим, оним, питајући за породицу. — У средини двориштa момци су водили *коло*. То је игра, која се игра у округ, а сваки играч ухватио се за појас свога суседа; људи, жене и девојке играју га тако исто. Игра се увек пет корака, прва два су један напред, а други у назад, лаганим темпом, а остала три у напред, брзим темпом; музика означује такт. Мустафа са његовим зурлама, које су пиштале, давао је такт играчима; стари Турчин дошао је такође, да увелича весеље.

Венчање младенаца било је данас рано, без великих церомонија. Млада је била рођака књагињина и Васина, који је и правио свадбу.

3 новембра. У јутру тога дана и цело пре подне доносили су се поклони позваних гостију; главан је поклон у по једном овну, који је био сав црвеном бојом ишаран и окићен шареним тракама. Овнове су уводили у конак и предавали младенцима; затим је доношена по једна велика чинија колача. — У подне је био велики ручак. Место у зачељу остало је празно, у знак, да је то књажево место. Књагиња је села за сто, а за њом поседаше и остали гости. У зачељу, иза места, које је било намењено књазу, стајала је млада, лепо окићена, са ружама у коси, испод руке, с леве стране, са девером, братом од стрица, дечком од 16 година; често се за девера узима дете. Лепо је било погледати то двоје младих људи како стоје румени од стида и оборених очију. — Још за годину дана после венчања зове се невеста младом, а тек после тога сматра се као права жена. Младожења није био ту. Мустафина виолина и његове

песме зачињавале су ручак, а младе жене послуживале су госте.

Књагиња ме је питала, да ли сам био на млогим свадбама. Свега сам три свадбе провела, рече ми; моју, још једну и данашњу; то је доиста мало за жену мога доба, али се тако десило. А какви су ваши обичаји? — Ја сам јој причао о нашим свечаностима, и како дан венчања мало даје повода за то, причао сам јој о свечаностима у очи дана венчања, о тзв. Polterabend-у. То је занимало књагињу, али кад дођох на обичај, да се млади предаје папуча и кад хтедох објаснити значај тог символа, Цвјетко, који је преводио, даде ми знак, да прећем преко тога. Нико не би могао схватити, рече ми, како се може помишљати, макар било и у шали, да жена управља кућом и то би само шкодило угледу ваших земљака. — Добро, одговорих му, кад су господа тако осетљива у том погледу, то значи, да и вама не иде боље но по неком нашем ожењеном; у осталом, ваше жене заслужују сваку хвалу:

Књагиња ме запита опет и разговор узеде други правац.

Кад је ручак био при крају уђе младожења, пружајући унаоколо један таљир, у који је сваки од присутних давао по нешто у новцу.

После подне књагиња са друштвом изађоше до вароши. Ту су прво разгледали једну нову кућу, коју је подигао један од трговаца у већ бољем стилу. Сваки се радовао сваком таквом знаку напредовања и нове сигурности и интересовао се за сваку ствар. Разгледали су собе по кући, ценили њихов положај и висину, а грађевинару књегиња је казала много пријатних ствари, које су баш овом приликом сасвим на свом месту. Тако исто, после смо посетили магистратско здање, које је господар Васа подигао и које највише личи на наше зграде за трговине.

У пољу, мало даље од вароши, у прославу дана приређена је трка; неколико варошана и сељака, до десет њих, требали су да трче и изабрали су за трку младе и лаке коње. Господар Васо наредио је, да се на конаку повешају разне мараме, траке итд. Ко је од тркача први стигао добијао је прву награду. Сви стадоше у један ред, са леђима окренутим мети. Морао се објахати један полукруг, даље пројахати кроз улаз у варош, који је био ограђен палисадима, затим савити узаним, калдрмисаним путем поред цркве па стићи до мете. Ми зауземсмо прозоре нове куће; дадоше знак и трка отпоче. Један од тркача био је далеко одмакао; али код цркве при савијању паде из седла, за њим појурише остали и стигоше у малим размацима до мете; коњ, који је забацио тркача, продужио је сам трчање и добио је за свог господара трећу награду.

Пошто су награде подељене, кренусмо се до џамије, која је лежала на једној узвишици ван вароши. То је била првобитно хришћанска црква, коју је кнез Лазар подигао. Имала је изглед високог округлог кубастог здања, без тороња, уз које је доцније дозидано опало минаре. Кад су Турци освојили земљу они су од цркве направили џамију; Карађорђе је претворио опет у цркву; 1813 Турци је опет узеше за џамију и књаз није хтео да Турке толико вређа, да им је поново узме. Близу цркве су опали турски гробови. У осталом, колико Турци много на то мотре, да неверници не улазе у њихове џамије, у Србији су сасвим трпељиви у том погледу. Позваше турског чувара џамије и он нам отвори са великом готовошћу џамију. Џамија је унутра празна, изузимајући једно мало место, где су били прострти неколики стари ћилими, на којима су се верни молили Богу; једна мала дрвена предикаоница наднела се над тим ћилимима. Од слика не види се ништа, Турци нису трпили ни траг од истих. Најинтересантније је на тој цркви њена лепа правилна конструкција, по којој се може упоредити

са многом талијанском црквом и која даје један доказ више о томе, да је вештина била одомаћена у 14 веку у Србији.

Остали део времена, то после подне, проведен је у разговору, у једној врло лепој соби конака, а ватра из оџаклије пријала је свима. Ту су већ били измешани турски и франачки обичаји, неколико комада елегантног намештаја украшавали су собу.

Позно вече завршено је колом, које се играло у дворишту, око једног великог мангала, уз звуке гајдаша. Једна будалина у једном лисичијем ћурку, окићен са свију страна лисичијим реповима, са буџом у руци, давао је тој ноћној слици чудну, фантастичну боју.

Чачак прави сасвим пристојан утисак. Лежи на јужној страни брда Љубића, које је књазу Милошу год. 1815 тако згодно послужило за његов убојни размештај.

Већ сам у подоста кућења српских кућа загледао, а за то је већ зашло време било врло згодно; у лето, проводили би вечери и ноћи на пољу под чардацима, тако да би се могао само летимични поглед бацити на унутрашњост куће. Међутим, ја сам био у стању, да се упознам са разним ступњевима њеног устројства, почев од скромних размера у Дебелом Лугу, па на више. Но у Чачку, у кући где смо становали, код једног од првих трговаца, владала је таква варошанска елеганција, која је превазилазила сва моја очекивања — Међутим, ма како да је било укусно и угодно све оно што сам овде нашао, у једном је свуда било подједнако, да су нас свуда са истом срдачношћу дочекивали, сваки како је који могао. Цвјеткова упутства истина су гласила, да тражи најбољи дочек, али се опет могло лако познати, да је књажева наредба из гостопримства и извесног интересовања према новој, непознатој прилици радо вршена. Чешће ми је Цвјетко говорио, кад смо седели по оним кућицама: Знате, шта људи говоре? „Ето, то је добро, кад већ и

странци долазе, да нашу земљу виде, дакле зна се за нас и на страни, хоће људи да нас познају.«

Начин дочека у кући трговца у Чачку био је тако исто патријархалан као и по селима, само са много већим луксузом. Но овде много јаче и неприродније избија потчињен положај жена. Породица је обухватала родитеље, већ старе људе, сина и његову младу, лепу жену. Ова последња имала се бринути о нама и она је ту дужност вршила са највећом грацијом. Ништа ми није било чудније, него кад сам у јутру рано, после спавања, виђао младу жену, како већ стоји пред вратима са прекрштеним рукама на прсима, чекајући тренутак, да нас може услужити. Овде је сваки, и преко ноћ, тако обучен, да је избегнута свака непристојност и у том погледу влада и међу људма, велика образност, која спада у оно мало и лепих закона Турака, које су и Срби примили. Чим смо устали, млада жена је савила лепе покриваче са наших постеља и метала их је на гомилу у један крај собе. Затим нам је додавала воде за умивање, а на рамену јој је био пребачен убрус изаткан златом и шареном свилом (то је омиљен посао варошанака; оне везу те радове седећи на ћилиму, на ђерђеву који мету преда се и на коме је разапето платно). — Мало затим уђе са једним елегантним послужавником од лакованог лима, на коме су стајале кристалне чаше са свежом пијаћом водом, на кристалним тањирима сладак желе или укувано воће и у малим чашицама ракија. То су претече доручка, затим долазе кава и чибук. Тако исто нас је служила млада жена и за време ручка, о коме су били још отац и син. Кад смо се у вече вратили, она мету један велики метални светњак са огромном свећом — као оне по црквама — у сред собе и стојала је поред врата, чекајући тренутак, кад би требало усекнути свећу. На послетку долазила је, да нам опере ноге, заједно са свим оним лепим прстењем и гривнама, којима је била окићена.

Ја сам се са људима толико често препирао о томе и моје се мњење тако мало допадало, да сам ту препирку напустио. Кад сам запитао, да ли ће и женску децу дати, да се школују, одговорише ми: „Трговину неће водити никад, а ни звања добијати, за што ће им онда вештина читања и писања, осим да се разберу у љубавним писмима и да могу на њих одговарати?“ — То је једна од тачака, где ће тек образовање духа повести човечнијем погледу.

Наша соба била је лепо намештена; уз зидове стојали су шарени, сјајни сандуци; над њима је висило много лепо израђеног оружја, ћилими су били елегантан, турски рад; на прозорима је било стакло, а била је и пећ, која нам беше баш добродошла. Овде праве изврсне пећи од глине, које унутра имају једну јаку цев за грејање, над којом се мете један поклопац са рупицама; на тај начин загревање је брже и трајније. — Та брига о загревању показује, да је зима у овим крајевима јака. Чачак лежи између 43° и 44° ширине, дакле у једном степену ширине са Флоренцијом, где нико не помишља на пећи. Близина Балкана неће бити узрок томе, бар не главни, већ сигурно источни положај, и сигурно и велике шуме, још некултивирано стање земље, ваља сматрати, као прави узрок тако знатно сурове климе. — Кад се хоће још брже, да загреје соба, онда доносе мангал пун распаљеног угља.

Под сваке собе подељен је у два дела, један, који је са по стопе виши, који заузима већи део собе и тај је застрт ћилимима. Други, нижи део је до врата; ту се оставља обућа и на узвишенији део прелази се само у чарапама. Чизме се скидају, чим се уђе у кућу и добијају се црвене шиљате ципеле, које се остављају пред вратима. Жене, које стоје код врата или слуге, одмах окрену ципеле, тако, да се при изласку могу одмах навући. Отуда је израз кад се хоће да искаже презрење: није вредан да обућу окрене.

10. ПУТ У УЖИЦЕ

4 новембра. У јутру опростисмо се са кнегињом, господар Јованом и Васом и осталом господом. Сви су већ седели под чардаком, ма да је јутро било хладно. Кнегиња ми рече, љубећи ме у чело, да ме сматра као сина; тим речима благонаклоности, које су ме доиста обрадовале, додаде још и доста других и срдачно ми изјави жељу, за сретан пут.

Господар Васа, који је био предусретљив и пажљив домаћин, побринуо се већ за пут. Коњи и заира беху изврсни. У почетку је био план, да идемо право у Ужице, куда води колски пут, који оставља врх од Каблара у десно. Међутим, један од кнезова, који се тада нађе у Чачку, сродник господар Васе, тако нас је пријатељски молио, да његову кућу на Горњој Морави посетимо и тамо преноћимо, да му то радо учинисмо. Изјахасмо из Чачка у подне; кнез кога су послови задржавали, означи нам отприлике место, где ћемо се наћи.

Ускоро стигосмо, југозападно од вароши, на један вис, одакле се на далеко видило. Пред нама је лежала широка плодна и врло живописна долина Мораве, кроз коју се плавила река, која је текла великим кривинама; на северној страни лежала је варош и висови. Много је интересантнији био поглед лево, на западни крај. Ту се подизао *Каблар*. Тај купасти брег диже се усамљен над свима осталим околним бреговима; он се види са свију страна у тим крајевима, на неколико дана путовања, како је све надвисио, чим се човек попне на какав слободан вис. По облику и карактеру наличи на нашу Landskrone, код Герлица и висок је 1300—1400 стопа над Моравом. На десној обали Мораве лежи брег *Овчар*, много нижи од Каблара, који пада у очи само својим усамљеним врхом. Између оба пробија се Морава и пукотина је близу речног огледала тако уска, да нема колског пута већ само стаза у стени, са једне и друге стране; због тога и колски пут савија око Овчара.

То је крај у Србији најбогатији манастирима. Око Овчара, а нарочито око Каблара, има манастира у великом броју, предео је веома богат виноградима и овцама. Отуда и име Каблар (der Küfner) и Овчар (der Schäfer). — И у томе је Србија задахнута животом, што имена места готово увек имају неко животно значење, а за већину места везане су приче, које имају карактер басана, али пуних значаја. Тако се вели, да је у старо доба овде било млека и вина (српске Аркадске Реке) у толикој количини, да је качар направио овчару један јаз од Каблара до Овчара и један кабао, да на тај начин спушта млеко од оваца, које су пасле на Каблару и вино до Мораве.

Грбина са чијих смо првих ступњева имали онакав изглед, спадала је у планину *Јелицу*, која се овде протеже до Мораве и тиме завршује свој правац од југоистока. Чим смо прешли тај вис у западном правцу, отварао нам се нов, диван изглед на планине на југозападу и западу. Небројени врхови од планина виде се, али се веза међу њима и њихов главни правац још не види. Како су стрми и зупчаста облика, то им је снег, који беше нападао, давао величанствен изглед Алпа, ма да су много ниже испод региона снега и ма да и на самом оном високом, завршном ланцу Балкана, у колико захвата запад нема нигде вечитог снега. Међутим за босански главни ланац рекоше ми, да већ достиже регион снега.

У селу *Ртарима*, два сата од Чачка, на западној коси оне грбине, заустависмо се, да сачекамо кнеза, али мора да нас је промашио, јер га дуго не беше. Једва једном зачусмо сигнал, пуцањ из пиштоља, из шуме преко пута, далеко негде, на који одговорисмо. Тако нам се приближавао, по сигналима, који су давати од времена на време, месту где смо били, док не видесмо на ивици шуме дим од његова пиштоља. Ми појахасмо к тој тачци и тако се састадосмо. Нашли смо га на уласку у долину

ка отъ Търново и Габрово [169]). Тѣзи сухари служили за храпа често пѫти и на по-заможнитѣ старозагорци, защото били сравнително по-ефтини отъ брашното, по-леки отъ хлѣба, по насищали и икономисвали отъ врѣмето на сиромахкинитѣ, да се не лутатъ по цѣлия градъ за нощови, соль, фурни и т. н.

Въ края на мѣсецъ февруари (1878 го.), когато старозагорскитѣ българи попривикнали вече на новото теглило и се примирили окончателно съ своето незавидно положение, тогава града екпалъ отъ гайди и тъпани и хората се втурнали лудешката да се женятъ и да се веселятъ. Въ празднични дни, старозагорскитѣ свещеници висяли отъ сутрина до вечерь въ Ески Джамия, да вѣнчаватъ и кръщаватъ, като недочитали често пѫти всичко, каквото се слѣдва. Младоженцитѣ се явявали въ черква обикновенно съ заети дрѣхи и съ зинали обувки или съ налъмки на полѣтѣ. Но тогава никой необръщалъ внимание на това, защото мизерията била всеобща. Заарци приличали въ това отношение на дѣцата.

Въ началото на пролѣтьта, когато мразоветѣ поотслабнали и снѣговетѣ въ полето се разтопили, въ Стара Загора се появили различни болѣсти. Тифусътъ споходилъ почти всѣка старозагорска кѫща и отвлѣкалъ въ вѣчностьта стотини прѣгладнели и прѣмръзнали хора и дѣчица. Затрупанитѣ до сега подъ снѣга човѣшки скелети се обнажили върху повърхнината на земята и изпълнили съ остри и нетърпими смрадове цѣлата Заара. Грозно и отвратително било да гледа човѣкъ какъ тѣзи скелети се въргалятъ по улицитѣ и смѣтищата, подритвани отъ дѣцата. Надъ Стара-Загора се вияли и грозно грачали цѣли орляци гарвани и соколи.

---

169) Слѣдъ паданието на Плѣвенъ и подиръ вторичното пробиване на Стара планина, рускитѣ войски отминали бърже напрѣдъ. Тѣ оставили тогава въ много наши градове (въ Сѣв. България) цѣли грамади отъ сухари и др. войнишки провизии, които не можали прѣзъ зимата лесно да прѣфърлятъ задъ Балкана, защото не разполагали съ доволно конье и коля, а при това а пѫтищата въ планината били затрупани съ снѣгъ. Въ Търново и Габрово сухаритѣ били продадени на търгъ почти безъ пари (по една копейка ока), защото нѣмало кой да се наеме да ги купи. Отъ габровскитѣ сухари се замогналъ сетнѣ покойния Манафовъ, като ги продалъ на шипчанци по 15 копейки ока, а отъ търновскитѣ си позлатили ржцѣтѣ мнозина души, като ги употрѣбили за храна на свини. Цѣлото Марино поле въ Търново било затрупано съ сухари.

Съ настжпването на пролѣтьта, обаче, костите на всички загинали въ Заара нещастници, по разпорѫдбата на старозагорското общинско управление, били събрани старателно на купъ въ една черква и, безъ да се знае добрѣ, да ли сж тѣ черкезки, турски, руски или български — погребали ги заедно въ една обща гробница. Смъртьта придобрила, здружила и приравнила всички.

Между това, рускитѣ войски отдавна прѣвзели Пловдивъ, Одринъ и се намирали близу при стѣнитѣ на Цариградъ. Търговията въ поменатитѣ градове била оживленна и печалбитѣ голѣми. Оживѣлитѣ заарски търговци и занаятчии се възползували сега отъ извънреднитѣ благоприятни обстоятелства и завързали живи търговски сношения съ Одринъ. Въ Пловдивъ и Одринъ имало него врѣме много арменски и гръцки магазии, натъпкани съ различни английски и френски стоки, които търговцитѣ (англосисти) се чудили кому ще продаватъ. Тѣ имъ останали затворени въ складоветѣ още отъ обевяването на Руско-Турската война. Старозагорскитѣ търговци ангажирали голѣма часть отъ стокитѣ въ Одринъ за ефтини цѣни, които продали въ Заара съ добра печалба. Други старозагорци спечелили отъ размяна на паритѣ — турски и руски; трети отъ друго нѣщо и г. н. Съединението заварило заарци вече доволно имотни.

Берлинския договоръ разпокъса цѣлокупното българско отечество на нѣколко части. Отъ най-много пострадалата българска земя (Южна България), както прѣзъ врѣме на възстанията (1875—76 г.), тъй и прѣзъ освободителната война, договора създаде една турска автономна область, наречена Източна Румелия, която трѣбваше да се намира подъ прѣката политическа и военна власть на Султана. Освѣнъ това, споредъ членъ 15 отъ сжщия договоръ, Султана имаше право да защищава границитѣ на областьта съ укрѣпления и постоянни турски гарнизони, които можеше да постави на всѣко погранично мѣсто, дѣто намѣряше за необходимо. На Източна Румелия се даваше само административна автономия, съ християнски генералъ-губернаторъ на чело, назначаванъ отъ портата по за петь години съ съгласието на Великитѣ Сили. Членъ 16 отъ договора даваше право на генералъ-губернатора, въ случай на нужда, да повика турски войски въ страната [170]).

170) Конст. Иречекъ, „Княжество България“, стр. 408.

осемь камъка воденици, така сѫщо и разноскитѣ за поправка на водопроводитѣ и зградитѣ на горѣказанитѣ двадесеть и петъ чешми, начинайки отъ изворитѣ до подраздѣлното мѣсто на водитѣ и отъ подраздѣленото мѣсто нататъкъ, сѫщо и разноскитѣ за гозбитѣ и ѣдението по Мевлюду Шерифа, така сѫщо разноскитѣ за всички горѣпоменати заплати и други потрѣби, то, като се извадятъ вече всички разноски, — останалата часть да бѫде за заплата на Мютевеллията за Мютевелликъ.

Отъ горѣпоменатата вода построенитѣ ми чешми въ махалитѣ, както и водопроводитѣ имъ, да се надзиравать, за Бога, отъ самитѣ махленски жители. Отъ водитѣ на построенитѣ ми двадесеть и петъ чешми, било отъ дворнитѣ притежатели, на чиито дувари се намиратъ чешмитѣ, или отъ агитѣ, или отъ проститѣ юнаци, — никой не бива да краде тайно или явно вода. Ако би нѣкой да се хване въ кражба, че прокарва теченията на водата въ своитѣ си кѫщи, то тогава, както Мютевеллията, така и помощника на надзирателя надъ махленскитѣ жители, да се завзематъ съгласно и да не допустнатъ прокарването; ала ако не сѫ въ състояние да имъ запрѣтятъ, тогава да ги поканятъ прѣдъ Ширията и прѣдъ агата войвода на града и въ всѣки случай да настояватъ върху отстранението имъ; но ако и въ този случай тѣ се прѣсторятъ на глухи и слѣпи, то тогава нека сигурно знаятъ, че въ деньтъ на пришетствието ни прѣдъ Бога, азъ ще се укача о скутитѣ имъ и за якитѣ имъ.

И така, било водопроводитѣ или зградитѣ на чешмитѣ, или воденичнитѣ здания и бентове, когато иматъ нужда за поправка, ако, противъ постановлението ми, Мютевеллията и помощникътъ му покажатъ немарливость въ обязанноститѣ си и станатъ причина за упропастяването на горѣпомѣнатия ми вакуфъ, то тогава надзирателя на махленскитѣ жители да заведе процесъ и, като се приведатъ прѣдъ сѫдията, както се изисква споредъ Ширията, така да сторятъ.

Като означи постановенитѣ обязанности и слѣдъ като ги прѣдложи за написване: горѣпоменатитѣ осемь камъка воденици и горѣозначенитѣ еденадесять хиляди и петстотинъ гроша—прѣдаде ги на речения Мюфтия, сѫщо и послѣдния, споредъ Ширията, ги прие и при това ги изрече че ги притежава, както мютевилитѣ на другитѣ вакуфи.

Днесъ седемнадесетий Ребе-ул-евволъ, хиляда двѣстя двадесять и седма година.

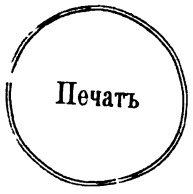

Царско Вакуфско наглѣдничество надъ всичкитѣ вакуфски управления!

Долуподписаний, прѣводчикъ при Старозагорския Окржженъ Сждь, като провѣрихъ и сравнихъ настоящий прѣводъ съ Турския оригиналъ, намѣрихъ, че той е вѣренъ и съобразенъ съ оригинала. За което съ подписа си удостовѣрявамъ.

Стара-Загора, 27 Януари 1890 год.

Подписалъ: *Тачо Хаджи Георгиевъ.*

Тијање, која тече туда сат и по, у западном правцу. Долина тог потока тако је дивља и уска, као оне у Поречкој Реци и ненасељена, са изузетком једног попа, који је опслуживао једну малу капелу. После сата и по Тијана излази на чистину, удара јужно ка селу *Турици*, које је ту у близини, и убрзо затим опет узима стари правац и у том правцу, после једног сата, утиче у *Белицу*. Тај други поток долази са југа и утиче опет у Мораву.

Ишли смо током Тијане, затим смо прешли преко Белице, којој чине долину стрми, али омањи висови. Кад смо прешли леву ивицу долине беличке, јахали смо незаклоњеним висовима, са којих убрзо сагледасмо Горњу Мораву. Долина Мораве овде није пространа, а Морава је прост поток, ивице долине падају благо, обрасле су младом растовом шумом и пашњацима, који заватају велике просторе, а поред реке пружају се ливаде. Околина је плодна и за интензивно подизање жита створена, Морава је пуна риба, али с друге стране, на пет сати одстојања, због ладног поднебља, не расте нигде лоза. Предео је мало насељен. Око конака нашег кнеза владала је најдубља тишина и самоћа; на целом путу, који смо прешли, није било места, где се тако јако истицала слика пријатне сеоске повучености, као овде.

Нов конак кнежев подигнут је на коси једног споредног потока, сасвим усамљен; село *Виро* (м. Вирово Пр.) коме је припадао лежало је у теснацу, мало даље, уз поток на више. И ако су врхови брегова били покривени снегом, могли смо и данас позне часове, то после подне, провести седећи на пољу; топло сунце давало је пределу још једну драж више. Конак је још био окићен босиљком, омиљеним цвећем Срба; нове зграде ките се на тај начин.

Човека непрестано подилази жеља, да види тако пријатне крајеве, насељене све већим бројем таквих нових насеобина.

5 новембар. Густа магла задржа нас дуго у конаку. Тек око подне прегазисмо Мораву, по сата више нашег преноћишта и попесмо се уз леву ивицу долине. Одатле смо ударили у правцу ка Ужицу и стигосмо пола сата од Мораве, код некадањег манастира *Ариља*, који лежи у једној котлини, окруженој бреговима покривеним шумама, само стара црква још стоји, а манастир је сад лепа конак једног кнеза.

Како је конак у Вирову сасвим усамљен, то тек овде узесмо одморне коње; лепе жене и девојке дочекаше нас, одведоше нас на први спрат, донеше нам каву и беху на моје велико изненађење сасвим слободне, разговорне и природне. Моје одело, мој говор изазвао је њихово љубопитство, које су оне сасвим отворено исказивале, једном речи, уверих се, да нема правила без изузетка.

Кроз котлину ариљску тече *Рзава*, која долази са југозапада и близу Ариља, нешто ниже, утиче у Мораву. Пошто смо јахали још један сат кроз планину, дођосмо у једну отворену долину, ка манастиру, селу и потоку *Годавику*, који утиче у блиску *Ђетињу*, на којој је Ужице. Предео око Годавика је врло леп. Чим смо се попели уз леву страну потока, добисмо пространи изглед на Моравску Долину, која се пружала ка истоку и на високо уздигнути Каблар. Време је опет било врло топло и само на највишим врховима видео се још снег. После непуног сата стигосмо на Ђетињу.

Доњи део долине тог потока местимице је врло узан и виде се високе стене. Наш пут водио је кроз такву једну пукотину и преко потока, од прилике $2^1/_2$ сата испод Ужица. Одмах више тог теснаца долина је пространија, брегови околни нису високи, али споредне долине јако су излокане; овде се види много пашњака, мало жита, а винограда нема никако.

Пола сата испод Ужица Ђетиња продире са великом дивљином. Што ближе Ужицу то су све виши брегови.

Направисмо један велики лук око стрмих брегова, који образују леву ивицу продора и изађосмо, кад се попесмо на врх, на велики друм, који води од Крагујевца преко Бруснице и Пожеге у Ужице. Књаз је наредио, ту скоро, да се тај друм награди; то је, по тешкоћи посла, најзнатнији и најбољи посао, у погледу путова, што сам у Србији видео, угодан, но није свуда довољно широк, а један део израђен је у стени, која се у близини Ужице често јавља.

Сурове шуме Поречке Реке, стеновите клисуре у продорима Пека и Мораве, лепа брдовита долина Српске Мораве, за странца су веома привлачне, често изненађујуће. Но и на другим местима има предела, који су слични поменутим српским крајевима. — Међутим *Ужице* и његова околина тако су потпуно страни, утисак тако дубок и потресајући, да се још за дуго времена одржава у памети — готово би рекао у осећајима — свеж и неослабљен. То се десило готово сваком, који по први пут види Ужице; обратили су ми пажњу на то и може бити да се мало у томе и претерало, — али то стоји, да сам и поред тога био потрешен. — У чему је тај утисак — тешко ће ми бити да објасним узроке тому и да дам задовољавајућу слику целине.

„Положај Ужица“ — вели, г. професор Ранке у свом спису — сравњују Турци са Меком“ — и то сам чуо и овде од људи. Може бити, то је за то, што предео има некакав ваневропски карактер, који је налик на чудне облике Арабије и да у томе ваља тражити оно, што нам пада у очи. — Ужице лежи у сред једне колосалне мрачне, готово планинске пустиње. Та маса стена носи печат некакве суморне дивљине. Чим се на друму пожепком стигне на последњу узвишену тачку виде се врхови од брегова и међу њима широка и дубока провалија, као исечен четвороугао, у коме су град и варош. С леве стране диже се црнкаст зид од стена, а његов оголићен завршетак високо се надноси над кулама градским

и целим пределом; са десне стране ивице брега, која је мање стрма и висока, види се како се пуста и дивља раван на горе прострла. Позадина је затворена тамним масама. Из оне провалије испод стеновитог зида, лево, диже се једна стеновита главица, која носи на себи један четвороугласт градић са кулама. Од ње се одвојио један стеновити гребен према стени. У средини и на крају његовом стоји по једна висока кула, два зида, која се стрмо спуштају низ гребен завршују се код треће куле, која ниже лежи.

Пред том провалијом Ђетиња препречује и одмах за тим пробија се кроз масу стена. Простор, који је још остао између градића и кула, попуњен је са неколико стотина кућа, које се бљеште, растурених, палисадима или ниским плотом обграђених, поређаних уз брдо, десно или у позадини. У средини се види једна тамна пруга, то је дуг низ трговачких дућана. Ужице је после Београда највећа и најнасељенија варош у Србији.

Тачка на друму са које се први пут види положај Ужица доприноси још више, да се тај суморан утисак појача. Десно и лево пут, а тамо далеко на падини види се, како стрче из ниског шибља хиљадама ситног белог камења, које обележава турске гробове; глад је поморила готово целу посаду, пре но што је ватра принудила град на предају, а кад су се предали, оно што је преостало поскапало је од тешких патња. После пожара није се ни подизала нова, правилна варош.

За наше бављење одређена нам је зграда у којој је канцеларија. Она лежи на стрмој ивици Ђетиње и само с муком могосмо се успети с коњима до горе. Кад смо на чардаку, који је испадао напред као балкон, поседали, видесмо предмете мало веселијег карактера. Са нашег места могао се бацити поглед у дворишта, која су лежала под нама, на живот и кретање по малим, шареним кућама. Баш преко пута био је бунар, заједничка изворна вода, за Србе и Турке; ту је био прави

источњачки живот, групе, које су се разговарале, женскиње, које захвата воду, низ кирицију, који су напајали само њихове коње место камила.

6 новембра. Одморисмо се један дан у Ужицу и пре подне посетисмо селиктар-агу, муселима, који станује у Ужицу са том већом титулом; неколико кнезова и један тумач пратили су нас. Муселима поставља паша само на три месеца и он за то време добија непосредно од народа 6000 гроша (600 талира по нашем новцу); затим долази други. Паша, који то место попуњава сасвим по својој вољи, даје га својим љубимцима, да им да прилику, да се неко време покрпе. — Нађосмо селиктар-агу, у пространој кући, где седи у једној малој соби, на горњем спрату, на високим душецима, у углу, као почасном месту, — дугачак, озбиљан, сув човек; поред њега седело је неколико Турака, пушећи. Баш је читао нека писма, у чему се служио наочарима, — пред нама већ није био обичан Турчин и ако није изгледало баш сјајно у његовој соби. Дочекао нас је са свим оним достојанством, које су му улевали његов положај, као заступника везирског, и његова вера. Устати, кад смо ушли у собу, значило би бити сасвим недостојан свог места и вере. Човека обухвата извесан страх, кад се спушта на шиљтета турска. Благост и трпљивост, коју неће да укаже људима (чим су друге вере) Турчин показује у великој мери према животињама. Гад, који мучи и најотменијег Турчина, не убија се; са далеко испруженом руком Турчин отвара полако прсте, међу којима је заробљеник, пушта га да падне и предаје га судбини, која свима рукује.

Поред муселима седео је један млад, изнурен човек, који је водио разговор; он отпоче одмах са мном и Цвјетком жив разговор на српском језику и преводио је муселиму, а Цвјетко мени. Говорио је о стварима страним, о страним земљама, државама, знатним људима на страни, о Исланду и Аустралији, о Дон Мигуелу и Бо-

ливару са таквим знањем најновијих догађаја и односа, да је човек морао мислити, да је то неки одметник и то из најцивилизованијих земаља. Међутим, то је био прави Турчин по рођењу и шта више, врло је ретко излазио из ових крајева. Његов отац заузимао је висок положај, васпитао га је добро и оставио му је знатну библиотеку. Штудирање му је постало страст у таквом степену, да је пореметио здравље. Када му Цвјетко рече моју отаџбину, говорио је о бранденбуршкој историји, и ако не баш са тачним знањем, али опет тако, да се видело, да је о томе морао читати. Изгледа да га је при томе помагало огромно памћење и уживао је, да нам даде доказе своје учености. Сад поче и селиктар-ага да се меша у разговор. Дођосмо убрзо на политику и могло се врло лепо приметити, да је муселим ужички имао млого правилније погледе на прилике турске но везир београдски; он је за то правилније схватање по свој прилици имао благодарити и свом ученом пријатељу.

Питања у која се упустисмо учинише, да се наша посета необично дуго отегла; неколико пута служила се кава и чибук. Кад смо оставили кућу муселима и враћали се кући, кнезови су се смејали и када сам питао за узрок, рекоше ми: ваша посета скупо ће стати селиктар-агу т. ј. у кави и јеници; — неколико дана неће му бити соба празна од Турака, сваки ће хтети да зна, каква је то депутација била, а сваки Турчин има права да дође и да пије каву и чибук, док му се све не исприча, што жели да зна. Чини се потпуна неправда Турчину, кад му се спори љубопитство, само га они исказују више са истрајношћу место са нестрпљењем.

Један млад човек из Баната јавио се ту скоро у Крагујевцу за место основног учитеља и као такав послат је у Ужице. Његова франачка ношња изазвала је међу Турцима извесан немир и узбуђење. На тихог и слабуњавог младића гледали су као на Москова, склањали су му се с пута, а на извесном одстојању образовале су

се преплашене групе, да га посматрају, док се нису навикли на његов изглед и док га нису видели, да води ђаке у цркву.

После подне разгледао сам мало библиотеку канцеларије и на моје задовољство најох и немачких књига. И оне су у стању да у страној земљи изазову у човеку пријатне осећаје и оно на шта се у домовини и не гледа овде је уживање. Удубих се у Цимерманову, Усамљеност и дубоко у ноћ читао сам мојим пажљивим слушаоцима историју светог Јеронима и јунаштво Стилите. Цвјетко је тумачио. Радовао сам се јако, кад сам видео како правилно цене ови људи ведре памети такве занешењаке.

Вече је било тако лепо, да смо седели на тераси пред кућом и разговарали се. Један од кнезова магистрата, сељак — колико су ме пута овакви сељаци потсетили на Швајцарце из XIV века! — ишао је трговином до Италије и сад нам је описивао свет, у који је упао са својих брда, величанствена здања, унутрашњост цркава, а нарочито о људима од мермера, са таквом живошћу и наивношћу, да је све своје слушаоце распалио и живо заинтересовао. Њихове узвике пратили су уздаси: хоће ли *и Србија* кад год тако што имати — хоћемо ли — макар и после сто година — моћи тако што начинити? Око те мисли, да се у вештини и образованости сваке врсте развију, сад се све окреће код оних, који су већ учинили прве кораке у том погледу.

Суморан утисак, који чини спољашност Ужица, не прелази и на његову унутарњост. Свет радо и весело живи у Ужицу и нерадо се растаје од овог живог и дружевног места. Клима је оштра, лоза не успева овде, али је ваздух окрепљавајући, а воду хвале као најздравију у Србији. Имућни трговци чине већи део становништва. То је једна од главних спојних тачака српске трговине са босанском.

11. ПУТ У КРАГУЈЕВАЦ

7 *новембра*. Правац нашег пута био је у почетку северан. Чим смо се мало удаљили од Ужица, предео је пријатнији и плоднији, широке долине спуштају се ка Ђетињи. Добар сат од Ужица прећосмо код села *Поникковице* преко *Лужнице*, која утиче у *Скрабеж* и с њом заједно близу *Пожеге* у Ђетињу. Пола сата доцније стигосмо у *Добродол*. Почев одавде брегови су виши, мање долине јако усечене. — Затим се спустисмо кроз село *Отан* у плодну долину Скрабежа и одатле стрмим планинским стазама кроз густу шуму, високом грбином, која дели долину Пожеге од долине Скрабежа. Чим смо се испели на тај вис, видесмо пред нама лепу и широку долину *Добриње*, са селом истог имена, место рођења књажевог, три сата од Ужице.

Између Ужица и Крагујевца не виде се села у групи, поједини салаши растурени су по ивицама долина. Такав начин обраде, најрационалнији за земљорадњу у пределима насељеним и плодним, отежава у земљи слабо насељеној, још некултивираној, отпочето образовање. С тога књаз намерава, чим наступе времена потпуне сигурности, кад ће сељаци и иначе почети дизати нове и боље куће, да нареди, да сељаци станују у селима сашореним. Земљорадња ће у томе добити, школованост ће бити општа, полицијски ред олакшан. Узана породична спона појединих салаша прећиће у веће сеоске општине. У земљи, коју тек ваља уредити, мора се много што шта тражити, што може само једна општина дати, а чиме се појединац никако или не без тешкоћа не може оптеретити. Уређење шума, путова, вода не може се лако на други начин и у краћем времену извршити, а оно што је урађено боље одржати, но удруженом снагом општина, које су на окупу.

У Добриње нас је примио један рођак књажев, обичан сељак. Женскиње са оближњих салаша дође, лепо

окићено, да се нашој домаћици нађе од помоћи. Кад смо сели за ручак, дође једна врло стара, чисто одевена жена, седе код нас и отпоче разговор. То њено понашање, које се разликовало од обичног понашања женскиња, извесна достојанственост и сигурност у њеном опхођењу, давало је повода мисли, да то није обична појава. Бака је имала извесне привилегије, сасвим основане, показивала је извесно самопоуздање. Књаз је у њеној кући провео дечачке године, служећи, и она му се нашла као мајка. Она је причала са веселим очима о том добу и хвалила се њеном пажњом, али и пажњом коју јој указује књаз, који јој се постарао за безбрижну старост.

Домаћин нам даде за вечеру неко особито добро вино, док у целој околини нема винограда. Где су вам виногради? запитасмо га. У околини Чачка, одговорио нам је, 4 сата одавде; тамо су ми виногради и подрум пун вина и ракије. А ко то тамо чува? — Нико, затворено је. — Па зар вам нико никад ништа не узме? — Докле је књаз жив, рече, дижући капу с главе, — свака је кап у земљи сигурна.

Добриньска долина је врло пространа и плодна, али мало обрађена, кућерци су разбацани у великом одстојању један од другог. Јахајући долином на више, дођосмо до једне нове цркве, коју је књаз подигао свом оцу, сељаку из Подриња и код које је и сарањен. Црква је подигнута на једној отвореној узвишици, на главном путу, поред једног извора, који је познат са своје добре воде. Више чардака подигнути су у наоколо, да за време врућина, нарочито кад је слава цркве, могу послужити за ладовито склониште.

Тога и идућег дана јахалисмо око планине *Гоња*, која је северно продужење Каблара, знатно високо. Данашњи дан био је леп, али је киша искварила све путове, тако да се уз стрму планину, која Добриньу раздваја од Каменице, не могосмо успети на коњу. У

овим крајевима, изузимајући главни друм од Крагујевца за Ужице, путови су сви готово пешачке стазе; често покривене толиким камењем, да се може само лагано њиме ићи, а коњи се морају водити. Ретко кад да српски пут обилази планину или да прави превоје. коњије; путови иду право, преко грбина планина од једног места ка другом. Шта више, и друмови воде преко врло стрмених места у место да мало обиђу.

Прешосмо преко *Каменице* и *Чемернице*, које источно од Каблара теку ка Морави. Наш пут нас је све водио кроз густе растове шуме, преко стрмих планинских грбина, кроз предео, у коме готово сасвим нема села и жита. У вече стигосмо у конак *Бершићски*, место становања једног од кнезова, кога сам већ видео у Чачку и за кога ми рекоше, да је таст господар Јована. Дочекали су нас изврсно. — Срби су строги у оцењивању женске лепоте; али и најстрожији оцењивач морао би признати лепоту 9 кћерима нашег данашњег домаћина; по броју равне музама готово све могле су им бити равне и по подобију.

9 новембра. Растове шуме кроз које смо пролазили, још су задржавале по нешто зеленила; сунце у подне било је још лепо и топло. Имали смо данас само три сата да путујемо и око подне стигосмо у *Брусници*, три сата северно од Чачка, право родно место Обреновића, а сада седиште господар Јована. Господар Јован још у Чачку беше ме позвао, да један дан код њега проведем и дочекао нас је са срдачношћу, која је главна црта његова карактера. Нађосмо га где седи са женом поред камина, са најмлађим дететом у рукама, у њему се видио сретан отац породице; тихе кућевне врлине одликују господар Јована. Из љубави према старом седишту породице изабрао је Брусницу за место свога становања и претпоставио је варошп, коју је могао бирати. У његовом целом држању види се благ, поштен карактер. Али опет за то и он спада у најбоље јунаке

свога народа. Његова пушка дала је знак за устанак год. 1815; он је убио првог Турчина; све се поче кретати по брдима и Господар Милош организовао је затим устанак.

Провели смо врло пријатан дан у новом и елегантном конаку господар Јована. Франачки намештај већ је по где где превлађивао у конаку. Са нама је стигао и један велики свежањ Allgemeine Zeitung-a; после готово три недеље прве вести из отаџбине. Господар Јован не влада немачким језиком, али има секретара, који му преводи, а има и иначе неколико њих немачког порекла у конаку.

У новинама се саопштавао уговор једренски; поводом тога наступише дуге дебате. Врло је пријатно видети, са каквом се одмерношћу расправљају јавне ствари.

10 новембра. Остадосмо још до подне у Брусници, имали смо још много што шта разговарати се у погледу вести, које су тако битно биле везане са интересима ове земље. Пошто нам је домаћица послала лепих убруса и чарапа, око подне одјахасмо ка Рудничким Планинама, право на север.

Рудничке планине леже готово у средини Шумадије и оне су право језгро и природна тврђава земље. Цела земља около пење се постепено ка том пределу и на најузвишенијем месту диже се усамљена громада, која носи име Рудничких Планина. Њихов највиши врх *Штурац*, толико се издигао над осталим висовима те усамљене масе, да је од свију планинских врхова данашње Србије са њега највећи преглед. На југу се виде врхови балканског ланца где се плаве без снега још у ово доба; — на западу планине дринске и планине у околини Серајева; — даље северно шиљата купа Цера, између Зворника и Шапца. — Између Цера и Авале виде се равнице преко Саве и иза њих сремска Фрушка

Гора. — На северу види се Авала, тамо преко Дунава равнице, у правцу према Пожаревцу планине банатске. — На истоку затвара поглед високи планински ланац Црне Ријеке.

Штурац, готово једино место у планини, где нема шуме, диже се као нека кула извидница из те природне и велике тврђаве. Около ивице планине су стрми отсеци долића, које леже у самој планини, уласци у планину на ивици планинској стрми су, тесне пукотине у стени, а све је то зарасло у густој шуми.

Као таква тврђава употребљаване су рудничке планине и за време рата. Само до подножја ивице долазили су Турци, никад даље; десетинама година турска нога није ступила у унутрашњост планине. У најмучнијим тренуцима Срби су овде налазили сигурности и заштите. У најдубљој планини склонио је књаз своју породицу, у оно страшно доба, из кога се народ под његовим предводништвом успео до данашње слободе. Тада је носио назив обркнеза рудничког.

Јахали смо по најлепшем топлом времену, под чистим, затворено-плавим небом долине мајданске, ка Рудничким Планинама и дођосмо, два сата северно од Брусниче, у село (некадању паланку) *Мајдан*. Већ само име указује на близину знатних рудника. Ти рудници налазе се по сата више села, на десној ивици долине. Обе ивице долине знатне су висине и падају стрмо ка потоку, који се спушта једним узаним теснацем. Кара-Ђорђе је овде врло живо радио на копању руда, догађаји од 1812 прекидоше те радове и тек сада отпочеће се поново, чим се добаве људи, који су дорасли за тако важан посао. Још леже велике гомиле ископане и неистопљене руде по површини долине. Одатле и из Мајдан Пека узео сам пробе и показао сам их, кад сам се вратио, господ. професору Розе-у (који је пратио г. Хум-

болда на његовом путу на Урал и Алтај). Он их је прегледао и нашао је:

1. Арсенопирит са халкопиритом и нешто мало сфалерита у кварцу.

2. *Халкопирит*, сфалерит у кварцу.

3. Кристали арсенопирита са сфалеритом и халкопиритом.

4. Мали близнаци арсенопирита.

5. *Галенит* у кречњаку, који је у пламену дувaљке показивао трагове од сребра.

6. Сфалерит са кристалима арсенопирита.

7. Пирит.

8. Сфалерит са пиритом.

9. Арсенопирит, галенит и упрскан халкопирит.

Главан рудник налази се у једној пећини, код окуке десне ивице стрмени; види се дубоко, озидано, добро очувано окно и један дуг поткоп, који се од окна постепено спушта ка подножју долине. У самој долини налазе се рушевине читавог низа здања и топионице. Нађосмо један наковањ са год. 1686, који је овде донет по свој прилици у време принца Евгена. На левој ивици долине налазе се рушевине неке врло старе цркве, сигурно још из старог српског доба. Штурац је удаљен од рудника мајданских, у правој линији, северно, само два сата; он лежи на југо-западној страни те велике планине.

Од рушевина старе цркве води коњски пут североисточно уз планину; после једног сата стигосмо у близину једног венца, који је састављен из једног ланца округлих, стрмих висова и који се пружа у источном правцу. Јахали смо један сат источно, ивицом дубоких провалија, док не наиђосмо на један превој, којим прећосмо на северну падину планине.

Одатле смо ишли источним правцем, падином главног ланца, кроз густу растову шуму; на један сат од оног превоја дођосмо на једну велику чистину у шуми, где

лежи, на ивици једној, полускривен у јарузи, конак *Црнућски*, у коме је књаз са својом породицом провео у дубокој повучености несретне године 1812 до 1815. Отворени крајеви нису били више сигурни. Само ретко и никад без опасности књаз је излазио из тог места. У средини је кућа књажева, а около су мање зграде, у којима су његова браћа живила. Ма да је врло дуго како у конаку није становао његов сопственик, опет је свуда ред, којим се све оно, што књаза окружава, одликује. Видесмо масу шљива, чије му је засађивање давало извор, да своје момке држи око себе. — Близу конака ствара се сада постепено, на место старог села Црнућа, ново село лепог, пријатног изгледа.

Црнућски поток има источни правац и сат испод конака, тече кроз једну дубоку стеновиту пукотину, у којој једва има места за пут. Ту на левој страни лежи манастир архимандрита Милентина, *Враћевшница*. Пречасни господин молио ме је неколико пута у Пожаревцу, да у мом путу посетим и његов манастир и кад сам стигао овде, једно писмо његово наређивало је игуману, који га је заступао, да нас дочека што боље може. Стари господин имао је право, што је говорио, да вреди видети његов манастир. — Манастир лежи у једној плиткој стеновитој пукотини и испуњава сасвим стражњи део њен. На тај начин манастир је са три стране опкољен високим стенама, као каквим горостасним зидом, на четвртој је колски пут, затим поток, а с оне стране његове одмах опет висока стена. Кад се с њим сравни манастир Горњак, онда овај лежи готово на чистини.

У средини четвороуглог простора стоји црква; вели се да је подигнута год. 1365, 24 година пред битком косовском; при свем том она изгледа тако нова, да би човек помислио, да је то грађевина из данашњег доба. У подножју цркве виде се нове надгробне плоче, са златним натписима, лепе израде. Ту је мати књажева сарањена, којој је у славу манастир украсио. На једној страни стене

стоји једна округла кула, која је старија од цркве; поред тога је зграда у којој се налази манастирска економија. Цела задња страна попуњена је главним здањем, станом архимандритовим, које по својој искићености надмашава све зграде за становање, које сам видео у Србији. Цела је зграда подигнута само од дрвета. Над партером подигнута су два спрата, а у средини зграде изнео се један округао чардак, који је целом здању давао неки лак и китњаст изглед. Архимандрит је унутрашњост наместио са укусом, који одговара спољашности. Собе су врло угодно намештене са јастуцима и ћилимима, лепим посуђем и оружјем, из оног доба, кад је деловање архимандрита Милентина било више ратничко но свештеничко. У трему где смо сасвим по франачки ручали са калуђерима, видели смо неколико добрих портрета у масној боји, бакрореза и каменореза. Нарочито је падала у очи слика масном бојом рађена, која је представљала садањег патријарха карловачког. Са уживањем морао је човек посматрати кућевни поредак, који се видео у свима деловима овог малог света изгубљеног међ стенама.

11 новембар. Не може бити лепше време пратило нас је последњег дана нашег заједничког путовања, на путу за Крагујевац.

Један сат источно од манастира спустисмо се из високих Рудничких Планина у пространу долину *Груже*, која овде обележава источну границу планине. Један сат даље, југоисточно, Гружа улази испод врха *Вирбове планине*, у један продор, којим готово читав сат тече у источном правцу, па се затим окреће на југ ка Морави.

Ми остависмо Гружу на крају продора и из стеновитих теснаца убрзо изађосмо на простране, плодне висове, који се пружају, два сата пред Крагујевцом, у једном правцу. Ту смо имали пространи преглед на планине лево од Велике Мораве, међу којима се истицао, у

правцу према Јагодину, само на више сати с ове стране те вароши, високи врх *Црновр.* —

Сат и по даље, источно, стигосмо на један низ брежуљака и угледасмо Крагујевац у долини пред нама.

12. ПРЕСТОНИЦА КРАГУЈЕВАЦ — ПРЕГОВОРИ — НОВЕ ГРАНИЦЕ

Ја сам се радовао, што већ једном видех ту варош, која је од тако велике важности за земљу. Доба у коме се Србија налази сад, то је доба биљке, која се развија доба детета, које мало по мало баца своје погледе на свет око себе и почиње да везује с тим извесне појмове. У том лежи велика драж ове земље, овог народа. — А место, из кога је дат први правац том буђењу у зачетку — седиште управе — мора, разуме се, бити од свега најпривлачније, ма колико да и планина и шуме, људи и, њихови обичаји привлаче пажњу путника.

Варош Крагујевац не одликује се ни својим положајем ни својом величином. То и није било меродавно, да је књаз одмах после рата изабрао ову тачку за своју резиденцију. Крагујевац лежи близу Рудничких Планина. Кнежева лична сигурност, његове породице, државне касе, захтевали су, да тај за одбрану најзгоднији предео буде што ближе. Сад опет положај Крагујевца, готово у средини земље, олакшава брзо разношење наредаба. Изабрати место, које је на главном друму, повело би многој којој неприлици, услед непрестаног додира са Турцима. Да ли ће књаз, сад, кад су настала мирнија времена, заменити Крагујевац Београдом, који лежи на самом крају земље, то је још нерешено.

Поглед на Крагујевац са висова на којима смо били врло је пријатан. Варошица лежи у пространој долини потока Лепенице; један венац брежуљака окружује варош, у растојању од пола сата, а иза њих наднеле су се планине шумом покривене. Вароши се види, да се води

брига о њој и да је у новије доба улепшана. Конак књажев, велика шарено обојена кућа, а одмах до ње канцеларија, обадве од дрвета; црква, школа, и нешто даље џамија, падају у очи. Књаз је баш у овом месту, где би ваљда најмање био на то принуђен, подигао Турцима џамију, један пример верске трпељивости, коме се не може одрећи поштовање. — Варош је са свију страна отворена, само је конак палисадима ограђен.

Било је по подне кад ујахасмо у конак и одседосмо у згради, где је канцеларија. Књаз је имао доћи тек идућег дана из Пожаревца. Цвјетко ме одведе у један велики, отворен трем, који је захватао један део приземног спрата. Ту су се многи људи скупили око једног човека, чија спољашност не остављаше никакву сумњу у то, да је то био *Јеврем*, најмлађи брат књажев. Његова прошлост осигуравала му је опште саучешће, његова пријатна личност срца свију оних, који га познају.

Кад је у Србији год. 1815 пукла прва пушка, Господар Јеврем је био у Остружници (између Београда и Палежа), по трговини. Турци га ухватише пре но што је могао побећи ка својој браћи, и бацише га у ону кулу београдског града (на обали Дунава), којој су свирепи угњетачи дали име: Небој се — (Fürchte dich nicht), из које је мало који жив излазио. Ту је Јеврем био затворен у полу-исправљеном стању, у ланцима притегнут, у води до колена, пуних шест месеци, очекујући сваког часа мученичко погубљење. Сви покушаји књажеви, све понуде, да ослободи брата, беху узалудне; на послетку испаде му за руком, да код Чачка ухвати једног пашу. Сад се отпочеше преговори о размени, али се они отегоше све до закључка мира, који донесе слободу Господар Јеврему. Његово је здравље за навек упропашћено, он је узет, његово стање захтева непрестану бригу о њему. Али у том разореном телу још живи најживља, највеселија душа. Мученик за слободу свога народа као да је до своје слободе дошао само за то, да свима око

себе помогне да дођу до благостања, кога је тако дуго и на тако грозан начин лишен. У саветовању пун ватре и духа, у кући највеселији забављач, у породици најнежнији муж и отац, умео је да стече толики ступањ научне образованости, да је и тиме још више долазио у ред најзанимљивијих људи свога народа.

Цвјетко ме представи њему и он ме поздрави на начин, који је одговарао оном опису, који ми је дат о њему. Затим дође Велики Суд од 12 кнезова, да поздраве Господар Јеврема; то је био низ великих, стаситих људи достојанствена изгледа, мирна држања и покрета, обучених у свечано одело, са црвеним и плавим огртачима. Најстарији међу њима, кнез Лазо, некада први секретар књажев, водио је реч.

Пошто поздравише добродошлицом Господар Јеврема, Цвјетко ме упознаде са кнезовима. Кнез Лазо рече ми немачки; „Радујемо се, да сте сматрали за вредно, да упознате Србију и ми Вам благодаримо на томе. Ми Вас молимо, да нам отворено кажете, шта мислите о земљи и народу.“ Одговорих му: има још много да се ради, али је свуда учињен добар почетак; види се, да се хтело и изабрало оно што је најбоље а нека би Вам Бог дао и слободу, да то можете у потпуном обиму и остварити. „Ми Вам благодаримо на вашој оцени, рече кнез Лазо. Ми очекујемо са нестрпљењом Хатишериф, а тада ће сигурно све у напред поћи.“

Између осталих упознао сам овде проту Матију Ненадовића, једног од најзнатнијих људи у народу. На њему се види, како се слободно мисли у погледу спољашности, које се тичу цркве. Као свештенику није му дозвољен други брак, кад му је умрла жена. Карађорђе га је начинио кнезом и дозволио му други брак. Ненадовић има титулу проте, у свештеничкој је ношњи, има дугу косу и браду, носи читу и мантију и нико се тиме не саблажњава. Мало је може бити људи, који су тако неисцрпно шаљиви и таквог талента, да је шире у друш-

тву, где се налазе, као што је то М. Ненадовић. У опште сви ти људи природни су у свом достојанству, пуни веселости и добре воље, нигде се не види ни трун уображености или надутости, свуда је приметна предусретљивост и уживање у дружењу. Блиски и леп ток земаљских ствари можда је такође нешто допринео, да је у овом времену ово расположење било опште, али се баш види и на самим људима, да им је весело, живо и свеже расположење у природи.

Давидовић, који је пошао на пут пре књаза, изађе у тај мах из своје канцеларије; од срца сам се радовао, што смо се опет видели. Он ме поведе његовој кући, ка његовој жени и деци, и рече ми, да ћу код њега становати; књаз је то тако наредио, јер је у Давидовићевој кући намештено и живи се по немачки, а имаћу тамо више угодности, но што би је имао, кад би становао у књажеву конаку, који је у то доба био препун, услед доласка браће књажеве и других лица са стране. Имао сам потпуно узрока, да будем задовољан са таквим наређењем и провео сам врло пријатне часове у Давидовићевој кући.

Занимало ме је, да сазнам, шта је био узрок оном позивању кнежева из источних нахија, које се десило, кад сам баш кроз те крајеве путовао. Ускоро је дошао разговор и на то, и свакојако, предмет са кога је било то сазивање, био је важан.

Велика заслуга, коју је Аустрија стекла подизањем контумаца према Турској, не може се ни тренутка превидети. Она је очувала Европу од куге. У раније доба цела Немачка Царевина сносила је трошкове око тога, но у новије доба, Аустрија их је узела сама на се, на граници од 200 миља, од Котора до Прута. Но никакве границе, које стварају природа или вештина међу народима, не могу се равнати по својој моћи раздвајања сили, коју има један карантински ланац. Ништа тако оштро не пресеца дружење, духовну размену, напредак обра-

зовања. Може се слободно тврдити, да би хришћански народи, јужно од Саве и Дунава, пре дошли до самосазнања, да није било те раздвојне силе; Турцима не би било могуће, да тако дуго одржавају мрачно варварство на самим границама хришћанских, цивилизованих држава, да није кордон против куге пресекао продирање културе у те крајеве. Не може се рећи, да контумацки ланац није сметао преласку културе; образовање једног народа може напредовати само у разном, узајамном, слободном, дружбеном саобраћају и трговачком промету.

Књаз Милош врло је јасно опазио, да се мора ослободити тог раздвојног ланца, ако хоће, да свој народ уврсти у образовану Европу и да је средство за то, да се сама земља са три стране, према Турској, огради таквим једним ланцем. Али се појављује једна готово несавладљива препрека. Турци се не могу потпуно из земље искључити, нити ће се икад, да би могли ступити у једну њихову провинцију, подврћи контумацу, мери, која је тако противна њиховој вери, њиховом фатализму. При свем том књаз је учинио прве кораке у том погледу. Први је корак био, што је од управе контумаца потражио начина и упуства у погледу мера, које би ваљало предузети. Затим је затворена источна граница, као она страна са које је у том тренутку куга највише претила. То је био узрок оном сазиву. Разуме се, то је само почетак, али он бар показује, да се овде у многом погледу имају јасни појмови о томе, шта треба урадити, па да Србија постане образованом државом.

Конак књажев лежи на југозападном крају вароши и има два дела, од којих је сваки окружен високим палисадима. У једном је кућа у којој књаз станује; она је од дрвета сграђена, споља бојом ишарана; има капке, пространа је, угодна и елегантно намештена. На-

рочито је лепа књажева седећа и спаваћа соба; дрвенарија, ћилими, оружје, које је ту понамештано, дају јој импозантан изглед. Поред куће у којој књаз станује налази се казначејство. На изласку тог дела конака стоји стража.

У другом делу конака стоји велико здање за канцеларију. Горњи део у њему је један у средини отворени трем, у коме су са стране собе за рад и заседања; највећа од тих соба одређена је за заједничку канцеларију секретара. Ту се налазе један сто, који је одређен само за разне новине, други један за експедицију поште; један глобус, карте најзнатнијих земаља у Европи, лепи бакрорези, који представљају низ старих српских владалаца, Неманића, и портрети знатнијих лица новијег времена. Ту је и једна слика књаза Милоша у природној величини, у сјајном оружју; поред ње је застава, која се носила пред њим у последњем рату. Један део те собе заузимала је библиотека; у њој су поглавито закони разних европских држава и пробрана српска и страна дела, поглавито правне и политично-економне садржине.

У великом трему је копија једне од слика из белведерске галерије у Бечу, алегорија Доброчинства. Та копија и слика књажева, тако су добре слике масном бојом рађене, да их можемо сматрати као почетак васпостављања лепих вештина у Србији. Израдио их је један млад Србин, за чије школовање књаз има заслуга.

У приземном спрату тог канцеларијског здања налазе се собе за становање секретара и неколико соба за рад, по појединим струкама.

Према конаку је школа. Ту се учи читати, писати, рачунати, основи старословенског, црквеног језика и спремају се за службу у цркви. На жалост, овај последњи посао још заузима велики део времена; на пролазника чини непријатан утисак, да у згради, која је намењена умном образовању, чује гласно викање у такту, као неко

певање речи, које деца не разуму и чије понављање тупи ум дечији. Кад се већ усваја начело, да вера мора бити основа целог умног образовања, онда се, код народа, који има толико здравог разума, а који је тако оскудан у образовању, мора двогубо жалити, што се велики део времена одређеног за учење младежи употребљава на учење застарелог обреда и тиме спречава њено умно образовање. Српски свештеници учинили су већ почетак у правом религиозном обавештавању и увиђају, да ће само онда моћи трајно одржати свој уплив у народу, ако истакну прво оно, што је у њој битно, морални део, који је за сваког схватљив и убедљив по својим најближим последицама. Нема сумње у то, да ће се и школска настава битно поправити, чим грчке владике оставе земљу и чим наступи ново стање ствари.

У близини конака је велика, пространа црква. Уз њу је један покривен простор, који о народним скупштинама служи, да се ту склоне они, који немају места у цркви. Ако се срачунају свита кнјажева, Велики Суд, обркнезови и кнезови, на 200 њих, и од 1.400 села два кмета или одборника, то онда излази, да је Велика Скупштина имала на 3000 људи.

Кад се погледа здање у коме је државна благајна, казначејство, онда се лако долази и на питање о новчаним приликама земаљске управе. Кнјаз је штедњом саставио државно благо од 10 милиона гроша (милион талира), отприлике. — Како је то могао један утучени народ, из сопствених средстава, без икакве новчане помоћи са стране, водити ратове од 1804 до 1812 и још доћи до државног уређења, које је захтевало знатне новчане суме? Како се могло у то доба, после пропасних прилика од 1813 и 1814, када је готово сва сопственост пропала, наћи средстава, да се устанак почне, изведе и после његовог сретног свршетка, да се одмах плаћају

велики порези и да се нове државне установе уводе? Како се могло већ сада, после тако великих издатака, које су изазвале унутарње и стране прилике, доћи до државног блага, које је с обзиром на становништво и културу земље тако знатно и при томе, да се појединац тако мало напрегне, да се може бити у ниједној земљи, бар у ни једној цивилизованој, не плаћају мањи данци? — Од куда је дошла та по изгледу тако сиромашна земља, до суме која нас доиста изненађује?

Потпуно решење тих питања лежи у околности, да постоји врло велики извоз, а готово никакав увоз и да је извоз у артиклу, који се и у најтежим приликама стално размножавао. На име, годишње се извози на десет милиона гроша свиња и у сразмерној количини извозе се стока, коже, лој и мед. Тај је извоз био врло жив до почетка устанка, 1804, за оно дуго време, кад су Срби били само потлачена раја, и доносио је велику добит, а и за ратно доба није никад престајао. Кад се томе на супрот, узме у рачун, колико је мали увоз — главни артикал је со, која се узима из Мале Влашке, а нешто и из Аустрије — и нешто колонијалне робе, бојаџијски ствари, стакларије, грнчарије, гвожђарије, оружја и муниције, — то се лако долази до сувишка, који је са незнатне трговине у унутрашњости и малих потреба остајао у готовом у рукама појединаца, а често и у земљу закопавао и који се из године у годину повећавао.

Са тим знатним сувишком могуће је било, одржати тако добре финансиске прилике и те су прилике у знатној мери допринеле томе, да Србија заузме тако повољан положај. Уз то долази и то, да књаз има несумњив таленат за финансиске ствари и да разуме вештину, да чини издатке, који изгледају изванредни за тако малу земљу, а да много не напреже силе државне благајне или становника. Депутација у Цариграду, пошиљке, одржавање добрих односа са околним пашама итд. стале су врло много, али због њих још до сада никада није

наступило оптерећавање данцима, нити се услед тога, ма и за један дан задржало пошиљање пореза Порти или београдском паши. Књаз лично узимао је до сада од народа само 30000 гроша годишње — три хиљаде талира. Његово лично имање, његова умешност и прилежност у обрађивању земље, дали су му могућност, да његову истина скромну, али велику кућу одржава пристојно и да се свуда појави с достојанством. — Свакојако, кад се ствари уреде, јавни издатци мора ће се знатно повећати.

Услед оног извоза сваки је сељак, поред земљорада и сточарства, и трговац у ширем значају, но што је то наш сељак. То је много допринело томе, да одржи бистрину и обазривост у народа. Мањег су значаја до сад послови, којима се баве трговци по варошима; несигурност прилика укочила је сваку већу предузимљивост. Но сад ће и та грана привреде добити полета и већег развића. У земљи још нема утврђене новчане вредности. Тако у Београду цванцик вреди 90, а у Пожаревцу и Крагујевцу само 80 пара. Београдски трговци, и најсигурнији, још узимају готов новац са 10% интереса итд.

Књаз се очекивао из Пожаревца за *12 новембар*, по подне. Кнезови и најугледнији грађани изјахали су му на сусрет; и ја сам са Цвјетком изашао с њима. — Муселим крагујевачки, млад Грузинац, леп како се само замислити може, таквог држања, да му је сваки покрет ваљало снимити, на једном скупоценом арапском хату, указивао је своје поштовање према књазу тиме, што је и он пошао са осталим. Тај муселим, који је у свакој прилици показивао достојанственост, пристојност и учтивост, а по чијем би се понашању могло претпоставити, да је у изврсним приликама одрастао и васпитан, није био ништа више до чибукција паше београдског, који

му је у знак милости дао ово место. Но свакојако и то стоји, да су те чибукције по свом утицају важнији људи, него што би се то по њиховом послу могло ценити.

На једној великој ливади, сат од вароши, заустависмо се, да сачекамо долазак књажев. Слуге простреше брзо ћилиме. Један део кнезова седе, а други су стајали у наоколо; у позадини вадали су коње. Стасита лица, огрнута богатим ћурковима, слуге у шареном оделу, лепи коњи, планине около, дале би каквом сликару богату грађу. Према нама седео је муселим на свом ћилиму и покушавао је са оно мало српског што је знао, да води разговор; пун учтивости он је час овом час оном суседу нудио чибук. Кнезови расположени смејали су се, разговарали шалећи се, послуживало се вино и један другом наздрављали су.

У један мах показа се Татарин књажев и јави, да ће Господар за једно пола часа стићи. Затим дођоше кола са пртљагом. Беше баш час између подна и заласка сунца; муселим се диже, узе ћилим и оде једно педесет корачаји од друштва, ка истоку. Ту се окрете према Меци, и пошто је простро ћилим у том правцу отпоче Саба — Намази, молитву која је прописана за тај час. Поставио се на крај ћилима, палце је метуо иза ушију, а прсте раширио и полако изговарао прописано место из корана. Затим је спустио руке и метуо их једну преко друге; затим се пружао колико је дуг по ћилиму, тако да су му руке, нос, усне, колено и прсти од ногу додиривали ћилим; — седао је на ноге, које је под собом подвио и посматрао својих десет прстију, мислећи при томе на десет божјих заповести; — падао је ничице, устајао и метао руке једну преко друге.

При сваком том положају изговарао је по један стих из корана; осам положаја чине један рикат а шест риката морају бити код Саба — Намази. Но у особитим случајима може се то и скратити, а такав је случај био сад, због блиског доласка књажевог. После тога опет

је простро ћилим према нама и седе на њему. На њему се није примећавала ни најмања забуна, због тога што је морао пред толиким људима друге вере свршавати своју молитву, клањати; сви његови покрети за време молитве били су мирни и свечани.

Тек што је сео, чуо се, одозго с брда, пуцањ и показа се спровод. Момци су јахали по двојица. Затим су долазили поводи књажеви; затим у извесном одстојању Паштрмац, кнез Јокса и други на коњима. Мало затим једна лако покривена путничка кола, са четири коња, а у њима је у дну седео књаз, а њему преко пута мали Михаило. За њим су ишли у другим колима архимандрит Милентин и Господар Васо; дуг низ момака завршавао је спровод. Из свега тога ликовале су, у име поздрава, зурле Мустафине, које су биле свуда и на сваком месту.

Кад је спровод био близу, кнезови се поставише у ред, према старости, — а муселим са својом пратњом преко пута. На извесном одстојању књаз даде наредбу, да се стане и пође ка скупљеним. Сви га поздравише, муселим је био први и вратио се одмах у варош. Ја сам ишао са Цвјетком, који је књазу доставио наш долазак. Говорио је са сваким неколико речи, весео, шалећи се и одпусти затим све да иду у варош, јер је почела киша падати. Ускоро затим пође и он сам.

Код конака била је војска, један део варошана и најугледније госпође, а у конаку дочекаше књаза обркнезови, који су дошли, и његова браћа.

Са доласком књажевим отпоче необично жив рад, који је изискивао тај по цео опстанак Србије тако важан тренутак.

Прилике у овом тренутку биле су овакве:

Према закључку мира, главне тачке Акерманског Трактата ваљале су да ступе у живот за месец дана. Према томе султански Ферман, којим се потврђују срп-

ска права и слободе очекивао се сваког дана. Да не би страховао, да се српској депутацији у Цариграду не намете Ферман, који би био начињен само у општим изразима и да не би после специјално извођење наишло на тешкоће, књаз је био обазрив и огласио је депутацију за разрешену. Оправданост те мере показала се убрзо после закључка мира. Реис ефендија, са којим је иначе депутација опћила, хтеде јој предати Ферман; депутација се позивала на то, да је разрешена. Реис ефендија у први мах није хтео то признати, али се доцније сам изјаснио, да имају право, Ферман је написан тако у опште, да се не може сматрати као потпун.

Затим је Порта упутила Србији питање: жели ли, да поједина питања расправи непосредно са Портом или београдским везиром, који ће добити овлашћење за то.

То је питање баш сад стигло и расправом тог питања отпочео је низ конференција.

Браћа књажева, обркнезови, који су постепено придошли, велики савет и секретари скупљали су се свако пре и после подне у великој сали у здању канцеларије. Затим је долазио књаз. — Он би већ пре тога са Давидовићем прешао тачке, о којима ће се водити разговор и стављао их је на писмено. Давидовић је у почетку конференције читао тај напис, а затим је наступао усмени претрес. Сваки од присутника казивао би своје мишљење, своје приговоре, своја страховања. На тај начин расправљене су и утврђене све тачке редом.

Горепоменуто питање, којим је отпочео низ конференција, захтевало је врло пажљиво размишљање. Присутност везира у земљи, тиме олакшано и убрзано изравнавање разних диференција, — његово пријатељско расположење и корист само са једним преговоре водити, чинили су, да је на први поглед овакав начин преговарања повољнији. — С друге стране, кад се помисли на то, како је лабава веза између Порте и њених власника по провинцијама, како се лако може оно, што је Порта

данас паши одобрила опозвати, услед немилости у коју би пао такав паша или услед његовог премештаја и кад се помисли, да се морају употребити разне полуге у самом Цариграду, па да се добију сасвим повољни резултати, онда је ту, када би се нешто утврдило у Београду, *један више*, са којим би се морало рачунати, а сигурност би била мања. Са тих разлога решено је, да се преговара са Цариградом.

Отуда је потицало друго питање, да ли ће се депутацији у Цариграду издати поново овлашћење и послати јој специјалну инструкцију, која је услед последњих догађаја постала потребна или ће се изабрати какав други пут. Тешкоћа, да се те за народ најглавније ствари на такој даљини писмено расправљају, повела је решењу, да се из средине скупштинске пошљу два пуномоћника у Цариград. Избор је пао на кнеза Лазу, председника Великог Суда и Давидовића, који су већ по свом положају о свему најтачније били обавештени.

Тиме је отворена могућност примања двојаког Фермана, једног *општег*, кога ће Реис-ефендија, као што се то знало, послати непосредно књазу, као претходно испуњење дотичних тачака у Једренском Уговору и једног *посебног*. На какве ће велике тешкоће наићи добијање овог другог Фермана, то се већ могло предвидети.

Али већ за примање првог Фермана народ се морао сазвати и морало се утврдити, како ће се новим правима осигурати важност и примена; морао се још сад народ обавестити, које су нове установе најпре у управи у целом народном животу, да се до смера, до цивилизације, дође. Први главан услов у том погледу, свесност на највишем месту о томе, шта је потребно, био је ту.

Припрема за ту народну скупштину била је предмет следећих састанака. Ствар је била у томе, да се народу поједине тачке пред њим изнесу, да се што исцрпније и тако јасно изложе, да би сваки појединце морао увидети, да су нужне, спасоносне или бар за будућност корисне.

Прва је тачка била *законодавство.*

Од дужег времена главан посао Великог Суда у Крагујевцу био је спремање закона. Начин на који се тај посао радио био је овај: из разних законика европских држава бирали су се закони, који би били за Србију најзгоднији и преводили су се на српски. Нашло се, да би Code Napoleon био најзгоднији за тај посао. Учињен је избор међу стручним лицима, међу њима је посебице и Вук Стефановић, којима је поверено превођење. — Тако прибране законе претресају детаљније књаз и Велики Суд, па ће се после предлог закона поднети Великој Скупштини. Примљени закони узеће се по томе за основе будућег правног поретка.

Предмет, који је ваљало у првом реду уредити, била је *непокретна својина.* Насилничко стање, у коме се земља тако дуго налазила, захтевало је, да се у том погледу сасвим изнова ствари уреде, ако се хоће до сталних облика да дође. Пошло се од начела: „Сваки је у народу помагао у борби око ослобођења земље, према томе, сваки је слободан сопственик земље, коју држи; ако може обделавати више нека тражи више; сваки нека бира себи нову земљу, само ако се тиме не штете права других. Само се на то мора пазити, да се од сад станује у сређеним селима.“ Ретко становништво, велике плодне и необрађене просторије, нарочито у главним долинама, дозвољава велику издашност у раздавању непокретне својине. С овим питањем стоји у вези намера, да се новим хришћанским насељеницима, ма које народности били, населење што више олакша. Њима ће се дозволити, да бирају крај, где мисле да се настане, даће им се у том крају потребна земља, грађе за подизање зграда и ослободиће се за првих три до пет година од свију данака. Занацијама свију врста, који би се хтели настанити на дуже или краће време, чиниће се све могуће олакшице.

За том тачком долази утврђивање *пореза.* Може бити у ниједној земљи сељак не плаћа мање порезе, но што

га плаћа српски сељак од год. 1815. И ако има разних пореза под разним именима, количина порезе, која је долазила годишње на једну пореску главу, била је веома мала. Као главни данак остајао је још непрестано десетак, који се имао плаћати спахијама. То, на сваки начин, не може и даље опстати и прво увађање цивилизације захтеваће веће напоре. Разгранатија управа, потреба у већем броју чиновника, подизање школа, болница; уређење рударства, претварање десетка у данак у новцу траже јаче пореско оптерећивање. Народ је на то већ спреман; често се чује од самих сељака, да и они увиђају потребу тога, и начин, који и о томе говоре, показује, како се овде све врти око куће. „Ми смо до сад спавали у колиби, а сад хоћемо кућу“ говоре они.

При свем том неће бити потребе, да се народ преоптерети. Још су прилике и потребе скромне и још за дуго ће износ извоза надмашати увоз. Шта више, постоји нада, да ће се данци моћи свести отприлике на данашњу њихову меру, кад се богати рудници отворе.

На послетку, остајала је још једна важна тачка, о којој је ваљало проговорити: *положај књажев.*

Велика тешкоћа тог положаја не може се ни за тренутак превидети. Србија на први поглед преставља државу у држави. Био би само софизам, кад би неко запитао: па зар се Европска Турска може назвати државом, у европском смислу те речи? Да ли је она заједница, којој је смер добро целине и појединца, — да ли се она војна власт, која влада извесном провинцијом, може назвати управом?

Србија је у односу потчињености према Порти, али и у одбранбеном стању према њеном насиљу. Главни услови за унутарњу снагу таквог једног стања јесу слога у народу и јединство у управи. Сложан народ изабрао је себи за вођу Милоша Обреновића. Поред његових заслуга за унутарње прилике њему се, сигурно, могу признати такве заслуге и за положај Србије на страни, а

међу њима две су, које нарочито ваља истаћи, као оне, које су засновале сталност прилика. То су велики ред и тачност у књажевој финансиској управи и његов таленат, да са свима, који би могли утицати на судбину Србије, нарочито са суседима, одржава добре односе.

Тачност, са којом се плаћа пореза, чврсто, а опет за то одмерено држање депутације у Цариграду, која никад није доводила ствари до кидања, умешан начин опхођења са најважнијим личностима у дивану, нарочито са Реис-ефендијом; — миран однос с пашом у Београду и Турцима у земљи, у вези са чврстином, чим је ваљало бранити права народна, — добри односи са пашама нишким и зворничким, — са пашом ново-пазарским, за кога сами Турци веле, да има да благодари за свој положај упливу књажевом, — целокупно сигурно држање, које је српска управа свуда показивала, све је то поглавито књажева заслуга. То лежи у његовој личности, у којој се сједињава снага и правичност.

И ако народ те заслуге признаје и књаз ужива љубав и поверење његово, опет је за то за чврстину његова положаја и као јемство за сталну слогу народа, потребно, да се са наступањем новог стања ствари, са самосталношћу Србије, веза између књаза и народа поново и то тешње утврди. Неодређеност ранијих прилика давала је и самом изабраном вођи нечег, што није потпуно одређено. Тек сад је *избор старешина* потпуно признат од стране Порте. И ако народ није мислио сад на поновљен избор, несумњива, једногласна потврда ранијег избора била је потребна. Књазу се није могло измаћи то, да само понован и у овом тренутку изречан избор народа, положај и достојанство једног владаоца осигурава, наследственост у породици утврђује и све што с тиме стоји у вези јасно и неизмењиво заснива. Ако се то сад не би учинило, ако би се у овом тренутку пропустила прилика, да се о тој ствари отворено проговори, то онда нема потпуно сигурне гарантије за будућност

и ономе, од чега је најгора опасност по државу, која се налази у приликама у којима се Србија налазила, унутарњем раздору, није се стало на пут.

Ко познаје књажев карактер, ма у неколико, тај не ће сумњати у то, да му је потпуна збиља била, да само онда задржи своје место, ако постане чвршће и сигурније и да би га пре сасвим напустио, него да остане несигурно. Кад је, дакле, књаз (7 феб. 1830) народу поднео своју оставку, то није било *привидно* одказивање, како се на то на страни, можда, гледало, већ један енергичан корак за случај, ако од стране народа не наступи најенергичнија изјава. Историја није сирота у примерима такве врсте. Понашање књажево потекло је чисто из његове личности, из његовог карактера. — То је била последња главна тачка припремних саветовања. И ако књаз пре тога није говорио о свом решењу, то је опет дошао говор и на потребу, да се његов положај осигура.

Нове границе Србије после присаједињења шест округа.

Као основа за одредбу нових граница узео се обим Србије под Кара-Ђорђем, год. 1810. Крајњи шанчеви Кара-Ђорђеви требали су, у неколико, да послуже као правац за нову границу.

Књаз ми је дозволио, да узмем препис од оригинала, у архиви крагујевачкој, у коме се налазе назначене те границе. Ја ћу прво навести те границе онако, како се могу на карти пратити и затим побројати детаље, који су за нас, због још врло непотпуних карата, нарочито јужних крајева, само овде онде јасни.

Северна граница. *Сава*, од утока у Дрину до Београда. — Дунав од Београда до Оршаве.

Источна граница. Дунав од Оршаве до утока Тимока. — Тимоком навише до Гургусовца. — Затим једну

и по миљу западно-северозападно од Ниша, код села Дражевца.

Јужна граница. Планине Јастребац и Копаоник. — Планина Бело Брдо (село Бело Брдо налази се на картама, 4½ географ. миље источно од Новог Пазара). Села Рудница (не Булница), Касновић не Касневлић, затим преко реке Ибра; — преко реке Рашке, која источно од Новог Пазара, у Ибар утиче — Планина Голија (северозападно од Новог Пазара). — Планина Јавор (западно од Новог Пазара).

Западна граница. Планина Златибор (између Ужица и Вишеграда) — Планина Ивица, до Дрине и та река до њеног утока.

Појединости

Границе према Нишу и Топоници: Јанкова Клисура, преко Јастрепца на Добру Воду (поток и село), — Село Грабовац. — Планина Мали Јастребац. — Село Ступовац. — Река Топоница. — Села Кравље, — Копај-Кошару, — Крбавче, — Преконогу, — Гулихан, — Периш, — Лаово. — Планина Дрено - врт. — Села Папратна, — Репушница. — Планине Свети Никола, — Клисура, — Китку, — Бабинос, — Црноглав; — преко долине Остричево на Затварина - планину; — Планина Вршка Чука; — Село Велики Извор до Тимока.

Шанчеви према Нишу и Тимоку: Делиград. — Топољак. — Шанчеви код села Дражевца, — Бање, — Гургусовца. — Брег Зајечар. — Села Вражогрнце, — Неготин, — Радојевце, — Острово, — Брза Паланка, — Фетислам (или Кладово), — Текија, — Паланка Пореч.

Границе према Новом Пазару: Планина Паресија. — Село Голице. — Река Рашка. — Село Власево. — Река Ибар. — Села Касновић, — Рудница, — Мури, — Јариње, — Лисци. — Река Бистрица. — Село Блажево. — Планина Копаоник. — Планина Кут. — Село Плешин. — Планина Голија. — Стена Јанкова. — Планина Клопот.

Шанчеви према Новом Пазару: на Паредину (буљубаша Пљака). — На Копаонику (Димитрије Кујунџија). — На Голији (буљубаша Хаџи Продан из Кобиља). — Планина Паресија, — на реку Рашку, — на Ибар, — на планине Копаоник, — Бело Брдо, — Јанкову Клисуру, — Јастребац, — на Мораву код села Суповца.

Границе Старог Влаха (предео јужно од Српске Мораве) — Планине Голија, — Јавор, — Муртеница, — Златибор, — Шарган, — Ивица, — Брег Бесаровина, — на реку Дрину.

Границе према Босни: Дрина.

Шест округа присаједињених Србији ови су:

1. *Крајина*, на истоку.
2. *Тимок*, дуж те реке.
3. *Параћин*, од Параћин — паланке до Ниша.
4. *Крушевац*, југоисточно од те вароши.
5. *Стари Влах*, (Старовлашка), јужно од Српске Мораве.

Дрина, дуж те реке,

Како је познавање јужних крајева те нове границе непотпуно, то се не може одредити тачно, са колико ће се Србија повећати. Узима се, да се становништво због тих шест округа повећало са $^1/_3$.

Срби не потцењују тешкоће, које ће повући за собом заузимање нових округа. И ако је Порта издала потребне наредбе пашама нишком, ново-пазарском и зворничком, то је опет велико питање, да ли ће паше напустити то земљиште, а и кад би то било, да ли ће спахије уступити својевољно њихове државине. Ако то не буде, хоће ли се применити сила? Не може се предвидети, како ће се ова ствар на чисто извести и само се то даје предвидети, да ће се са стране књажеве употребити највећа умереност.

Пробавио сам у Крагујевцу дванајест дана. Мој распоред путовања био је тај, да из Србије, преко Босне, одем у Дубровник и о томе сам се већ разговарао у Пожаревцу. Књаз ми је предложио овакав распоред: Цвјетко Рајовић пратиће ме кроз западан крај Србије, најлепши и најтоплији, нарочито кроз нахију ваљевску, у Шабац, ка Господару Јеврему. Тамо ћу провести неко време, затим ће ми Господар Јеврем дати пратиоце, који ће ме преко Зворника допратити у Сарајево. Код сената (општине) те мале трговачке републике, наћи ћу препоруке књажеве, које ће ми осигурати оружану пратњу и све олакшице, које прилике допуштају, за даље путовање до граница дубровачких. Трговачки пут од Сарајева води преко Мостара и Стоца у Дубровник и рачуна се 45—50 сати одстојања.

Од 12. новембра снег је пао и наступила је таква ладноћа, какве се, тако рано, ни најстарији људи у Србији не сећају. Путовање по Босни и лети је везано са многим тешкоћама, а ладноћа, која је сад наступила и ако га није баш онемогућила, а она га је направила бескорисним; не би могао добити јасна појма ни о људима ни о земљи. С тога ми је сад најпре стало било до тога, да што пре стигнем у Италију, а то је могло бити само преко јужних аустријских провинција, где су равније земљиште и потребна средства давали могућност за брже путовање.

Како је књаз знао, да желим, да што пре стигнем у Београд, то се постарао, да ми нађе лице, које је потпуно знало немачки.

22 новембра опростих се с књазом и изјавих му моју благодарност на доказима гостољубља и пажње, које ми је дао, као и моје жеље за напредак Србије. Он ме отпусти са изразима благоволења и додаде да жели, да ме судбина опет доведе у Србију, те да је видим и у напредовању.

Кад сам пошао, позвао је поново Давидовића, који је био тумач. После неког времена дође Давидовић и рече ми, да му је књаз наредио, да ме упита, пошто ћу још и даље путовати, пре но што се вратим у моју отаџбину, да ли може бити с чиме на услузи. Давидовић је, на моју радост, одмах одговорио, да мисли, да ме је добро оценио, ако рече, да никакву другу жељу немам до да се надам, да ће ме се књаз и они које сам упознао у Србији сећати.

Опроштај од тих људи, који под тако тешким приликама и у многом погледу скученим односима само за напредак своје земље и народа живе, био ми је у овом тренутку, када је требао да почне нов живот, тежак. Ја сам са свима у врло пријатељском и срдачном односу стајао. У тренутку праштања, донеше ми ситне поклоне за спомен, један леп нож, фес, убрус везен и сличне ствари, додајући: „Кажите у Вашој отаџбини, какви смо и сетите се кад год и нас.“

13. ПУТ У БЕОГРАД — ГУСЛЕ

Човек који ме је пратио до Београда био је неки старац Јован, Србин из Земуна, по занимању ковач, кога је књаз довео, да му нека кола оправи. Старац је у доба Кара-Ђорђа био од користи Србији, јер је он око оних три стотине топова, које су онда имали, имао доста посла. Његова причања из оног доба, о самом Кара-Ђорђу, у чијој је близини био често, била су таква, да ме је мајстор Јован целог пута занимао. Изненадило ме је његово познавање српске књижевности и то, да је био пријежан претплатник свију српских дела, која би угледала свет.

Земљу је покривао дубок снег. При свем том, карактер Шумадије, који се тако разликује од осталих округа, јасно се видео. — Док је дивља Поречка Река насељена готово искључно *влашким* пастирима и док у

великим источним и јужним долинама Србију све више осваја земљорадња, у Шумадији свет још живи старим пастирским животом. Растове шуме, које покривају овај део земље дају издашну рану за велике чопоре свиња. Највећи део људи и дечака у Шумадији проводи целу годину у тим шумама и враћа се до својих кућа само на кратко време. Њихов цео живот посвећен је пастирском позиву, отуда је, да се управо овде налази прави народни карактер, да се цео тип народа налази још у највећој његовој једрини, са свим његовим врлинама. Како су овде готово све мисли скупљене око напредовања свиња, то је најобичнији поздрав, кад се сретне Шумадинац у шуми: Има ли жира? т. ј. Иде ли добро?

Шумадинке су међу свима женама највештије ручним радовима. Лепе чарапе од шарене вуне, рукавице са ђинђувама из Шумадије, познате су на далеко.

Јахали смо три дана кроз растове шуме и по снегу спуштајући се непрестано према Дунаву. Свуда смо налазили на људе и дечаке, где поред чопора певају и веселе се. Што смо се више приближавали Дунаву све смо више соница сретали. Пут од Крагујевца у Београд један је од најбољих вештачких друмова у Србији, широк је 16 хвати, шума је око пута на великом одстојању растребљена, мостови су елегантни, само овде онде има великих надова, што се могло лако избећи. Пут је дугачак 22 српски сата. Низови брегова спуштају се таласасто ка Морави и Дунаву. После 11 или 12 сати путовања остаје у лево усамљени Космај; друм води поред његовог подножја.

У јутру трећег дана дођосмо до *Авале*, на којој, на самом врху, виде се рушевине неког градића, пола сата од пута, у десно. На месту, где пут има највећи над, добија се поглед на цео јужни крај; Рудничке Планине наднеле су се над Космајем, а на југоистоку виде се високе планине крушевачке.

На један сат даље, северозападно, лежи *Врачар,* преко кога се у ово доба, због ветрова тешко прелази. Кнез је наредио старом Јовану, да ме у случају неповољног времена одведе у оближњи манастир *Раковицу,* на преноћиште, те тако да Врачар обиђемо. Међутим био је не може бити лепши зимски дан и подне, кад се испесмо на врачарско брдо. Одавде се виде на далеко аустријско земљиште, све до Фрушке Горе, дунавска равница и вароши Београд и Земун. Поглед на култивирану земљу, помисао, да тамо наши обичаји и навике владају, има доиста нечег пријатног, и за Европљанина, који уморен тако разноврсним патњама са Татарима из Цариграда долази, мора бити заносан. Међутим ја сам у Србији тако добро прошао, да сам се у тренутку, у коме сам се имао растављати са овом земљом, више занимао успоменама, но мишљу на угодности земунског контумаца.

24 новембар. По подне стигосмо у Београд. Дворски чиновници у конаку, за које је мајстор Јован имао наредбу, спремише ми собу, топлу и угодну, тако да сам убрзо заборавио на тешкоће тродневног јахања по цичи. Немачки сто и столице, уз турска шиљтета и јастуке завршивали су пријатност боравка. Како се у карантин земунски може ући само у извесне дане, ако се хоће, да се сваки дан рачуна, то сам остао још готово целу недељу у Београду. Разговори са кнезом Пером, првим српским чиновником у Београду, са управником полиције и другим, који су одлазили и долазили, посете по вароши, Гаврилова мала библиотека учинише, те ми је време брзо прошло. Један млад надзорник у конаку, који ми је одређен на службу и који је чим сам ушао у собу, стојао код врата, очекујући моје заповести, долази у појаве, које дају доказ, да већ овде онде почиње образованост продирати у народ. Он ме упита, кад сам се упустио у разговор с њиме, је ли то немачка књига, што је читам. Рекох му, да је француска. „И ми имамо књига са француског преведених“ рече ми „и Телемаха, сина У-

лисова.“ — „Је си ли читао ту књигу?“ запитах га. „Имам је“ рече ми, „и уз њу је повезана и једна Историја Наполеона“. Затим отрча, да ми је донесе. Тај је младић син једног сељака из околине Београда. Пре неколико година дошао је као слуга у конак и сâм се потрудио, да научи читати, писати и рачунати, тако да су му сад већ поверили вођење неких рачуна и надзор над једним делом кућења. Његово пристојно п скромно понашање и његова жудња, да се образује, може бити да ће га одвести и чему бољем.

После вечере скупљали смо се у једну малу собу, где се служило кавом и чибуком. — Спремао сам се да оставим Србију, а још нисам чуо народну песму и гусле! Све сам се надао, да ће то донети случај са собом не тражећи нарочито; међутим, ваљда са извесне плашње према странцу, никад не хтедоше сами отпочети. Једног вечера замолих кнез Перу, да чујем песму и гусле. Он нареди одмах, да дође један од момака, за кога су мислили, да се разуме у томе и он дође са гуслама.

Гусле имају дрвен трбух, налик на преполовљену крушку, као у цитре. Дуг танак врат сврши је са једном повијеном главом од какве животиње; шупљина је покривена танком, чињеном јагњећом кожом. На доњем крају стоји једна повисока кобилица, а на горњем крају врата, утврђена је једна чивија. *Једна* струна, упредена из 6—8 коњских длака, иде преко кобилице до чивије. Гусле се наслоне на колена, а превлаче се једним полукружним луком, који има једну коњску длаку; прсти леве руке ударају лако по струни, која је сасвим слободна. Тако се изазива монотона, тиха модулација, која се непрестано креће у неколико мол-тонова, са честим трилерима. — За ноте Срби не знају, као год и Турци, а мелодије ствара онај који пева или пева како је чуо од других.

Момак није гудио добро; кнез Перо узе сам гусле и показа се као вештак. Он је уносио толико нежно-

сти и укуса у свирање, колико је то дозвољавао примитиван инструменат. Затим поче певати.

Прво се неко време само свира, ради такта и мелодије, а да би се и певач за то време прибрао за певање. Затим долазе две строфе песме, истог размера — без слика, предпоследњи слог се нешто мало развуче, а последњи кратко отсече, готово прогуне. Песму прате гусле. Између две строфе мелодија се понавља, а за то време певач добија времена, да две следеће строфе среди; јер се тешко дешава, да певач зна целу песму, од речи до речи, на памет, обично се импровизира.

Кнез Перо певао је једну, може бити најстарију и најпростију народну песму, која у мало потеза описује однос између Хришћана и Турака и старо српско јунаштво, које се држало још неко време под турском влашћу. — Марко Краљевић (т. ј. Марко, краљев син) представник је тога времена, то није Хераклес, који се бори за своју личну славу, већ је то борба тога времена, тако срасла са вером, да се Марко по већини црта и јавља као Христов заточник, и ако ванредно лепа песма о његовој смрти показује незнабожачки карактер, који је скопчан само са природним силама.

Садржина песме била је ова:

Марко Краљевић јаши преко поља и срета тридесет Турака, који воде тридесет везаних Срба. Он прво моли да Турци пусте Србе, затим им нуди 30000 гроша и кад и то не помаже — отсеца Турцима главе. У близини је црква, али Марко не сме, онако крвав, да уђе и да се помоли Богу. Свештеник му отвара врата, јер је Хришћане ослободио од срамоте и под условом, да се покаје за проливену људску крв.

У тој се песми у Марковим омишљањима, у услову који му свештеник поставља, исказује на прост и леп начин, да је борба потекла не из фанатизма већ из самоодбране.

14. КЊИЖЕВНОСТ

Вук Стефановић, у оно доба кад сам путовао са Цвјетком по источном и јужном крају земље, отпутовао је из Крагујевца у Земун ка својој породици, тако да сам опет изгубио прилику, да се видим с њиме. Кад сам стигао у контумац земунски, онда је дошао у парлаторијум, да се видимо.

Вук је рођен на граници Босне и Србије, прешао је рано у Аустрију, где је учио школу, под Кара-Ђорђем бавио се дуже времена у Србији, а затим је живио у Бечу. Он је болешљив и од ране младости ром, али његово тело није сметало развићу његова духа. Причали су ми много о живости његова духа, али оно што сам видео превазилазило је све што ми рекоше о томе.

1814 изашла је у Бечу Вукова Српска Граматика. — Тек је овде место, да се каже неколико речи о српском језику, чије је садање стање везано за Вука Стефановића. Да би се разумело оно што долази, биће потребно, да бацим један поглед на целокупно Словенство у Европи. Ако се баци један поглед на карту и ако се карта Европе подели према трима главним језицима, и на западу дођу Романи, у средини Германи, а на истоку Словени, то се види, да од баварске границе до Кавказа и од Скутара до европско-азијске границе на Северном Мору готово без прекида станују Словени. Готово цела Северна Азија, Русија, Пољска и Галиција, један део Чешке, Моравске, Угарске, Штајерске, Крајине и Корушке; затим цела Славонија, Хрватска, Бугарска, Србија, Босна, један део Албаније и Македоније насељени су Словенима, који су међу собом сродни по говору, карактеру и обичајима, а којих има преко 55 милиона, — 22-ги део целокупног становништва на земљи. Но поред тога, што тако разне климатске и политичне прилике, у којима Словени живе, стварају знатне разлике међу њима, *једна* околност имала је тако одсудног ути-

цаја на њихово умно развиће, да је целу расу поделила на два дела, — то је *вера*. Један, већи део пришао је грчкој цркви; руски, бугарски, српски Словени сасвим, угарски, славонски, хрватски, босански, албански, и македонски већим делом. Остатак од ових последњих и Пољаци, Чеси, Моравци, штајерски, крајински и корушки Словени католичке су вере, и то нешто грчко католичке, унијатске а нешто римско-католичке.

Словени, који припадају грчкој цркви, имају *старословенска, црквена писмена* и она су се употребљавала и за светске ствари, јер се потреба за светском књижевношћу доцније појавила. Католички Словени, напротив, имају римска црквена писмена и световну писменост.

Живот у свом развићу развија даље језике. И ако је тренутак, у коме је преведено Еванђеље на народни језик, свуде главни отсек у историји језика и књижевности сваког језика, то опет тај тренутак није од трајне вредности; даље напредовање образованости чини, да се на то убрзо заборавља.

Код Словена то је сасвим јасно и одређено; тренутак кад су Свете Књиге преведене на словенски језик, почетак је словенске културне историје; они су тек у том тренутку добили азбуку. — Два калуђера из Солуна, *Кирил и Метод*, упознали су око год. 868 Словене са хришћанством, читали су службу *на народном језику* и превели Свете Књиге са грчког на словенски. Они су се служили грчким, а где то није било довољно, арапским писменима и рунама и дадоше речи, које народни језик није имао према тадањем ступњу свог развића, већином из грчког. — Тако су постале словенске црквене књиге и словенски црквени језик и писмена, како и данас постоје у грчкој цркви; она се зову *старословенска* или *ћирилица*.

Поред старословенског, у току столећа, до нашег времена, образовали су се народни језици, све живљи и богатији, као и сам живот народа. Такав је случај са

руским, па и са српским језиком. Српски писци створили су из утврђеног словенског језика и све више напредујућег живог народног говора, *словеносрпски књижевни језик*, којим су се до последњих десетина писали световни списи. У томе их је руководила ова основна мисао: све узвишеније, благородније ваља узети из црквеног језика и само за обичне ствари ваља употребити народни говор.

Као трећи ступањ у отпочетом развијању јавља се Вуков поглед, који је већ у живот уведен: српски народни језик дошао је до таквог ступња развића, да је достојан, да се у свој својој чистоћи употреби као самосталан књижеван језик; да се искаже нешто најплеменитије и најбоље не треба више старословенски црквени језик и нема сигурнијег средства, народ уздићи до научног образовања, од *писања* у *оном језику*, који сваки говори и разуме.

Пример оба језика, старословенског или црквеног и српског, како га данас народ говори, следује овде; за оне читаоце, који знају пољски тај је пример исписан латинским словима, у колико је то било могуће било по сиротнијој латинској азбуци.

Еванђ. Св. Луке гл. 15. 11:

1. *Старословенски:*

11. Человѣкъ нѣкій имѣ́ дка сына:

12. Й рече́ юнѣйшій є́ю отцу́: о́тче, даждь ми досто́йну́ю часть имѣнія. И раздѣли ѝмь имѣніе.

13. И не по мно́зѣхъ днехъ собра́въ вся имѣній сынъ, отиде́ на страну́ далече, и ту́ расточи́ имѣніе своѐ, живый блу́дно.

14. Изжи́вшу́ же ему́ все, бысть гладь крѣпокь на странѣ той и той нача́ть лиша́тися.

15. И шед прилѣпи́ся еди́ному́ отъ жи́тель тоа̀ страны: и посла его̀ на се́ла своа̀ пасти́ свинія.

2. *Старословенски са латиницом.*

11. Tschelowjek njekji imje dwa sūna:

12 I retsche junjeischji jeju otzu: otsche, daschd mi dostoinuju tschast imjenija. i rasdjeli im imjenje.

13. I ne po mnosjech dnech sobraw wse imjenji sūn, otide na stranu daletsche i tu rastotschi imjenje swoe schiwūi bludno.

14. Isschiwschu sche jemu wse, būst glad krjepok na stranje toi, i toi natschat lischatisa.

15. I sched priljepisja jedinomu ot schitjel toja stranū: i posla jego na sela swoja pasti swinija.

3. *Српски по Вуку Стефановићу.*

11. Један човек имаше два сина:

12. И рече млађи од њи оцу: Оче! Даи ми дијо, што припада мени. И отац им подјели имање.

13. И по том до неколико дана покупи млађи син све своје, и отиде у даљну земљу, и тамо просу имање своје, живећи беспутно.

14. А кад потроши све, постаде велика глад у оној земљи, и он се нађе у невољи.

15. И отишавши, приби се код једног човека у оној земљи и он га посла у поље своје, да чува свиње.

4. *Вук са латиницом.*

11. Jedan tschiowek imasche dwa sina.

12. I retsche mladji od nji ozu: Otsche! Dai mi dijo, schto pripada meni. I otaz im podjeli imanje.

13. I po tom do nekoliko dana pokupi mladji sin swe swoje, i otide u daljnu semlju, i tamo prosu imanje svoje, schiwetji besputno.

14. A kad potroschi swe, postade welika glad u onoi semlji, i on se nadje u nevolji.

15. I otischawschi, pribi se kod jednog tschoweka u onoi semlji: i on ga posla u polje swoje, da tschuwa swinje.

Но Вуково мњење, да је црквени језик непотребан више за живот и науку, наишло је међу самим Србима на противнике. Свештенство је одсудно против тога; њему изгледа, да је то напад на његова освећена права. Један део световњака изјаснио се за то мњење и често се чује изрека: обичан говор прост је говор, необлагорођен, неспособан да сам о себи буде носилац науке. Други део световњака је за Вуково жустро новачење. Више писаца већ су писали новим правцем и нарочито је Давидовић, који се ватрено и зналачки заузео за нов поглед.

И тако већ у самом почетку новог научног живота у Србији видимо борбу. Да ли ће она бити спасоносна, да ли ће бити корисна по напредак или ће га омести? — Моћи ћемо, ваљда, надати се, да ће бити први случај и један пример имају већ Срби у том правцу. У руској културној историји наилазимо на тај исти случај, за један век раније, под царицом Јелисаветом. „Ломоносов усудио се, да између старословенског и руског повуче тачну границу и да руски сведе на утврђење принципе. — Он је први почео писати чистом, правом, руском прозом и створио је правила руске граматике.“ (в. *Шафарика*). — Али он је обележио почетак једног главног периода у руској књижевној историји и пошто је он први ослободио од старих окова, руска књижевност поче се брзо развијати. Са њим, „са Јелисаветом отпочиње руска књижевност да се развија у једну самосталну целину, донде било је само одломака.“

Ломоносов није пожњео благодарност својих суврéменика, тек је потомство признало његову заслугу. Вукова жива тежња налази признање, и ако не међу његовим сопственим земљацима. Срби су још врло мало измакли од погледа једног ратоборног, пастирског народа; Вукова телесна мана прекор је у њиховим очима. Они, истина, већ сад осећају потребу, да имају у својој средини школоване људе, али ту потребу осећају тек у

управи или непосредно у учитељима. Вукови учени радови изгледају им још бескорисни, његово скупљање народних песама изгледа ми као беспослена играчка, а не знају, како је баш обнародовање тих песама изазвало живо интересовање за Србију у Европи, како се баш са упознавањем тих песама јавља жива жеља, да виде слободним и образованим народ, који има тако дивних елемената у себи.

Вук је своје назоре о вредности данашњег народног језика утврдио у својој Граматици, у којој је он тај језик свео на чисте, просте елементе. Он је показао, да су у место 45 писмена старословенске азбуке довољни само 25, да сваки глас у њему јасно искаже.

Други рад Вуков на језику био је његов Српско-Немачко-Латински Речник. Ако се на тај Речник гледа као на један од првих покушаја, који се у том облику учинио за језик српски (има још један Српско-Немачки Речник, Беч 1790 и један мали, Будим 1814), онда ће тај рад, нема сумње, наићи свуда на повољну оцену. Како сад ствар стоји, мора се сматрати више као збирка српских речи, са додатим објашњењем на српском језику, која ће бити довољна да васпостави везу са она друга два језика. Осим тога, она је врло непотпуна за сам српски језик. Како ће један темељан, потпун речник Српско-Немачки и Немачко-Српски, убрзо, нема сумње, постати потребом, то би било добро, кад би се Вук латио посла, који би се насигурно исплатио, приређивања новог издања речника, уз припомоћ каквог Немца. Речник има, у осталом, ту заслугу, да је са својим објашњењима уз поједина имена историјско-географско помоћно средство за Србију.

Трећа заслуга Вукова је у збирању и штампању српско-босанских народних песама. Не подлежи никаквој сумњи, да у колико који народ прелази више култури, у толико ће са многим лепим из природног стања нестати и дар за песму. Већ земљорадник је не пева тако

често; само пастирски живот у слободи шума ствара ту умну моћ, то рецитирање и измишљање; и ма да ће се гусле и песма још дуго разлегати на огњишту, у породичном кругу, са напредовањем образованости долазе друге мисли, друге бриге, друге радости. Не можемо се измаћи пред питањем, да ли су те радости довољна оштета за претрпљене губитке, али се мирном савешћу може постављено питање потврдити, кад се обазремо на мрачне стране некултуре.

Према томе, не може се довољно признати заслуга, да је народна поезија, пре њене вероватне и блиске пропасти, пописана и тако за позна времена очувана. Но и то је појмљиво, да баш они најмање полажу на то, којих се ствар најпре тиче. Песме су тако лако и несвесно постале, за њих се мари, али се тако мало цене, новије време има своје сопствено коло јунака, у које готово сваки из народа улази, своје сопствене тежње, — да Србин једва појми, како може изгледати у књизи нешто старо, полубитисано. И не сања се, да је оно, што сељака о његовим светковинама, у његовој колиби весели, опште добро народа, које га тако добро обележава, а навикнути само на усмена саопштења и предања, сматра се, да је непотребно записивати оно, што сваки зна.

Не може се спорити, да баш у тој простодушности и несвесности лежи за нас драж, са које, и ако само за тренутак, жалимо за њом. — Много би било тражити, да се те песме у свему и у сваком погледу допадну другом народу. Већи део њихова садржаја тако је нов, тако је стран — поред оног што нас привлачи наилазимо по некад нешто што нас чак одбија, — да их не можемо подврћи мерилу чисто естетичког уживања, а да им не нанесемо неправду. Али ако се држимо тог гледишта, колико мора бити духовне снаге и живости у једном народу, па да у четиристогодишњем ропству те песме створи, дотерује и очува, — да су оне поникле из нај-

нижег слоја народа, лишеног сваког знања, да је то чисти продукт природе, и ако би хтели да смо себични, да је то најбоље средство, да један тако занимљив народ скроз познамо, то те песме улевају заиста интересовање, које би им по њиховој страној, простој спољашности отказали.

Ми смо добили грчке песме раније од српских. Снага, која их је створила, иста је, али је њихов карактер сасвим други. Грчке су песме постале у доба нове борбе са Турцима, већина у првом најнесрећнијем периоду њеном. Кроз њих се провлачи црн конац жалости и бола, поред крвавог црвенила освете; само се мало види боја наде. Оне су узвишене, племените, потресају а често поражавају. — Међутим српске су песме већином слике из лепе прошлости. Витешка храброст, мучко и лукаво отимање, час нежна љубав, час уживање и богаство најзнатнији су елементи тих песама, у којима се народ наслађивао и који су га подржавали у његовој невољи. Основан тон тих песама готово је искључно весео: оне су потекле из неисцрпне веселе нарави народа самог, што је једна од његових најуочљивијих особина. Рад и одмор, цео живот није му ништа без песме. Из зеленила шумског, из дубоког снега, које га завејава, пастирче пева његову песму; он пева себи, животињама, дрвећу, што му на памет падне, оно чиме се у том тренутку његове мисли баве. Дете путем такође пева; — путник који иде друмом, присећа се откуда и куда иде и на један пут попева: „Београде где је твоја слава? Када ти је Крагујевац глава? — стихове које је некад чуо.

За прво сазнање српско-босанске песме Немци има да благодаре Гете-у, који је саопштио тугованку племенитих жена Асан - аге. У наслову те песме налази се додатак: са Морлачког. У Далмацији Срби католичке вере и Срби мусломанске вере зову Србе грчкоправославне вере Власима, а Моровласима (Morowlachi) зову оне Србе, који станују на мору. Гете је превео ту песму

са француске прозе, а на који је начин дошао до облика, који се тачно поклапа са српским обликом песама, — било би добро, кад би се сазнало.

Много доцније јавила се збирка Вукова и њен први немачки превод од Талвије (Терезе Јакоби), која је знајући сродан руски језик, превела већи део Вукове Збирке. Други немачки превод постао је на следећи начин: У год. 1825 или 1826 дошао је у Лајпциг један млад Србин, Симеон Милутиновић и упознао се са легационим секретаром Вилхелмом Герхардом. Оба почеше заједнички да преводе Вукову Збирку. Милутиновић је истина знао немачки, али Герхард није знао српски. Међутим проницавост, издржљивост и поетски такт, што га је Герхард већ показао у својим сопственим песмама, омогућише постизање предузетог посла. У току једне зиме посао је у главном био савладан, и у којој се мери успело у томе, о томе даје најбољу апологију састав, који је изашао у Wiener Litteratur - Blätter; у том се саставу на најоштрији начин напада тај посао и брижљиво се указује на све мане, које су се могле наћи. При свем том, кад се сведе све што је ту речено, онда остају неколико граматичких погрешака и неколико, по броју незнатних, произвољних дометака.

Наслов Талвијиног превода гласи: Volkslieder der Serben. Metrisch übersezt und historisch eingeleitet von Talvi. Erste und Zweite Lieferung. Halle 1825 и 1826.

Наслов Герхардовог превода гласи: Gedichte von Wilhelm Gerhard. 3 ter und 4 ter Band; Wila, Serbische Volkslieder und Heldenmärchen. Zwei Abtheilungen. Leipzig 1828.

Ако се оба превода сравне, то се код Талвије налази тежња, да се српској песми даде неки узвишени, трагичан полет, који баш никако није основан тон тих производа добре расположености; осим тога, преводилац као женско, труди се, где је песма цртала слободно и наго природу људску, и где је заголицала жудњу стра-

сти, да то ублажи, заклони, прикрије. Обе те ствари чине, да је превод испао сувопаран, готово ладан и читалац не може да дође до пуног осећања лепоте оригинала. — Герхардов је превод вернији; он је чак и онде пропустио да што дотерује, где ће немачког читаоца немило дирнути сувишна природност. Међутим, само тако можемо доћи до потпуног схватања, до разумевања народног карактера оних који су те песме створили.

Герхард је своме делу додао један речник, који даје објашњења о пределима, обичајима, навикама, именима и лицима и који нам даје могућност да потпуно разумемо песме. Тај је додатак у толико веће вредности, што је, као што Герхард сам признаје, састављање његово стало више мука, но само превођење, у коме је одмах налазио и награду за труд уложен око тога.

Сад да се осврнемо на српску књижевност у правом смислу. Да се један народ упозна, једно од првих средстава, нема сумње је то, упознати се са његовим књижевним производима, бар по имену. При том ваља добро уочити једну околност. Највећи део српских дела написали су аустријски Срби, а готово су све у Аустрији написане и штампане. Беч и Будим су два главна места њиховог издања.

Потпуног прегледа, каталога српских дела нема до сад ни на српском језику. У колико је мени познато, такав један списак (у рукопису) саставио је само Лукијан Мушицки, српски владика у Карлштату (Хрватска) и он га води и даље. Замолио сам га, кад сам га посетио, да га саопшти публици, али ми је одговорио; „Зар да покажемо свету нашу сиротињу? Ми смо још тако млого заостали.“ Но мислим, да ће он опет за то ускоро ту своју збирку штампати.

Преглед српске књижевности, који следује, има само тај смер, да покаже, да се је већ по разним врстама књи-

жевности почело по нешто радити. Ја сам се у њему држао поглавито Српског Летописа, а по нешто допунио сам из Шафарика.

1. Поезија

А. Оригинали

Лирска и Епска

Вук Стефановић Караџић, Мала простонародна славенско-српска песмарица. Вијена 1814. — Збирка српских песама 1816. — Умножено издање. Лајпциг 1822—24.

Милован Видаковић, професор, написао је: Благовони крин целомудрене љубави. Будим 1822 — Љубомир у Јелисеуму. Будим 1814 до 1823. 3 св.

Јован Дошеновић, Лирическа пјенија [Будим 1809].

Лукијан Мушицки, српски владика у Карлштату, уважен песник, Оде.

Јован Пачић, Сочиненија пјеснословска [Будим 1828].

Викентије Ракић, Житије Стефана первовјенчанога [Будим 1813]. Епос. — Жертва Аврамова (превод) [Будим 1799].

Гаврило Ковачевић, Стихи о поведенији итд. сербскаго књаза Лазара итд. [Будим. 1805]. — Јудита [Будим 1808].

Михаило Витковић, адвокат, Спомен Милице [Будим 1812].

Милован Видаковић, Тобија [1825].

Симеон Милутиновић, Сербијанка [Лајпциг 1826]. Јуначки спис. — Зорица (диминутив од Зоре) [Будим 1827].

Аврам Бранковић, Бој код Наварина (превод) [Будим 1829].

Сатирична.

Месаровић, Разбибрига (поетична сатира). [Будим 1815]

Сава Меркаљ, Азбукопретрес или квинтесенција дебелог јера [Будим 1810] Дебело јер, ъ, писмено и знак за

који је Вук казао, да је у већини случајева непотребан, главна је тачка препирке између обе странке).

Јован Рајић, рођен у Карловцима 1726, умро 1801, архимандрит, Бој змаја са орлови. Вијена. 1789.

Драматска

Јован Рајић, Трагедија, сирјеч печалнаја повјест о смрти последнаго царја сербскаго Уроша V. Будим 1798.

Јован Поповић, Светислав и Милева. Жалосно позориште [Будим 1827]. — Бој на Косову или Милан Топлица и Зораида [Будим 1828].

Симеон Милутиновић, Дика црногорска [Цетиње 1835]

Атанасије Стојковић, Аристид и Наталија. Будим 1801.

Антоније Јосифовић, Стрелци, хероическо позориште [Будим 1804.] (превод).

Јоаким Вујић, Фернандо и Јарика, једна јавна игра [Будим 1805]. (превод). — Крешчалица, једно јавно позоришче [Будим 1814]. (превод).

Милован Видаковић, Касија царица или травестиран Октавијан [Будим 1827].—Усамљени Јуноша [Будим 1810].

Басне, ариче, романи и књиге разног садржаја

Јован Рајић, Моралне приче. Собраније разних недељних и празничних поученија [Вијена 1793].

Милован Видаковић, Љубав к младој музи сербској [Пешта 1812]. (у писмима).

Јован Живковић, Целомудрена муза.

Лукијан Мушицки, Глас отачаствољубца.

Јоаким Вујић, Забавне басне — Новоизобретеноје и благоустројеноје училишче добродјетељи, садержашче пјатнадесјат пријатних повјестеј итд [Будим 1823]. — Бертолд [Будим 1807]. — Бертолдин [Будим 1807] (превод).

Самуило (треба Тимотије) *Илић*. Ербија, роман [Будим 1827]. (превод).

Вук Стефановић Караџић, Српске приче [Беч 1821] — Даница, Забавник, [Беч] 1826—29.

Димитрије Давидовић, Забавник Беч 1815 — 21.

Јован Мушкатировић, сенатор Причте или по простому пословице [Беч 1787].

Лазар Бојић, Памјатник мужем у славено-сербском книжеству славним [Пешта 1815].

Павле Соларић, Поминак книжески Млетци 1810

Б. Преводи

Доситије Обрадовић, рођен 1739, умро 1811 у Београду. У последње време био је саветник, врховни надзорник школа и васпитач деце Кара-Ђорђеве. Написао је: Езопове и прочих разних баснотворцев басне. Лајпциг 1788.

Аврам Мразовић, управ. школа: Овидија Насона печалних књига V. [Будим 1818].

Милош Светић (Псевдоним; писац је *Аврам Гашпаревић*, учитељ деце књаза Милоша) Хорацијева Ars poetica, један пут у облику српске песме, а после у српском хексаметру.

Гаврило Ковачевић, Аделаида, алписка пастирка [Будим 1828]

Петар Матић, синдик, доктор права и философије: Идила, и Дафнис од Геснера [Беч 1826].

Милош Лазаревић, Смрт Абелова од Геснера. [Беч 1820]

Евстахије Арсић, Полезнаја размишленија о четирих годишњих временах, од Томзона [Будим 1816].

Константин Маринковић, Плач Рахили [Будим 1808]

Јован Живковић, Палмово лиственје [Будим 1808].

Јован Пачић, Фаонијас (са талијанског) [Будим 1827].

Јевта Поповић, учитељ у српској школи у Трсту: Сузе Радмилове спеване по Минчетићу, Дубровчанину [Будим 1826] — Османида, Осман спјеван Иваном Гундулићем [Будим 1827].

Јован Поповић, сенатор, млади Робинзон [Будим 1807]

Јоаким Вујић, млади Робинзон [Будим 1810].

Никола Лазаревић, Робинсон Крусе [Будим 1799]. — Повјест древних Абдеритов [Будим 1803].

Евстатије Арсић, (биће *Павле Бериħ* Пр.) Задиг, од Волтера [Будим 1828] — Агатон од Виланда [Будим 1820].

Стеван Живковић, Телемах од Фенелона [Вјена 1814].

А. Јосифовић, Стрелци, написао Бабо. Будим 1804.

Мојсије Игњатовић, Марија Менчиков, трагедија [Будим 1809] — Артело, придворни шаљивчина [Будим 1813].

Е. Јанковић, доктор, више комедија од Голдонија.

А. Мразовић, Пастирске игре, с немачког. Будим 1803. — Мизантропија и кајање. Будим 1808.

Ј. Вујић, Награжденије и наказаније [Будим 1807] Слепи миш, комедија [Будим 1809].

2. Митологија

Василије Дамјановић, Вјера древности [Будим 1817].

Јеврем Лазаревић, Содружество древних богов [Млетци 1810].

3. Филозофија, Морал, Логика, Реторика и педагошки списи

Оригинали и преводи

Аврам Мразовић, Руководство к славенскому красноречију. Будим 1821 — Поучителни магацин за децу. Вијена 1793 (превод).

Никола Шимић, Логика [Будим 1808-9].

Јован Рајић, Реч о покојном човеку. Млетци 1764. — Цвјетник [Будим 1802]. — Кант о смрти.

Герасим Бечкереки, калуђер, Филозофическа наука (превод с немачког) [Будим 1809].

Јеврем Лазаревић, Моралнаја философија [Будим 1807] — Собраније моралних вешчеј [Будим 1809].

Доситије Обрадовић, Етика. Млетци 1803. — Совјети здраваго разума 1806. — Собраније разних нравоучителних вешчеј. Вијена 1793. — Мезимац [Будим 1818].

Димитрије Давидовић, Наставленије к благонравију (превод с немачког) [Будим 1812].

Мојсије Игњатовић, Перво наставленије к благонравију [Будим 1813].

Евстахија Арсић, Материнскі савет [Будим 1814].

Георгије Захаријевић, О благонравију јуности, од Изократа и Плутарха о восписанији дјетеј [Будим 1807[.

Јован Рукослав, Плутарха Херонејскаго дјелце о воспитанији дјетеј [Будим 1808].

Аврам Мразовић, Поучителни магазин [Вијена 1800] в. горе.

Јован Стејић, Забаве за разум и срце [Беч 1828].

Петар Стојковић, Цицеро о дужностима — Хеликон средство за образовање ума [Будим 1827]. — Дужности човечанске, са талијанског, од Соаве-а.

Глигорије Терлајић, (1766—1811), професор, Идеа или мужескаја и женскаја добродјетељ. Вијена 1793. С немачког.

Стефан Рајић, парох у Осеку, Расужденије о недостатцјех воспитанија [Вијена 1794].

Јован Мушкатировић, Кратка посматрања о начину сузбијања сујеверја — Размишљања о посту [Беч 1794].

Јоаким Вујић, Училишче добродјетели (в. горе).

Алексије Весвлић, Кратак опис земаљског живота.

Михаило Бојаџи, Темељна поука у моралу [Будим 1808]

Јован Берић, актуар код српске врховне управе школа у Угарској, Педагогија и Методика [превод, Будим 1816].

Павле Соларић, Сверх воспитанија к човекољубију превод. Млетци 1809. — J. Г. Цимерман о самости. Млетци 1809.

4. Историја, географија, статистика, етнографија и биографија.

Оригинали и преводи

Павле Кенгелац, архимандрит, Всемирно збитословије [Будим 1821].

Јован Рајић, Краткаја историја Серблији, Расији, Босни и Рами (извод из 55 св. Allgem. Weltgesch. Вијена 1793). — Историја разних славенских народов, наипаче Болгар, Хорватов и Сербов 4 свеске, Вијена 1794—95.

Павле Јулинац, официр, Краткоје введеније в историју происхожденија слав.-сербскаго народа. Млетци 1765.

Атанасије Нешковић, Историја славено-бугарског народа. Будим 1801.

Георгије Магарашевић, Историја најважнији политични европски прикљученија, од 1809—21 (Беч 1823). — Летопис, од 1825 године, 4 свеске годишње, и сад се издаје, разне садржине, много о Словенима.

Сава, граф *Текелија:* Римљани у Шпанији (превод Будим 1805).

Георгије Терлајић, Нума или процвјетајушчи Рим, превод. Будим 1801.

Павле Соларић, Римљани славенствовавши. Будим 1818. — Ново гражданско землеописаније. Млетци 1804. Землеписаник уз то. Млетци 1804.

Василије Булић, професор, Всеобшчег земљописанија чест перва. Земљописаније математическо (Будим 1824).

Јоаким Вујић, Новјејше земљеописаније (Будим 1825) — Путешествије по Србији (Будим 1828).

Јован Поповић Мостарски, Географско-статистични преглед свију европских држава (Будим 1818).

Аврам Бранковић, Карактеристика или описаније народа по целој земљи живећег (Будим 1827).

Јевтимије Ивановић, прота у Земуну, Нови Плутарх (Будим 1809).

Јован Поповић, Живот Ђурђа Кастриоте Скендербега (Будим 1828).

Вук Стефановић Караџић, Милош Обреновић књаз Србији (Будим 1828). — Житије Ђорђија Арсенијевића Емануела (Будим 1827).

Доситије Обрадовић, Живот и прикљученија (Лајпциг 1783).

5. Политика

Димитрије Давидовић и д-р Фрушић, Новине Сербске од 1813—21 [Беч].

Стефан Новаковић, Сербскија Новини, 17 год. [Вијена].

6. Математичке науке, физика, природна историја

Захарија Орфелин, Вечни календар. Вијена 1783. [Будим] 1817.

Аврам Мразовић. Руководство к науције числителној [Будим 1806].

Атанасије Стојковић, Физика. 3 св. Будим 1801—1803

Глигорије Лазић, Кратко руководство к Физики [Будим 1822].

Јоаким Вујић, Јестествословије од Христијана Рафа [Будим 1809].

Павле Кенгелац, архимандрит, Јестествословије. Будим 1811.

7. Медицина

Павле Берић, адвокат, краткоје поученије о хранителним богињама, превод др. Бене-а [Будим 1817].

Јован Стејић, Хуфеланда Макровиотика [Беч 1826].

Герасим (Георгије) Бечкереки, Художествије к пропродолженију живота человјеческаго от Хуфеланда [Будим 1807].

Павле Хаџић, Катихизис здравија [превод с немачког. Будим 1802].

8. Правна наука

Евгерије Ђургоревић, [треба Евгеније Ђурковић], Право наследија [Будим 1823].

9. Граматика

Вук Стефановић Караџић, Писменица сербскаго језика, по говору простога народа написана. Вијена 1814. Имамо од тога немачки превод под насловом: Wuk St.

K. Kleine serbische Grammatik verdeutscht und mit einer Vorrede von Jacob Grimm. Са примедбама о најновијем схватању дугих јуначких песама из уста српског народа и прегледом најзначајнијих од тих песама од J. C. Фатера. Leipzig и Berlin Reimer. 1824. — Српско-Немачко-Латински речник. Беч 1818.

Од (бар за мене) непознатих писаца: Велики Српско-Немачки речник. Беч 1790 [издање Курцбека]. — Мали српско-немачки речник. Будим 1818.

Стефан Вујановски, директор српских народних школа у Угарској. Њемацкаја граматика на ползу сербских дјетеј. Вијена 1773. — Руководство к правоглаголенију и правописанију [Вијена 1793].

Марко Стојадиновић, Сербски - њемецки разговори [Вијена 1793]. — Српски секретар [Будим 1802].

Аврам Мразовић, Руководство к славенском правочтенију и правописанију [Будим 1817]. — Руководство к славенској граматиџе [Будим 1800].

Георгије Захаријевић, Грчка граматика [Будим 1814]

Ђорђе Петровић, Венгерекаја граматика Вијена 1795.

Јоаким Вујић, Руководство к француштеј Граматиџе [Будим 1805].

Атанасије Стојковић, Српски секретар [Будим 1802].

10. Економија

Аврам Мразовић, Руководство к пољскому и домаћему стројенију [Будим 1822].

Аврам Максимовић, парох, Нови пчелар [Будим 1810].

[Захарија] Орфелин, Искусни подрумар. Будим 1808.

Прокопије Богић, архимандрит, Совршен винодјелац Будим 1816.

Павле Атанасковић, Упуство за свиларство. [Будим 1823].

Непознати, Справљање шећера из кукурузне стабљике [Будим 1812].

Непознати, Справљање шећера из белог јавора [Будим 1812].

Као што се види, учињен је већ почетак у свима врстама књижевности; али још нема праве везе, система, Свакојако моћи ће се очекивати напредак са сваком годином. Ако Давидовић успе да изврши своју омиљену жељу, оснивање штампарије и издавање једних новина, које би обухватиле политику, науку и трговину, онда ћемо, нема сумње, бити обавештени и о новим српским књигама, које би угледале света, те ћемо и у том погледу бити непрестано обавештени о напредовању Србије.

Пре но што завршим овај одсек, мислим да ми је дужност, да споменем једно дело, које је код нас, поред његових великих заслуга за књижевност, готово непознато, а то је:

Geschichte der slavischen Sprache und Litteratur nach allen Mundarten, von P. J. Schaffarik, Doktor der Philosophie am Gymnasium der griechisch-nichtunirten Gemeinde in Neusatz. — Ofen. 1826.

То изврсно дело од неоцењене је вредности за Словене, али и за нас Северне Немце с тога је од особитог интереса, што нам даје могућност, да се на најпростији и најтемељнији начин упознамо са једним делом књижевности, који нам је готово у чудној мери непознат, ма колико да нам је и сам предмет, по месности својој, тако близак.

Често је пута опажено, а још чешће казано, али слабо се водило рачуна, ма да је то, како с којом годином све осетније, о томе, за што су нам словенски језици и словенска књижевност тако непознати. Северни Немци су на таквом ступњу образовања, који може одржати пробу у сваком погледу; нема ничег важнијег у књижевности Западне Европе, што нам није познато, а три главна језика многи међу нама знају врло добро. Па за што има међу нама тако мало њих, који би знали који од словенских језика? Да ли је Исток Европе од тако малог значаја, да нам је знање његових језика непотребно, да га наше најближе поколење неће тре-

бати? Зар руски књижевници, од времена Јелисавете, нису достојни да их упознамо? — Зар Пољаци нису још пре 200 година имали књижевност, чији су угледи били стари класици и зар нису имали језик, који је тако развијен био, да је могао послужити на двору, који је био врло образован? — Зар ступањ образовања народа, који чине једну трећину Европе, не заслужује нашу велику пажњу? — Разни огранци Словенства већ пружају један другом руку, мисао једне опште везе, жеља за заједничким духовним унапређењем већ је оживела и њени почетци већ су добили живота. Добровски, Копитар и Шафарик за општу словенску књижевност, Ломоносов, Карамзин и други за руску, Конарски, кнез Чарториски, гроф Потоцки, архиепископ Красински и др. за пољску, Добровски за чешку и моравску, Вук Стефановић и Давидовић за српску, Бернолак за словачку књижевност, образују ланац, чија се ве веза све јасније види. — И зар ми сад да не обратимо нашу пажњу на ту појаву? Зар не би требало, не појединац него постепено сваки образовани међу нама, да се заинтересује за тај део људског развића.

Узрок, са кога нам је словенска књижевност тако туђа и са кога нам њено знање изгледа бескорисно, није тешко пронаћи. Он је сав у незнању словенских језика, а ти су језици за нас нешто сасвим туђе, јер су они сасвим искључени из наше школске наставе. Каква пољска реч звучи нам варварски, чини нам се, да се неда изговорити. При свем том Пољаци су наши најближи суседи, а њихов је језик, само кад се нешто разуме, тако звучан у говору и песми, да изненађује. Зар не би требало помишљати на то, да се тај недостатак у нашем школском образовању отклони? Сваки зна, како је то тешка ствар, у зрелијим годинама, радом код куће, научити какав језик. Сваки, који је покушао, да се тим начином упозна са пољским или руским језиком, признаће, да је потребна за то издржљивост, која

се по правилу не може очекивати. Само у школи могуће је постићи, да знање каквог словенског језика буде опште.

Ако би се, међутим, дошло до тога, да се у северно-немачком школовању дода и та грана, онда настаје прво питање, коме словенском језику ваља дати превагу, пољском или руском?

Пољски језик има за се то, да се знанствено раније развио, да је богатији у поетским производима од руског и да су нам Пољаци ближи од Руса.

Но, с друге стране, и за руски језик говоре важни разлози:

1. Учење каквог језика је у неколико, нешто материјално. Ми сви знамо пољску писменицу, то је латинска; руска писменица, напротив, нешто је, што је за већину нас непознато, то је као и српска, мешавина старословенске грчке писменице, руна итд. Ко научи пољски он ће морати прво савладати препону, коју му ставља та дугачка писменица, па тек онда, може учити руски. Та препона, по изгледу незнатна, јесте опет за то једна од оних, које у животу, због недовољног времена, тромости и масе других сметњи, постају права незгода, која се међутим дала лако савладати одмах у почетку учења. Даље, руски језик је још измешан са млогим татарским речима, а пољски само са латинским, те се може рећи, да ће ономе који научи прво руски лакше бити да научи пољски, но обрнуто.

2. Руска држава и руски народ живо напредују. Нове установе, нови васпитни заводи јављају се на све стране; отуда је и њихова књижевност са сваком годином све богатија, обделанија, опширнија и са сваком годином већа је потреба за цивилизоване суседне државе, да се упознају са унутрашњошћу Русије и њеном књижевношћу.

Биће их млого, који неће делити ово мњење о руском језику. Напослетку нека се само ствар јаче покрене и нека тиме уђе у сам живот, који ће од ова два по-

гледа превладати нека реши сам живот; главно је само то, да учење једног словенског језика уђе у програм нашег школовања.

Да се вратим још једном на дело Шафариково. Који је са нешто разумевања изучио који словенски језик, који је жељан, да оно што је научио себи још јасније учини, тај ће знати, да је то дело од највећег интереса, као и сви они, за које је изучавање народа једна драж наћи ће овде податке и обавештења, која су са врло много духа сређена, која престављају укупну, сређену целину, која су жива слика целокупног Словенства и Европе. Хердер је међу Немцима први, који је био правичан према Словенима; његове пророчанске речи почињу се испуњавати и Шафарик је томе у знатној мери допринео.

Да би дао општи појам, о томе, шта се налази у Шафариковом делу, навешћу главни садржај његових одсека:

Увод. Порекло, седишта, дела. — Религија, обичаји, културе и језик *старих* Словена. — Карактер и култура Словена у опште.— Судбина и стање словенске књижевности у опште.

ПРВИ ДЕО

ИСТОЧНИ СЛОВЕНИ

Историја *старословенског* црквеног језика и књижевности.

Историја *руског* језика и књижевности.

Историја *српског* језика и књижевности.

Историја језика и књижевности *католичких Славо-Срба* (Далматинаца, Босанаца, Славонаца) и *Хрвата*.

Историја *вендског* језика и књижевности.

ДРУГИ ДЕО

СЕВЕРОЗАПАДНИ СЛОВЕНИ

Историја *чешког* језика и књижевности.

Историја *словачког* језика и књижевности.

Историја *пољског* језика и књижевности.

Историја језика и књижевности *лужичких Срба* или *Венда*.

Ако би се још што год могло пожелети у Шафарикову делу, да би потпуно разумљиво и употребљиво било за Европу, то је то, да писац у новом издању његовом поред наслова појединих дела на словенском, дода и немачке наслове. То је за општу употребу дела нужно и стало би се на пут пометњама, које сад настају отуда, што су наслови руских и српских књига дати истина на оригиналном језику, али са латинским словима и чешким правописом. Разлоге, који су га у томе руководили, Шафарик је навео у предговору; са додавањем наслова, на немачком језику избегла би се главна сметња.

16. КАРТЕ СРБИЈЕ — СПИСАК МЕСТА — ГЕОГРАФСКЕ И ТОПОГРАФСКЕ БЕЛЕШКЕ

Као *преглед* врло је употребљива карта Србије, која је додата расправи: „Ueber Serbien“ штампаној у Аустријском Војном Часопису, година 1820, књ. I. св. 2 [1821, св. 1—6 и 8, од *Роткирха*? српски превод од *Стевана Милошевића*, Пешта 1822. Пр]. По њој је израђена скица, која је додата Ранке-овој књизи, у којој је мало детаља, али у којој су имена појединих крајева њених назначена.

Специјалне карте: 1. Karte von Servien (треба да стоји Србије, од Срб, der Serbe), Bosnien und dem grössten Theil von Illyrien. Nach bisher noch unbenutzten Aufnahmen bearbeitet und als Fortsetzung der Karte des Herrn *Lipski von Szedliani* in 4 Sectionen gezeichnet von *Riedl* Wien 1810.

2. Carte generale de la Turquie d'Europe en 16 feuilles. Par le chevalier *Lapie*. Paris 1822—25.

3. Karte der europäischen Türkei, nebst einem Theile von Klein-Asien, in 21 Blättern, nach den besten Hülfsquellen entworfen und gezeichnet durch den k.k. Obristlieutenant Franz von Weiss. Herausgegeben von dem k.k. *Österreichischen Generalquartiermeisterstabe*, 1829.

4. Das osmanische Reich in Europa, mit einem Theil desselben in Asien, nebst den angrenzenden österreichischen und russischen Gebieten in dem Stande von Jahre 1828. Bearbeitet in 6 Blättern, nach den besten Quellen in der *Cotta*'schen geographischen Anstalt in München (каменорез).

Све те карте, у колико се тичу Србије, пуне су детаља, за који имамо благодарити труду, који је Аустрија уложила и на овај део администрације, кад је пре једног столећа неко кратко време држала ту земљу. — Карта 3., по својој лепоти достојно место заузима у низу осталих карата, које је за последњих десетина година издао цк. генерал-квартирмајстерштаб.

Карта № 4. не испуњава све оно, што по наслову обећава, јер нема западног дела Босне, али опет за то може се препоручити, са њене лепе израде и јевтиноће. Она се већином држи Лапијеве карте.

Но све овде побројане карте имају једнуману, која јако отежава њихову употребу. Готово сва имена места написана су рђаво. С тога држим да не ће бити излишно, да овде саопштим списак села, онакав какав је састављен 182? год. у крагујевачкој канцеларији. При преписивању држао сам се што тачније српске азбуке, у колико је то могуће било, само сам на место слова с (оштро s), где је то ишло, метуо ss, које слово највише одговара српском с, а на место ћ на крају имена метуо сам tsch, које му се по изговору највише приближује. — Кад би се ћ на крају речи, као и у средини, исказало са tj, могло би дати повода рђавом изговору (j да се изговори као i).

Имена варошн и паланака поменута су већ у ранијим одсецима ове књиге или ће се поменути у топографским белешкама, које долазе за овим.

Акценат код свију тих имена места пада на први слог; тако се каже Крàгујевац, Пòжаревац, Вàљево, и од тога правила има само мало изузетка нпр. Голýбац.

Речи *горњи* и *доњи* значе Ober и Unter; *велики и мали* Gross и Klein.

1. Нахија шабачка

Кнежина тамнавска

Свилеува
Коцељева
Бресница
Суботица
Љутице
Каменица (тј. Steinchen)
Црниљево
Галовић
Голочело
Ћуковине
Каона
Муратовац
Пејиновић
Белотић
Мреска
Козарица
Бошњак
Бродарица
Бошњак мали
Градојевић

Кнежина Посавина

Оцино село
Врањска
Јеленча
Мишар
Орашац
Мрђеновац
Миокус
Трбушац
Предворица
Жабар
Корман
Церовац
Вукушић
Лојанице
Рићаке
Кујавица
Леовине
Вучевица
Скупљен
Владимирци
Крнуле
Бобовик
Јеловик
Драгојевац
Пр'ово
Дебрц
Власаница
Крнић
Јазавник
Месарци
Бељин
Суво село
Звезд

Кнежина Поцерина

Букор
Кривача
Румска
Белобаба
Двориште
Грушић
Десић
Радовашница
Волујац
Копрчани
Добрић
Богосавац
Муселини
Врањска
Варна
Заблаће
Слатина
Накучани
Синошевић

Боић
Маови
Цуљковић

Кнежина Мачва

Бела Река
Липолист
Рибари
Петловача
Скрањанн
Змијњак
Прњавор
Петковица
Чокешина
Ново село
Бадовинци
Црна бара
Клење
Глушци
Метковић
Засавица
Ноћај
Али-агин Салаш
Узвеће
Орашац
Дреновац
Табановић
Белотић
Штитар
Слепчевић
Совљак
Баново Поље
Богатић
Дубље
Радинковић.

2. Нахија београдска (и Београд)

Железник
Жарково
Камен
Кнежевац
Оструженица
Пећани
Умка
Моштаница
Сремчица
Вранићи
Моштаница
Барич
Јасенак
Конатица
Бањевац
Врбовна
Мислођин
Частрна
Дражевац
Степојевац
Лесковац
Борак
Шиљаковац
Бањевац
Гунцате
Баждаревац
Барајево
Арнијево
Гошанци
Соколова
Црљени
Вреоци
Медошевац
Шопићи
Бурово
Лукавица
Петка
Куке
Чибутковица
Жупанац
Ћелије
Барзиловица
Стубица
Шушњар
Гукоше
Бранчићи
Дићи
Дудовица
Бистрица
Зеоке
Црљенци
Барошевац
Трбушница
Закуље
Јунковац
Крушевица
Прогореоци
Даросава
Рудовац
Венчани
Пркосава
Стрмова
Тулеж
Раниловићи
Араповци
Миросавци

Сибница	Бељина	Дрлупа
Манић	Стојник	Дучина
Лисовић	Губеревци	Рогача

3. Нахија грочанска

Кораћица	Пударци	Лештани
Пружатовац	Камендол	Мегаре
Међулужје	Липе	Топчидер
Амерић	Умчари	Калуђерица
Немеикуће	Бегаљица	Ресник
Иванча велика	Заклопача	Јаинци
Шепшин	Ритопек	Бање
Младеновац	Болеч	Прњавор
Рајковац	Винча	Рушањ
Ђуринци	Миријево	Пиносава
Влашка	Вишњица	Бели Поток
Бабе	Велико Село	Раковица
Ропочево	Сланци	Зуце
Поповић	Мокри Луг	Рипањ
Парцани	Кумодраж	Иванча мала
Пожаревац	Башче	Врчин.
Сенова	Климента	
Дражањ	Ново Село	

4. Нахија смедеревска

Удовице	Крсна велика	Башин
Петријево	Дубона	Кошарња
Сеона	Ковачевац	Ракинац
Ландол	Кусадак	Златарић
Колари	Азања	Лапово
Друговац	Глибовац	Марковац
Битинац	Церовац	Ацибеговац
Орашје	Шаторња	Плана велика
Биновац	Водице	Орашје
Селевац	Мраморац	Крушево

Плана мала
Крњево
Баре
Милошевци
Трновча

5. Нахија пожаревачка

Брес
Петка
Кленовник
Брежани
Ћириковац
Летниковац
Дубравица
Драговац
Батовац
Живица
Бурјан
Лучице
Поповац
Пругово
Крављи до
Пољана
Пр'ово
Полатна
Влашки до
Ћићевац
Ћурчијево
Миријево
Ракинац
Ливадица
Ореовица
Глоговац
Жабари
Породин
Четереже
Брзоводе
Сибница
Бошњак
Лопушник
Добрња
Арнаут-поток
Кочетин
Орљево
Забрђе
Панково
Свињарево
Велико Село
Топонице
Врбница
Шљивовац
Салаковац
Црнићи велики
Трњане
Братинци
Набрђе
Божевац
Црнићи мали
Батуша
Калиште
Шапине
Забрега
Кула
Кобиље
Старичина
Аљидово
Намастирица
Црљенци
Дубочка
Прибич
Трновче
Старчево
Рашанци
Рановац
Претрже
Слана
Кладурово
Мелница
Витовница
Бистрица
Стамница
Радуловац
Лаоле Мале
Ждрело
Лесковац
Каменово
Свиње
Кнежица
Шетоња
Крвије
Лаоле Велике
Буровац
Орешковица
Табановац
Вошановац
Златово
Везичево
Божур
Ћовдин

Кнежина Омоље

Крепољин
Бресница

Сига
Крупаја
Близнак
Магудица
Медвеђе
Јошаница
Рибари
Изворица
Вуковац
Осаоница
Лазница
Јасикова
Милатовац
Судол или Суводол
Жагубица

Кнежина Звижд

Нересница
Дубока
Волуја
Буковска
Крушевица
Кучајна
Церовица
Каона
Церемошна
Ракова бара
Турија
Добра
Брница

Кнежина речка

Војилово
Малешево
Усје
Кудреж
Житковица
Голубац
Кривача
Снеготин
Двориште
Сладинци
Радашевац
Пожежена
Винци
Бикотинци
Крушевица
Пониква
Барич
Бикиње
Милевић
Мрчковац
Душманић
Српци
Вуковићи
Лешница
Зеленик

Кнежина Пек

Мустатић
Мишљеновац
Сена
Бресница мала
Макци
Дољешница
Бресница велика
Раброво
Клење
Чечељева бара
Гарево
Средњево
Љубиње
Печаница
Градиште
Камијево
Шувајићи
Влашки до
Кусић
Триброде
Градиште велико

Кнежина Стиг

Тополовник
Кумани
Ђураково
Десина
Кисељево
Бискупље
Поповац
Острово
Затоње
Кличевац
Речица
Маиловац
Курјаче
Марјање
Римник
Раоница
Сираково
Баре
Барање
Касидол
Смољинац
Брадарица
Мајуревци
Бубушница
Костолац
Дрмна

6. Нахија ћупријска

Јовац	Буковац	Глоговац
Рамново	Грабовица	Поповић мали
Врпчани	Плашане	Дражимировац
Жировница	Суботица	Влашка
Батинац	Роанда	Супска
Стубица	Купиновац	Крушар
Сење	Седларе	Исакова
Иванковац	Прошинац	Мућава
Бигреница	Бобова	Вирине
Паљани	Витежево	Белајке
Кованица	Дубница	Војник
Ресавица горња	Свилајенац	Балаенац
Језеро	Бусари	Трућевац
Ресавица доња	Луковица	Витанци
Жидиље	Црквенац	Богава
Стењевац	Дубље	Медвеђа
Двориште	Гложани	Поповић велики
Јеловац	Златенац	Брестово
Стрмостењ	Брешће	Тропоње
Пањевац	Војска	Јасеново
Липовица	Радешин	Грабовац
Сладаја	Дубока	Ћириковац
Милива	Рајкинац	Врлан
Лозница	Гладна	

7. Нахија јагодинска

Кнежина Темнић	Ракитова	Поточац
Буковча	Мијатовац	Својново
Рибник	Јовац горњи	Прњавор
Ланиште	Мајур	Обреж
Копривница	Остриковац	Катун
Рибари	Ражевица	Варварин
Пањевац	Црешневица	Маскаре
Праћина	Дворица	Бошњани

Бачина
Орашје
Избеница
Црница
Залагајевац
Парцани
Вратари
Крвавице
Шашиловац
Падеж
Глобаре
Јасика
Кованлук
Соње
Шанац
Крушевица
Кукљин
Бела вода
Коњуси
Комарани
Лазаревац
Брајковац
Камењари
Карановац
Крушевица
Крчин доњи
Крчин горњи
Тољевац
Пајковац
Секурић
Драгошевац
Беочићи
Прњавор
Главинци
Колари
Бресје

Кнежина Левач

Винорача
Вољавча
Трњава
Штипље доње
Штипље горње
Врањевац
Рачник горњи
Рачник доњи
Деонице
Свиоковац
Каленовац
Црнча
Међуреч
Лозовик
Драгоцвет
Шантаровац
Шуљковац
Ковачевац
Бунари
Белица
Врба
Мишевић
Цикоте
Урсули
Лукари
Ломница
Слатина
Лоћика
Медојевац
Топола
Рабеновац
Вукмановац
Тешићи
Кавадар
Белушићи

Брајиновац
Волујак
Пуљци
Лепојевићи
Калудра
Опарић
Пољна
Дренова мала
Сугубина
Милутовац
Стругаре
Дренова велика
Поњак
Медвеђа
Мијајловац
Грабовац
Богдање
Планиница
Прњавор
Лободер
Дубач доњи
Малешево
Риљац
Божуровац
Рајинац
Жупањевац
Надрле
Сибница
Богаљинци
Сиљевица
Превеш
Дубач горњи
Баре
Рековац
Мотрићи
Комарани

Крушевица
Радковић
Пчелице
Дулене
Доброселица
Сабанта горња
Бајчетина
Сабанта доња
Сугубина
Прњавор каленићски

8. Нахија крагујевачка

Кнежина Лепеница
Сушица
Благаја
Теферич
Илијне воде
Трмбаси
Мечковац
Марчић
Јовановац
Букоровац
Корман
Ботуње
Комарице доње
Комарице горње
Ловци
Брзан
Кијево
Домуз поток
Турчин
Доброводица
Градац
Бадњевац
Прњавор грнчи.
Жировница
Ресник
Никшић
Цветојевац
Петровац
Крчмари горњи
Крчмари доњи
Сипиће
Рача доња
Рача горња
Вишевац
Бошњаци
Лукања
Сараново
Јарушнице доње
Губеревац
Зепци
Чумић
Лужнице
Трнава
Светлић
Павловац
Јунковац
Жабар
Горовић
Шуме
Ратари
Бујковац
Јагњило
Рајковац
Рабровац
Загорица
Јарушице горње
Кнежина Јасеница
Белосавци
Стојник
Орашац
Копљаре
Буковик
Врбица
Јеловик
Гараши
Вукосавци
Трешњевица доња
» горња
Војковци
Шаторња доња
» горња
Брезовац
Бања
Липовац
Винча
Пласковац
Маслашево
Божурња
Топола
Овсиште
Влокча
Котражи
Шењ велики
Врбица
Кнежина Гружа
Грбице доње
Мајинић

Поскурице	Брестовац	Витановац
Церовац	Липовац	Лешево
Шљивовац	Опланићи	Лозна
Десимировац	Топоница	Стубаљ
Дивостин	Гривац	Угљарево
Прњавор драчки	Борач	Годачица
Дреновац	Јежевац	Раваница
Драча	Бањевица	Гледич
Пчелице	Жуње	Закута
Забојница	Претоке	Петрополье
Вучковица	Радмиловић	Сибница
Кикојевац	Гунцати	Врбета
Кутлово	Рашковић	Дрлупе
Рогојевац	Кнић	Липница
.Ђуљаци	Драгушица	Честин
Добрача	Брњица	Белосаве
Појаситово	Грабовац	.Љубич
Угљаревац	Лесковац	Драгобраћа
Рамаћа	Пасјевић	Вињиште
Паштрма	Губеревац	Голочело
Бело поље	Витковац	Корићани
Прњавор Врањ.	Печеног	Ердеч
Врбава доња	Милаковац	Грошница
Коњуша	Милавчић	Белошевац
Врбава горња	Чукојевац	Бањковац

9. Нахија рудничка

Поповић	Лађевци	Трепча доња
Опланић	Црна бара	Мојсиње
Сирча	Вујетинци	Трепча горња
Мирочаје	Бресница	Пријељина
Обрва	Белањ	Балуча
Цветке	Горевница	Прислоница
Тамник	Мрчајевац	Коњевић
Катрча	Остра	Станчићи

Брђани
Соколићи
Милићевци
Ракова
Трбушани
Љубич
Суви бријег
Вранићи
Пријевор
Миоковци
Горевница
Рошци
Јанчићи
Папратиште
Табановић
Гучаљ
Јеленор
Врнчани
Прањани
Срезојевци
Лејашићи
Дренова
Берчићи
Лочевци
Коштуњићи
Баа
Теочин
Бресна
Браићи
Лозањ
Озрем
Полом
Левар
Бранетићи
Бањани
Верчани
Зниошевићи
Рујчићи
Калиманићи
Накучани
Шилопое
Давидовац
Рељинци
Заграђе
Мутањ
Крива река
Церова
Болковци
Лалинци
Папратња
Штавица
Угриновци
Ивановци
Трудељ
Пољанице
Козељ
Драгељ
Липље
Берисава
Шуци
Смрдљиковац
Моравци
Калањевци
Босута
Живковци
Гуришевци
Јарменовци
Блазнава
Страгари
Бушинци
Мајдан
Велериjеч
Сврчковци
Црнуђа доња
Црнуђа горња
Љутовница
Каменица
Кнежевац
Грабовица
Луњевица
Неваде
Јабланица
Клатичево
Таково
Семедраж
Шарани
Брусњица

10. Нахија пожешка

Вирово
Краварица горња
Краварица доња
Трбуовац
Лопаш
Миросаљци
Церова
Капица
Палатовић
Тучково
Дљин
Лучани

Негришори
Тајсићи
Ртари
Дучеловићи
Лисице
Тијање
Властелице
Каонина
Брезовице
Милатовићи
Живица
Вича
Губеревци
Дубац
Рогача
Горачићи
Граб
Зеоке
Гуча
Турица
Рти
Котража
Лиса
Луке
Видово
Паковраће
Парменац
Придворица
Јездина
Лозница
Атеница
Кулиновци
Дрвари
Трнава
Бањица
Вилуша
Вапа
Завлаће
Балуга
Кукићи
Литиница
Рајац
Јежевица
Мршинци
Слатина
Горичани
Петница
Премећа
Каочани
Качуљице
Осаоница
Руђинци
Црнишава
Почековине
Оцаци
Лопаш
Трстеник
Лазац
Самајили
Мрсаћ
Адрани
Маркова ријека
Грдица
Чибуковац
Конарево
Рођевићи
Врдила
Лопатница
Маглич
Погорелица
Бапско поље
Буковица
Замчање
Матаруге
Готовац
Безбоге
Ковачи
Рибница
Бресна
Мељаница
Каменица
Драгосинци
Метикаше
Ратина
Врба
Заклопача
Подунавци
Вранеши
Вукушица
Отроке
Липова
Рзавац

11. Нахија ужичка

Кнежина Рујно
Татинац
Дубоко
Крчаково
Потпеће
Поточање

Крвавци
Злакуса
Рупељево
Горобиље
Грдовићи
Милићево
Годовик
Рјечице
Вране
Сврачково
Радобуђа
Сјеверево
Гривека
Крушчица
Ступчевићи
Латвица
Богојевићи
Трешњевице
Добраче
Бреково
Бјелеуша
Чичково
Висока
Љубиш
Трнава
Гостиље
Раковица
Дренова
Желине
Сирогојно
Рожанство
Алин поток
Никојевићи
Равин
Скржути
Колишевица
Цвојштица
Дрежник
Крива ријека
Лубање
Мачкат
Чајетина
Тројани
Качер
Дријетан
Жигале
Трипкова
Бјелиш
Дуги до
Кремна
Стрмац
Шљивовица
Вруци
Бијоска
Солотуша
Стапари

Кнежина Црна Гора

Губин до
Рабашевина
Трнава
Гостиница
Стојићи
Косјерићи
Цикоте
Сијеча ријека
Полоштица
Годљево
Таор
Радановци
Маковишта
Годечево
Парамун
Дубница
Дреновци
Мршићи
Росићи
Галовићи
Мионица
Брајковиће
Скакавци
Субјел
Шеврљуге
Тубићи
Брегоперица
Тометино поље
Мушићи
Љутице
Маови
Душковци
Богданица
Мршели
Дружетићи
Гојна Гора
Добриња средња
Маћер
Добриња доња
Јежевица
Добриња горња
Честобродица
Засеље
Каленић
Дражиновићи
Каменица
Бјелотићи
Добродол
Каран
Лелићи

Отан
Пониквица
Здравчићи
Тврдићи
Севојно
Глушач
Горјани
Усићи
Радововци
Висибаба
Расна

12. Нахија ваљевска

Градац
Бело поље
Рађево село
Дрочина
Кличевац
Љубостиња
Буковица горња
Буковица доња
Рађево Село
Стапар
Беомушевић
Златарић
Каменица
Рабас
Оглађеновац
Миличиница
Осладић
Црниљево
Туђин
Лопатањ
Остружањ
Драгијевица
Баленовић
Бобова
Рожне
Врагочаница
Станина ријека
Суводањи
Собач
Куница
Ребељ
Мајиновић
Причевић
Брезовица
Тупанци
Тубравић
Злешник
Ситарице
Сандаљ
Стрмна гора
Седлар
Лалић
Стубао
Такље
Сушице
Богатић
Љесковине
Мратишићи
Равње
Пријездић
Бранеговић
Буковац
Бањевци
Драгић
Ковачице
Брелић
Дегурић
Жабари
Зарубе
Голубац
Осјеченица
Бресје
Лајковци
Крчмари
Струганик
Планица
Берковци
Гуњице
Попаднић
Ракари
Јаичић
Латковић
Тодорин до
Бошњановић
Цвјетановци
Влајковци
Врачевић
Бабајић
Велишевци
Кадијина лука
Палежница
Славковица
Маркова црква
Стојишић
Мушић доњи
Наномир
Вировци

Предворица
Мушић горњи
Стрмово
Ратковци
Пепељевац
Прњавор
Ржанице
Маљевић
Табановић
Вртиглаве
Паштрић
Команице
Кључ
Мионица
Санковић
Дучић
Толић
Радобић
Белошевац
Петница
Рајковић
Шушеоке
Мршић
Пауне
Робае
Бујачић
Клинци
Ђурђевац
Лукавац
Лозница
Попушке
Кланица
Дупљај
Дивци
Близоње
Јошева
Бабина лука
Јасеница
Забрдица
Бранковина
Козличић
Грабовица
Кутичица
Радуша
Гола глава
Докмир
Чучуге
Дружетић
Паун-Буковица
Кршна глава
Слатина
Непричава
Мургаши
Баевац
Врјовине
Тврдојевац
Рукладе
Гвозденовић
Звиздар
Рубрибреза
Лајковац
Скобаљ
Борак
Радљево
Шарбани
Паљуси
Каленић
Јабучје
Бргуле
Лисо поље
Врело
Новаци
Совљак
Бањани
Вукона
Тулари
Брезовица
Трлић
Баталаге
Кожуар
Калиновац
Црвена Јабука
Стублине
Трстеница
Пироман
Плужац
Браташић
Браовић
Таково
Јожева
Лончаник
Љубинић
Вукићевица
Ушће
Забрежје
Звечка
Белопоље
Кртинска
Удовци
Скела
Орашац
Дрен
Ратари
Грабовац
Осјечна

13. **Нахија Соко** (или Соколска, од сокола, der Falke; Соко је град на високој стени између Зворника и Ваљева)

Селанац	Леовић	Предоле
Постење	Кошље	Обајгоре
Узовница	Грчић	Растишта
Руговац	Дрлаче	Бесаровина
Воловци	Оклетац	Рача
Црнча	Стрмово	Пилица
Гуњаци	Гвоздац	Пепељ
Царина	Овчина	Дуб
Драгодол	Зарожје	Заглавак
Љубовиђе	Својдруг	Церје
Брђани	Љештанско	Костојевић
Дробич	Сирач	Јеловик
Ораовица	Добротин	Јакаљ
Буковица	Црвица	
Торник	Вишесава	

Топографске и друге белешке.

(сат = $^3/_4$ географ. миље).

1. *Пут од Београда у Пожаревац.*

Ритопек остаје лево на Дунаву. — Лепи виногради. — Паланка Гроцка има 200 кућа и отприлике 1500 становника. Гроцка поток тече кроз варош. Дрвен мост. — Лева ивица долине грочанског потока равна је. На десној страни долина је широка. Затим долазе брегови, 150 стопа високи, обрасли густом шумом, који стрмо падају према Гроцки и Дунаву. Ти висови и Дунав образују теснац грочански, који је дуг $^3/_4$ сата; одатле опет се шири земљиште. Ови су висови непроходни, више због густе шуме но због њихове стрмости. Нигде се не виде стене, висови су покривени глинастим слојевима.

На излазу из кланца главни цариградски друм скреће у десно ка Коларима; један колски пут, чија употребљивост зависи од доба године, води ка Смедереву.

Језава, западни крак Доње Мораве, одваја се од главне реке на 5 сати више утока њеног и утиче код Смедерева у Дунав. По величини није мања од десног, главног крака. Код Смедерева је дугачак, дрвен мост преко Језаве. На Лапијевој и Котиној карти Језава извире са Рудничких Планина; то није Језава већ Јасеница, која источно од Хасан-Пашине-Паланке утиче у Мораву.

Морава у њеном најдољем делу тече многим кривинама, широким пешчаним и шљунковитим коритима и сваке године мења свој ток. С тога се сваке године мењају врло чести пролази. — Није пловна.

Пожаревац (Пожар-Waldbrand). Књаз намерава, као што говоре, да при новом подизању вароши премести Пожаревац северно, на Дунав, да би подигао још више трговину, која је већ сад доста знатна.

2. *Од Пожаревца преко Крушевице на Голубац. — Крај до Пореча.*

Источно од Пожаревца дрвен мост преко Млаве. Равница је овде по сата широка; лева ивица долине пада стрмије но десна.

Од моста пут иде југоисточно и удара $2^1/_2$ сата од Пожаревца, на место Савлинац (Смољинац?) Хан и неколико чатрља. Село Лубине лежи пола сата северно. Шашине толико исто јужно, од Савлинца (Смољинца?)

Чим је пут, сше у југоисточном правцу, прешао преко виса грбине, која одваја Млаву од Пека, пролази између села Миплановица, четврт сата у десно, и Раброва, толико исто у лево, од пута, и иде ка селу Сени, које лежи на левој долинској ивици Пека, близу реке.

Ракова Бара. Брегови у главној грбини, која се зове Вис, јесу: Присој, североисточно од Ракове Баре; југоисточно, до Присоја, лежи Сумор и Стреник. Источно од Стреника пружа се висока вододелница под именом Лулеш. Грбина, која иде од Стреника ка Пеку и тамо образује десну ивицу продора зове се Цула.

Голубац. Сељаци причају о некој великој вароши, која је некада била у близини места, где се налазе данас Голубачке Куле.

На неким картама налази се између Голупца и Пореча планина, која се зове *Похиц*. Тог имена нема.

Да се сувим оде из Голупца у Пореч, морају се проћи врло теготни планински путеви. Пут десном дунавском обалом, као што је назначено на неким картама, не постоји; од римског пута, који је овуда водио налазе се још само трагови.

3. *Између Пореча и извора Млаве.*

Колски пут од Мајданпека до Пека врло је рђав и од како су рудници запуштени мало се и употребљава. У долини Пека до Крушевице веле да је бољи, у продору је веома тежак, до Сене, одатле до Пожаревца добар.

Грбина Бреза полази од Омоља, у близини Чоке Фонтане, северно до Тодорове Ријеке. Источно савија ка Црној Реци, која утиче у Тодорову Ријеку.

4. *Од извора Млаве до Јагодина.*

На десној обали Вале - море, пола сата од Млаве, лежи село Милатовац.

Лазница од Жагубице — $^3/_4$ сата
Трг » » $^3/_4$ »
Рибари » » $2^1/_2$ »
Лазница „ *Трга* 1 »

Од манастира Горњака до Шетоње $1^1/_2$ сат.

На левој обали Божуре, близу њеног утока у Млаву, лежи село Божур, које се некад звало Честобродица,

5. *Колски пут од Шетоње за Ћуприју.*

Од Шетоње јужно. После $^3/_4$ сах. остаје лево на низу висова летњиковац калуђерски и четврт сата доцније извор - воденица. — Пола сата даље пут долази у долину Трмче реке, која одавде северозападно утиче у Божуру, пошто је се пре тога у њу слио поток од из-

вор - воденице. — Пут иде даље, јужно, долином Трмче реке, на више, по сата, док не дође до села Везичева.

Одатле иде западно, са малим одступањима ка југу. Сат од Везичева пресеца долину Каонице, која северозападно иде ка Божури. После пола сата, близу извора Божуре, скреће јужно, на један сат затим прелази висински ланац Главчину и излази на село Златово. Ту извире Купинова, која после $1^1/_4$, у југозападном правцу, утиче код села Седлара у Ресаву, пролазећи мало више кроз село Грабовац.

Пут оставља Купинову после четврт сата у десно, долази до села Плажана на левој страни и затим удара јужно ка Ресави, коју после пола сата и достиже.

Десном обалом њеном пут иде на више и после по сата допире до села Миливе, на ком месту поток истог имена утиче у Ресаву. Ту пут води једним дрвеним мостом преко Ресаве, мало јачег потока, па затим источно непрестано левом обалом и ту после једног сата долази до Хана Стефана Деспота. Ту се одваја један крак пута, који води кроз један камењар источно, за један сат, у манастир Манасију.

Главан пут од Хана узима јужан правац. После пола сата остаје лево село Војник, са црквом, која се зове Бијела црква. Војник лежи на потоку истог имена, под брегом, који се зове Врбовац.

Одатле пут иде више југозападно и после једног сата долази до села Белајке на потоку Дубници, који тече северно и који, пошто је примио поток Војник, утиче код Хана у Ресаву.

Пола сата даље, јужно, пут пролази, десно, поред села Језера и извора Дубнице, који наличи на језеро и ту прелази преко гребена Страшевице, границе између Ресаве и Раванице. Један сат југозападно од Језера стиже до села и потока Кованице, који западно утиче у блиску Ћуприју. Сат даље, југозападно, пут окреће јужно, прелази одмах затим Миросаву и после $^3/_4$ сата достиже

Раваницу (1 1/2 сат источно од вароши Ћуприје). — Одавде води споредан пут, којим могу и кола ићи, источно у манастир Раваницу, главни пут иде западно, близу Раванице, која долази десно, и после на један сат до вароши прелази опет Миросаву, која затим утиче у Раваницу.

Раваница утиче одмах више, а Ћуприја одмах ниже вароши у Мораву.

Простор између Мораве и Ресаве, испод Седлара, врло је добро обрађен. На благим брежуљцима, који се одвајају од гребена Страшевице, спуштајући се, и који попуњују тај простор, налазе се села Медвеђа, Јасеново, Тропоње, Врлан, Грабовац, Дубље и Црквенац, ово последње два сата удаљено од утока Ресаве.

Нешто испод Седлара, на десној обали Ресаве, лежи село Суботица.

6. *Од Ћуприје у Чачак.*

3/4 сата, северозападно од моста ћупријског, код Мораве деле се путеви. Главан друм иде северно за Јагодин, један коњанички пут преко планине Јухора за Крагујевац и један добар колски пут јужно за Крушевац. Овај последњи иде дуж Јухор-планине, чије су падине покривене виноградима.

1/4 сата, од места где се деле путеви, тај пут стиже до села Мајура, затим до села Остриковца, које је са првим везано; по сата даље долази Мали Јôвац, затим Велики Јôвац, које раздваја поток Врањевац, на коме нешто даље, западно, лежи село истог имена а поток утиче у Мораву.

Пола сата од Великог Јôвца пут води на село Дворицу, пола сата доцније на село Рашевицу и четврт сата од тога долази село Поточац; сва три села леже у подножју брега Ветерине. Код Рашевице пут иде уз саму

Мораву, која одавде североисточно тече ка мосту Ћупријском.

Четврт сата од Поточца достиже пут село Својиново, које је по сата далеко од Мораве; пут иде високо стрменом, који се овде спушта ка долини.

¾ југоисточно од Својинова лежи село Обреж, по сата од Мораве; пола сата од Обрежа, југоисточно, село Катун на Морави, пола сата југоисточно од Катуна село Варварин, такође на реци. — Пут иде пола сата западно поред Обрежа, затим у правој линији, преко равнице, на Варварин.

Варварин је далеко од Јагодина отприлике 5 сати, од скеле на Јасици 3½ сата, а ова је од Крушевца далеко по сата. Пут од Варварина за Јасику иде левом обалом Мораве, уз саму реку. Пола сата јужно од Варварина долази до села Маскара, затим после сата и по до села Бошњана, на потоку истог имена, затим после једног сата до села Шанца; одатле до Јасике по сата.

7. *Од Варварина преко Сталаћа у Алексинац.*

Код Варварина је прелаз преко Мораве. Колски пут води одатле, десном обалом Мораве, кроз село Лучину, за ¾ сата у село Сталаћ, које лежи за један сат више слива обе Мораве, на десној обали Бугар-Мораве. Овде је скела, а може се и газити; пут иде даље, у јужном правцу, после пола сата оставља блиско село Макреш лево и састаје се са колским путем који води од Крушевца у Ниш.

4 сата источно од Сталаћа лежи село Бован (Булован) са највише 50 кућа, на десној обали. На том месту Бугар-Морава се може газити на многим местима, преко целе године, изузимајући кратко време поплаве. — Од Бовна до Алексинца рачуна се 2 сата — У средини између Ражња и Алексинца, на великом друму за Цариград, био је шанац *Делиград*. Ту се сад не види ништа од некадањих утврђења, већ је на том месту подигнута једна пирамида од српских лобања. У близини

је његовој један хан, а југозападно од њега, четврт сата од Мораве, налази се село Татарин, на благој падини.

Од оног хана води колски пут преко села Татарина и Мораве у манастир Св. Романа, који лежи два сата источно од Сталаћа, на левој обали. Ту прелази крушевачки пут Мораву и иде поред ње до Алексинца. Један сат од Св. Романа удара на село Витковац, после по сата на село Љубич, после по сата на село Корман, после по сата на село Трњане, а одатле за сат и по стиже се у Алексинац. Пола сата од Трњана за Алексинац остаје село Адровац десно од друма.

8. *Главни друм од Алексинца преко Ниша и Ак-Паланке у Пирот (Шаркеј) — Околина Ниша.*

(по сигурним податцима)

(1 сат = $^3/_4$ географске миље)

Два сата источно-југоисточно од Алексинца главни друм додирује Драгишевац - Караулу. — Карауле су турске стражаре по главним друмовима; у свакој је по један субаша са десет људи, отприлике, ради одржања сигурности друма.

Друм иде источно-југоисточно. $^1/_4$ сата даље од карауле, на тамо, друм иде једним дрвеним мостом преко потока Драгишевца. Село истог имена лежи по сата јужно од моста, поток утиче по сата од села, јужно у Мораву.

Један сат даље друм прелази преко потока Трнова, који утиче у поток Драгишевац, испод села истог имена.

Један сат даље друм прелази, преко дрвеног моста, поток Тополницу. С оне стране моста, у лево лежи Тополница - Хан. Један сат југозападно од места лежи село Тополница, а између њега и моста једна воденица. $^3/_4$ сата од села утиче поток у Мораву.

Од Тополничког Хана пут удара југоисточно, а два сата даље источно. $^1/_4$ сата источно од овог превоја, десно, на друму лежи село Трупало; близу њега, јужно, тече Нишава, која $^5/_4$ западно одавде утиче у Мораву.

Друм иде $1^1/_2$ сат јужно од Трупала, дрвеним мостом преко потока Медошевца. У близини моста, јужно налази се село Медошевац, на утоку потока медошевачког у Нишаву.

Одмах с оне стране моста, лево, на друму је један хан. По сата југоисточно од хана пут достиже дрвени мост преко Нишаве, северно од моста је град, а јужно од њега варош Ниш.

Од Ниша води главни друм источно $3^3/_4$, са малим одступањем у југоисточном правцу. После првог сата село Преброд остаје $^1/_4$ сата у лево и близу њега, северно, тече Нишава. Два сата од Ниша пут иде каменим мостом преко Кутина-дере (дере, поток), који $^3/_4$ северно, одавде, утиче у Нишаву. $^1/_4$ сата с оне стране моста друм достиже село Бању; овде је минерално купатило и једна мошеја. Сат од Бање друм прелази три пута преко потока јелашничког, који утиче у Кутина-дере, близу њеног утока. Одмах уз друм десно, тера 5 воденица; с оне стране оне, која је најисточнија, $1^1/_2$ сат од Бање, лежи село Јелашница, десно од друма. Пола сата од тог села, право у источном правцу, налази се једна караула, $^1/_4$ даље Плоча-Караула.

Ту друм скреће југоисточно; после по сата долази трећа караула. Један сат даље друм иде једним потоком, који иде североисточно од Нишаве, која је одавде све до утока Кутина-дере у њу, непрестано сат далеко од друма. Одмах с оне стране оног потока лежи лево на друму Фезула-хан, $^5/_4$ сата даље налази се Ак-Паланка (или Мустаф-Пашина Паланка, али се ово друго име ретко употребљава. Ак значи бело). Одмах с оне стране те паланке налази се јак камени мост преко једног јаког потока, који по сата даље, североисточно, утиче у Нишаву Затим пут иде источно-југоисточно и после $5^1/_2$ сата стиже у утврђену паланку Пирот.

Предео лево од главног друма.

Поток Драгишевац долази са севера. Три сата северно од именованог моста тече источно поред села Горњег Крупца, $^3/_4$ сата, ниже, пролази, источно, поред села Доњег Крупца, $^3/_4$ сата доцније, на ниже, пресеца село Бели Брег, и по сата ниже тера једну воденицу — Код Белог Брега придолази му један поток, на коме $1^3/_4$ североисточно од Белог Брега, $1^1/_4$ сата од Горњег Крупца, лежи село Врело. Један сат северозападно од Врела и толико исто североисточно од Горњег Крупца лежи село Палиград.

Један сат источно од Белог Брега лежи село Вело поље, на извору потока трновског, који тече $^3/_4$ сата у правцу ка Тополничком Хану. Један сат од извора оставља село Горње Трново, четврт сата у лево, после $^1/_4$ сата стиже до села Доње Трново, где у њега утиче један поток, који долази од северо-истока и затим окреће на југозапад.

У средини између села Доње Трново и Тополнице-Хана лежи село Берчинце, а по сата даље југоисточно село Милковац.

Два и по сата северо-источно од Тополнице-Хана село Лесковик на Тополници.

Три четврти сата северно од медошевачког моста лежи село Хум, а три четврти сата северо-источно од Хума село Рујник, оба на Медошевици, којој је извор одмах више Рујника. Између Хума и града нишког леже села Горњи и Доњи Кумрен, међу обојима једна мошеја.

Један сат северно од града нишког лежи село Каменица, пола сата даље, северно, село Брезница. $^3/_4$ сата североисточно од Каменице лежи село Горњи Матејевци, пола сата даље у истом правцу село Кнез село.

Од моста нишког иде главни колски пут пут источно североисточно. После $^3/_4$ тај пут удара на један дрвен мост преко једног потока, код села Мале Врежине, а који долази од Брезнице и Каменице, и ту близу, јужно

од моста, у Нишаву утиче. Тај поток испод Каменице, прима у се други један поток, који од оба Матејевца долази.

Пола сата с оне стране моста од Мале Врежине пут оставља село Велику Врежину четврт сата у лево и прелази после једног сата село Малче. Ту удара североисточним правцем и оставља, један сат од Малче, село Пасјачу, четврт сата даље село Ореовац, четврт сата даље стену Грамада-Таш (Велики Камен) у десно, све за четврт сата од друма.

Друм иде даље у правцу ка *Видину*.

$^3/_4$ сата северно од Јелашнице лежи село Просек, а северно од њега, на десној обали Нишаве, село Сићево.

Предео десно од главног друма.

Четврт сата испод утока Нишаве, на десној обали Мораве, лежи село Мезграја; пола сата више утока Нишаве, на десној обали Нишаве лежи село Вртиште; пола сата испод утока медошевачког потока на десној обали Нишаве, село Поповац; четврт сата даље, на ниже, на левој обали Нишаве, село Ново Село; пола сата јужно од утока Нишаве, четврт сата од десне обале Мораве, село Лалинци.

$^3/_4$ сата југозападно од вароши лежи хан Курвин-Град, даље, јужно, село Клисура, оба на десној обали Мораве. По сата јужно од Клисуре је скела преко Мораве: колски пут од Ниша на Курвин-Град и Клисуру, са скелом преко Мораве; још један сат даље југоисточно једна караула, где се путеви за Оркуп (Ускуп, Скопље?) и паланку Лесковац деле, а до ове последње рачуна се 8 сати од Ниша (отприлике у јужном правцу од карауле).

У средини између хана Курвин-Града и села Лалинаца лежи село Доње Међурово на далекој обали Мораве, а између хана Курвин-Града и Доњег Међурова леже села Чапоница, Белотинце и Горње Међурово, сва три на десној обали Мораве. По сата северно од села Доњег Међурова лежи село Чокот.

Два сата јужно од скеле код Клисуре налази се велико село Тополница на десној обали Мораве, код којег има такође скела.

Један сат јужно од Ниша лежи село Поса-Пољана, у средини између тог села и Клисуре лежи само Малошиште.

Пола сата југоисточно од Клисуре лежи село Чечина; један сат југоисточно од тога села Русна; пола сата даље југоисточно село Дукат. — Један сат источно од Дуката село Филандрица, пола сата јужно од Филандрице село Горњи Барбеш. — Један сат источно од Тополнице село Доњи Барбеш; $2^{3}/_{4}$ сата источно од Доњег Барбеша село Краставча.

Барбеш, који долази од југа, иде на Краставчу и Доњи Барбеш и утиче код Тополнице у Мораву. У њега утиче поток, који од Филандрице на Горњи Барбеш тече право у јужном правцу.

Сат и по југоисточно од Доњег Барбеша лежи село Велика-Ласа, а његов поток утиче северозападно у Барбеш. Пола сата источнојугоисточно од Топонице лежи село Ново Село - Тополница.

$5^{1}/_{2}$ сата јужно од села Бање, које лежи на главном друму и 5 сати источно од Тополнице лежи село Доњи Душник, на левој обали Кутина-дере, $^{7}/_{4}$ даље у правцу ка Бањи лежи село Жагоровац, $^{5}/_{4}$ даље у истом правцу село Прокопова Кутина, оба на левој обали Кутина-дере. $^{1}/_{4}$ североисточно од Прокопове Кутине лежи село Драшкова Кутина; $^{5}/_{4}$ од њега, у правцу ка Бањи између села Еминове Кутине и моста бањског, на левој обали, лежи село Хукман.

$^{5}/_{4}$ североисточно од Доњег Душника и толико исто југоисточно од Жагоровца лежи село Сопотница, а поток његов утиче у Кутина-дере код Доњег Душника. — Пола сата југозападно од Сопотнице лежи село Горњи Душник.

$^3/_4$ источно-северноисточно од Жагоровца лежи село Ћелија и толико исто западно-југозападно од Жагоровца село Длага Пољана. Пола сата северно од Ћелије лежи село Јаглич, а његов поток утиче код Драшкове Кутине; пола сата од Јаглича лежи село Копривница.

$1^1/_2$ сат западно од Драшкове Кутине лежи село Тиркина (Црквина?) а његов поток $^3/_4$ јужно од Тиркине (Црквине?) тече кроз село Марину Кутину и затим утиче код Драшкове Кутине; а на четврт сата пре тога, западно од Прокопове Кутине тера једну воденицу. $^3/_4$ сата северозападно од Тиркине (Црквине?) лежи село Ласа, и његов поток утиче између Еминове Кутине и Хукмана.— У средини између Еминове Кутине и Јелашнице лежи село Рахутово; између Рахутова и Јелашнице село Коритњак.

$^5/_4$ источно од Копривнице лежи село Космовац на извору Јелашнице. Тај поток тече $1^1/_2$ сат у правцу ка Јелашници, затим скреће на Плоча-Караулу, па затим опет савија, $^3/_4$ сата од ове, ка Јелашници. На његовој десној обали леже, $^3/_4$ сата од Космовца, село Горња Студена четврт сата даље Доња Студена, четврт сата даље Чукленик.

$^3/_4$ сата јужно од Плоче-Карауле лежи село Банзерово а четврт сата даље, јужно, село Кнежевица; између њих је један поток, који североисточно утиче у Јелашницу.

5 сати источно од Доњег Душника лежи село Горњи Пресијан на извору Кутина-дере. Пола сата даље, западно, она тера једну воденицу, а по сата даље западно, пролази кроз село Раона Добрава; два сата даље западно оставља четврт сата у лево село Горње Драголе; $^3/_4$ сата даље западно, оставља пола сата у лево село Доње Драголе. $^3/_4$ сата источно од Доњег Душника има један мост, а $^1/_4$ сата источно од Доњег Душника има други мост преко Кутина-дере. Између та два моста Кутина тера три воденице, које леже нешто северно од оба моста.

$^1/_4$ сата више првог моста у Кутину-дере утиче поток Овсеница, који $1^1/_2$ сат северно од Доњег Душника код села Калотинца извире. На његовој левој обали, пола сата ниже Калотинца, лежи село Шебет, а по сата ниже, с обе стране, село Овсеница. Одмах испод Овсенице утиче један поток, који сат и по северно од Раоне Добраве извире и један сат даље, ниже поред села Доњег Вртопа, с леве стране протиче. Између тог села и Калотинца лежи село Горњи Вртоп; пола сата северно од Горњег Вртопа лежи село Земча, а пола сата северно источно од Земче лежи село Горњи Крчмар. Између овог и извора потока доње-вртопског лежи село Доњи Крчмар. Пола сата јужно од Доњег Вртопа село Лица.

$^3/_4$ сата југозападно од горњег Пресијана лежи село Доњи Пресијан; $^3/_4$ сата јужно од Горњег Пресијана село Велика Војница, 2 сата југоисточно од Горњег Пресијана село Статовица и у средини између оба село Завидинци.

$^3/_4$ сата источно од Статовице лежи село Линово; пола сата даље, југоисточно, село Дол.

Предео с обе стране главног друма.

Ланац високих планина пружа се од Палиграда, Лесковика, Кнезсела и Грамада-Таша и спушта се у облику знатних брда ка Морави и Нишави. Долине су, нарочито у горњим деловима, дубоко испресецане.

Између Крупца и Врела јак пад до Белог Брега; — други један између Белог Брега и Велег Поља. Међутим та падина не допире до главног друма; између потока Драгишевца и Трнова, северно од главног друма, налази се једна велика ливада, широка по сата.

Миљковац и Берчинац леже на једној падини, која има облик грбине и иде до Мораве. Од Лесковика до Тополнице-Хана налази се један стрм кланац. Између Тополнице-Хана и Рујника налази се једна ши-

рока, стрма падина, која је према друму нешто блажа. С оне стране друма је једна ливада; даље је Нишава од Ниша до утока, са узаним подводним ливадама.

• Између Хума и Каменице пружају се ка Нишу виногради, који благо падају. Између Брезнице и Малче, стрма падина, до Врежине. Друм за Видин иде код Грамада-Таша узаном стеновитом долином на више.

Између Ново - Село - Тополнице, Велике Ласе и Краставче падају стрма брда покривена шумом ка Барбеш потоку. — Између Барбеш потока, код Краставче, и Кутина-дере, код Доњег Душника, пружа се једна узана грбина покривена шумом, а после је ка Нишу нешто шира Има више превоја. — Вис, на коме лежи Длага Пољана пада према Мариној Кутини и Филандрици. Један сат северно од Филандрице налази се један врло знатан вис, који према Малошишту и Ласи благо пада, према Кутина дере и Морави стрмо, према Русни и Филандрици блаже. — Дукат лежи на западној коси једног виса, који благо пада према Русни и Филандрици, стрмије према Морави и Барбеш потоку. — Поса-Пољана лежи на једном вису, који пада према Хукману, Ласи, Малошишту, друм, за Курвин-Град и Ниш, већином благо.

Троугао између Ниша, Курвин-Града и Лалинаца раван је.

Десно од Кутина-дере до Нишаве налазе се две високе грбине; један теснац раздваја их, који иде од Линове северозападно, између Крчмара и главног друма пролази и у који се слива поток Ак-паланачки. Грбина између тог потока и Кутина-дере иде северним правцем и пада стрмо код Просека, ка Нишави; она се зове, између извора Кутина-Дере и Студене, Курјела-планина. Њена највећа узвишица лежи између Крчмара и Космовца. Та узвишица пада благо ка Фезула-хану, Куњевици, Чукленику и Драшковој Кутини. — Копривница, Јаглич, Ћелија, Сопотница, Шебет и оба Вртопа леже у подножју једне стене која стрмо пада а која после

добија блаже форме, ка Кутина-дере. — Рахутова лежи на једном вису, који пада благо према Чукленику и Драшковој Кутини, а стрмије према главном друму. Северно од Бање, између друма и оба потока, налази се једна ливада. — Плоча-Караула лежи на једном вису, који пада према Банзереву благо а према Нишави стрмо. — Просек лежи на једној високој стени.

Од Завиднице и Раоне Дубраве до Крчмара пружа се планина покривена шумом; тако исто између Космовца и Кутина-дере до Кутина и до Космовца северно до Нишаве.

Друга је грбина између потока Ак-паланачког и Нишаве, у правцу од Линова ка Пироту (Шаркеју), има једну јаку превију.

Цео предео од Тополнице ка Морави до Линова зове се *Заплање.*

Путеви

Путеви који се овде набрајају већином су удешени за лака воловска кола.

Од Палиграда пут иде преко оба Крупца на Бели Брег, затим лево од потока, на ниже, на мост, одмах испод једне воденице, десном обалом, па после до састанка са главним друмом.

Од Палиграда за Врело, преко потока, и његовом левом обалом за Бели Брег.

Од Белог Брега за Веле Поље и обе Трнове до главног друма.

Од Тополнице, на потоку истог имена, преко Мезграје и Вртишта до главног друма.

Од Лесковика преко Рујника, Хума и Горњег Кумрена у Ниш. — Од Горњег Кумрена преко Каменице у Брезницу и преко Каменице и оба Матејевца у Кнезсело.

Од видинског друма преко Ореовца у Сићево, а скелом преко Мораве, остављајући Просек нешто у десно, у Јелашницу.

Од Ниша преко Поса-Пољане и Малошишта у Клисуру. — Од скеле код Клисуре у Тополницу на Морави. — Од Клисуре преко Чечине, Русна, Дуката у Горњи Барбеш. — Од Дуката у Доњи Барбеш. Од Поса Пољане преко Ласа, Тиркине (Црквине?), Филандрице у Горњи Барбеш. Од Тиркине (Црквине?), преко Марине Кутине у Прокопову Кутину.

Од Тополнице на Морави левом обалом Барбеш-потока у Доњи Барбеш, затим десно у Краставчу.

Од Бање иде већи пут за Запљане, преко Еминове и Драшкове Кутине, Жагоровца, између Краставче и Горњег Душника, преко Кутина Дере, преко оба моста, затим преко Кутина Дере, између тога потока и Горњег Драгола, остављајући Раону Дубраву у лево, преко Завиднице, Статовице у Линово.

Од Линова тежак пут преко превије за Пирот (Шаркеј). Од Линова већи пут преко Дола, који одатле даље иде на југ. После десет сати (од Линова) достиже велико село Црвену Јабуку, а после 4 сата паланку Трн или Таран-Паланку, која је назначена на картама. Предео око Јабуке и Трна зове се *Буковик* и обухвата 24 села.

Ја сам у погледу овог дела главног друма био за то тако опширан, што је Ниш једна од најважнијих тачака, кад у овим крајевима опет наступе озбиљни догађаји. Кад наступа војска од Софије, онда јој се мора изићи на сусрет код Ниша. Ако се са српске стране успе, да се докопају те вароши и ако главна војска иде главним друмом према Ак-Паланци, а споредна војска удари кроз Заплање, онда ће се моћи Ак-Паланка обићи и предузети заједнички напад на Пирот (Шаркјеј). У последњем турском рату показало се поново како такво обилажење повлачи за собом брзо решење.

9. *Од Јасике на Чачак.*

Од Јасике до Трстеника шест сати. Добар колски пут. Један сат западно од Јасике налази се по сата дуго

село Кукљин, на подножју брда Басар, на потоку Басар. Затим долази село Бела Вода, затим Коњуси, нешто удесно од колског пута.

Три сата од Јасике лежи село Дреново, близу леве обале Српске Мораве, у подножју Топонице-брега. Висови на том делу леве обале нису много високи, али падају стрмо ка реци. Многи виногради.

Ио сата западно од Дренове лежи село Црнишев а Близу западно, прелази колски пут на десну обалу, пролази село Почековине и затим иде десном обалом на више. Ио сата даље остаје село Трстеник у лево. Пола сата даље иде пут кроз Рибник. Четврт сата западно од Рибника утиче поток Иоповица у Мораву, пошто је прошла $1^1/_2$ сат, северно, једном узаном стеновитом долином. Тај поток тера неколико воденица.

Три сата северно од Трстеника налази се леп манастир Каленић.

Од Трстеника до Карановца 6 сати. Колски пут иде непрестано десном обалом, не додирујући ни једно село Некадањи мост на Ибру код Карановца порушен је. И овде и код Маглича постоје само скеле. Рачуна се *од Карановца*

до Крагујевца $7^1/_2$ сати
до Сјенице 14 сати
до Новог Пазара 18 сати.

Од Карановца до Чачка је равница. Добар колски пут, кроз велику растову шуму, која се свршава на $1^1/_4$ сата пред Чачком, а одатле настаје честар. Пут траје шест сати и пролази села Маркову Ријеку, Самаиле, Мршинце, затим Хан, Слатину, три сата од Карановца (село Слатина долази у лево). — Даље долазе села Јежевица, Вилуша и Дрвари. — Између Маркове Ријеке и Самајила остају у близу, од пута, десно, село Адрани. Преко пута Вилуше, на левој обали, лежи село Коњевић.

Један сат до Чачка води коњски пут лево у планину, који после једног сата стиже у село Трнову, на

потоку истог имена. Висока планинска грбина, која се пружа ка Карановцу, зове се Јелица.

Рачуна се *од Чачка*
до Мајдана 6 сати
до Крагујевца 11 сати
до Ужица 9 сати
до Пожеге 6 сати
до Сјенице 18 сати

Пут за Сјеницу иде преко Ивањице (9 сати), одатле до Каоне 6 сати.

Добри колски путеви од Чачка до Крагујевца, северно за Уб и за Ужице.

10. *Од Чачка до Ужица.*

Од манастира на Овчару најзнатнији су: Тројице; од оних на Каблару: Ваведење.

Пре но што Тијање дође до Турице прима у се, десно, Поток.

Пола сата североисточно од Турице лежи село Негришори.

Село Виро зове се управо Вирово. Далеко је од Чачка 5 сати, од Ужица 6 сати, лежи на једном споредном потоку на десној обали Мораве.

Годовин се зове Годовик.

Рачуна се *од Ужица*:
до Крагујевца 19 сати
до Београда 30 »
до Сарајева 30 »
до Дубровника осам конака.

11. *Од Ужица до Крагујевца.*

Пуниковица се зове Пониковица. Врх планине најближи северо-западно од Добриње зове се Субел а грбина која лежи даље северо-западно зове се Повлен. — Грбина између Добриње - потока и Каменице зове се Гојна Гора.

Коњски пут од Добриње за Брусницу води кроз село Гојну Гору, затим преко потока Каменице, села Дру-

жетића, остављајући Прањане у десно, потока Чемернице, преко планинске грбине Кремени, кроз село Бершиће затим дуж Дичину-поток, кроз село Таково, преко брежуљака у долину Мавче (Маове?) на ниже у Брусницу.

Бершићи леже $3^1/_2$ сата од Чачка и 3 сата од Бруснице.

Колски пут од Бруснице за Крагујевац, 8—9 сати, води јужном ивицом Рудничких планина.

Поток, који долази са Рудничких Планина и силази у плодну и лепу долину Мајдана зове се Деспотовица; нешто на југо-исток од Бруснице утиче у њу Морава, а она у Дичину, а ова у Мавчу (Маову?). Са Рудничких Планина долазе још:

Гружа, која утиче у Мораву између Карановца и Трстеника. Један сат источно од Врањевшнице у њу утиче поток Црнуће.

Јасеница, која тече ка Хасан-Пашиној Паланци и источно од ње утиче у Мораву. 4 сата од Врањевшнице утиче у њу Сребрница, која западно од ње извире.

Врбава, а не Вирбово - планина. На северозападном њеном подножју налазе се Врбава, горња и доња.

12. *Од Крагујевца за Ваљево.*

од Крагујевца до Дивостина	2	сата
» *Дивостина ман. до Драче*	1	»
» *ман. Драче до Кутлова*	1	»
» *Кутлова до Страгара*	2	»
» *Страгара до Блазнаве*	1	»
» *Блазнаве до Шаторње*	1	»
» *Шаторње до Трешњевице*	1	»
» *Трешњевице до Вукосаваца*	1	сат
» *Вукосаваца до Јеловика*	1	»
» *Јеловика до Живковаца*	1	»
» *Живковаца до Ваљева*	10	сати
	22	сата

13. *Од Крагујевца у Београд.*

од Крагујевца до Сушице	1½	сат
» *Сушице до Чумића*	2½	сата
» *Чумића до Жабара*	2	сата
» *Жабара до Белосаваца*	2	сата
» *Белосавaца до Кораћице*	3	сата
» *Кораћице до Ропочева*	3	сата
» *Ропочева до Рипња*	4	сата
» *Рипња до Београда*	4	сата
	22	сата

Код Забрежа пут прелази Јасеницу; село лежи на левој обали; има цркву и школу. До Жабара је долина Јасенице већином узан теснац. Одатле, где неко време скреће на исток, долина је пространија и убрзо затим Јасеница се спушта у моравску долину.

Један сат јужно од Кораћице пут пресеца висински низ Балковицу, који се пружа од запада на исток, и благо пада према Хасан-Пашиној Паланци. На њеној јужној падини западно од друма, леже села Топола, Бања, Врбица и Копљаре. Село Раниловић лежи 2 сата западно од Кораћице.

Између Ропочева и Рипња лежи хан Раља.

Рипањ лежи 2 сата јужно од градића Авале. Пут иде право градићу, на један сат, па после обилази у западном правцу врх брега.

Од Београда до Остружнице, где је главна скела за извоз стоке, има 3½ сата. Село лежи на једној обали Саве; ту се налази и један конак књажев.

14. *Од Београда до Палежа* 6 сати
» *Палежа до Шапца* 12 »
» *Шапца до Лешнице* 9 »
» *Лешнице до Лознице* 6 сати
» *Палежа до Уба* 6 сати
» *Уба до Ваљева* 6 »

Овде изложене белешке тако су састављене, да се према њима могу правити цртежи и њима попунити недостатци у картама.

16. ПОГОВОР

Кад се за какав народ живо интересујемо, онда се не можемо од њега растати, а да не бацимо један поглед на његову будућност.

Хоће ли Србија остати турском провинцијом? Да ли ће убрзо, да ли ће у опште доћи до тога, да се потпуно ослободи и да постане независном државом? Хоће ли се три провинције јужно од Дунава и Саве једном ујединити у једну целину?

Готово сва питања део су једног већег питања: хоће ли опстати Турска Царевина у Европи?

Ма како се створиле политичке прилике у Европи, смемо ову претпоставку учинити: овакви какви су турска држава и народ не могу постојати у Европи на даље. Најумеренија мњења сложна су у томе, да им се ваља препородити или селити се из овог дела света. Било би нечовечно одрицати једној држави могућност поправке. Међутим ко познаје добро Турке, тај нека оцени, хоће ли се та поправка моћи извршити у најближим десетинама нашег столећа; а и то је питање, хоће ли Турци имати довољно времена за то. Двојни елеменат у становништву турске, Хришћани и Турци, већ се сад јасно заказује, немирујући.

На умном ступњу до кога је Европа доспела, онај је део јачи, који у образовању журније и живље одмиче. Ко умно застане тај мора и политички застати.

Од ступња, у коме ће образованост Хришћана или Турака у Европској Турској напредовати, зависиће превласт једног или другог дела.

Ако сад опет бацимо један поглед на Србију, то ми у њој налазимо способност, спремност за образовање,

за законити поредак, који ће послужити као пример и ослонац околним провинцијама. — У томе је важност Србије и ако овде изнети податци допринесу томе, да то постане опште уверење, онда је постигнут смер ових листова.

Од како је написан већи део ових бележака и од како су штампане протекло је већ 7 месеци. За то време спољне прилике Србије мало су се измениле.

Што се тиче унутарњих прилика, то смо читали извештај о народној скупштини која се држала првих дана фебруара у Крагујевцу у Општим Новинама и Прусским Државним Новинама од 30 марта ове године.

Одмах после те скупштине закопана звона повађена су и понамештана. Кад су то исто хтели учинити и у Београду Хусеин-паша покушао је да томе стане на пут. Али кнезови припретише, да ће силу силом одбити и позваше се на Ферман. Услед тога везир је попустио.

У марту дошао је турски комесар у Јагодин, да изврши предају шест округа и исправку граница. Требало је почети са округом дринским и пуномоћници се кренуше са турским комисаром, до паше зворничког. Познато је, да их је паша све бацио у тамницу, да су једва спасли живот, да им је паша узео обећање, да се неће никад више враћати и да је сад књаз подигао тужбу у Цариграду, с молбом, да се Србији што пре уступе шест округа.

Што том приликом читамо, да се Бошњаци противе уступању дринске нахије, то се, нема сумње, под тим разуму само турски чиновници у Босни и племство које се истурчило. Народ, готов сâм Хришћанин, био би сасвим задовољан са променом господара, али није довољно јак и сложан, да то изведе својим сопственим силама. Може се претпоставити, да ће, на послетку, књаз сам, кад Порта понови њену заповест без успеха, упо-

требити силу, да Србија дође до датог јој права, до заузећа шест округа. Ако се у том тренутку отргне, пробуди босански народ, с оне стране Дрине, и ако пристане уз Србе, којима је по вери и језику једнак, онда се могу предвидети важни догађаји у том делу Турске Царевине.

Албанија је будна. Али тамо видимо друго стање. Тамо је двострук недуг, услед кога сада Турска Царевина у Европи пропада: хришћанско становништво ослобађа се, а Турци опет отказују послушност. Шкодра-паша и албански Турци заједно са хришћанским становницима Албаније устали су против Порте; велики везир који је послат против њих, повукао се у Македонију, где се такође опажају трагови енергичнијег пренућа међу Хришћанима. И на тој јужној граници Босне један је подстицај за босанске хришћане, да стресу јарам. Кад се ти потсећаји рашире по целој Босни, онда се, према народном карактеру тамошњих хришћана, може очекивати брзо и снажно делање.

Бугари, најмање ратоборан народ међу тим народима, селе се, и Бесарабија и Србија добијају у њима знатан број вредних руку за земљорад.

Ако се узме 41 или 42 степен ширине као граница између Словена и Грка и ако се осмелимо, да бацимо један поглед у даљну будућност, онда изгледа, да није немогуће, да ће се у овом делу света образовати две државе, којима је природа несравњено много дала, да буду јаке и срећне.

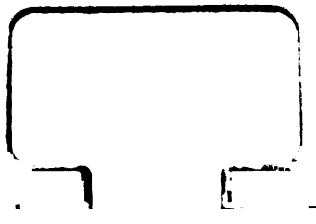

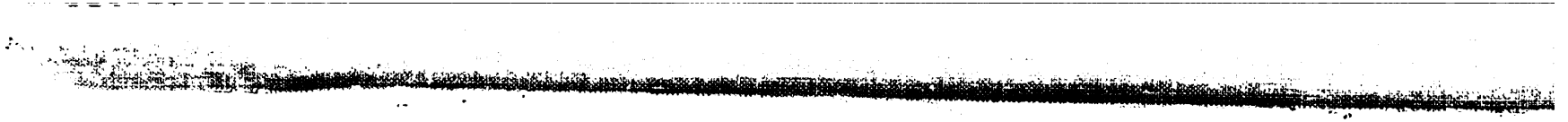

DR 309 .D89 C.1
Putovanje po Srbiji u godini 1
Stanford University Libraries
3 6105 036 954 928

DR
309
.D89

Stanford University Libraries
Stanford, California

Return this book on or before date due.

MAY 17 1979